T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

HİTİT ÇİVİ YAZILI ARŞİVLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Şafak BELDAN

Ankara – 2021

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

HİTİT ÇİVİ YAZILI ARŞİVLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Şafak BELDAN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Turgut YİĞİT

Ankara – 2021

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

HİTİT ÇİVİ YAZILI ARŞİVLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Turgut YİĞİT

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı	**İmzası**
1- Prof. Dr. Turgut YİĞİT	
2- Doç. Dr. Özlem SİR GAVAZ	
3- Dr. Öğr. Üyesi Tülin CENGİZ	

Tez Savunması Tarihi

25.06.2021

Tez Doğruluk Beyanı Belgesidir.

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Turgut Yiğit danışmanlığında hazırladığım "Hitit Çivi Yazılı Arşivleri" (Ankara – 2021) adlı yüksek lisans tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

25.06.2021

Şafak BELDAN

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER v

ÖNSÖZ xi

KISALTMALAR LİSTESİ xiii

İŞARETLER LİSTESİ xv

GİRİŞ 1

1. ÇİVİ YAZISI 8

1.1. Çivi Yazısının Oluşumunu Hazırlayan Koşullar ve Etkenler 8

1.1.1. Mezopotamya'nın Fiziki Coğrafyası 8

1.1.2. Mezopotamya'nın İktisadi Coğrafyası 13

1.1.3. Mezopotamya'nın Beşeri Coğrafyası 17

1.2. Çivi Yazısının İcadı, Yapısı ve Özellikleri 23

1.3. Çivi Yazısının Zaman ve Mekân Bakımından Tarihsel Gelişimi ve Yayılımı ... 30

1.4. Çivi Yazısının Öğretimi ve Öğrenimi: Kâtipler ve Okullar 34

2. ARŞİV VE ARŞİVCİLİK 38

2.1. Arşivlerin Oluşumunu Hazırlayan Koşullar ve Etkenler 38

2.2. Arşivlerin Eskiçağ ile Günümüz Dünyasında Tanımı ve Yapısı 40

2.3. Eskiçağ Ortadoğu Uygarlıklarında Arşivler ve Arşivcilik Sistemi ……. 45

2.3.1. Mezopotamya ……. 45

2.3.2. Kuzey Suriye …….. 52

2.3.3. Mısır ……... 54

3. HİTİT UYGARLIĞI ÖNCESİ ANADOLU COĞRAFYASINDA ÇİVİ YAZISI VE ARŞİVCİLİK ……. 58

3.1. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasının Genel Koşulları ve Etkileri ……. 58

3.2. Anadolu'nun Tarihi Döneme Geçmesi: Assur Ticaret Kolonileri Çağı …….. 68

3.2.1. Anadolu'da Çivi Yazısının Yayılımı ve Kullanımı ……. 72

3.2.2. Anadolu'da Arşivlerin Kurulması ve Arşivcilik Sistemi …… 73

4. HİTİT UYGARLIĞINDA ÇİVİ YAZISININ TANINMASI VE ARŞİVLERİN ŞEKİLLENMESİ ……. 78

4.1. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasının Hitit Uygarlığına Yansıması ……... 78

4.2. Hitit Uygarlığında Çivi Yazısının Tanınması ……. 84

4.3. Hitit Uygarlığında Arşivlerin Şekillenmesi …… 89

5. HİTİT ÇİVİ YAZILI ARŞİVLERİ ……. 91

5.1. Anadolu'da Hitit Çivi Yazılı Arşivlerinin Bulunduğu Yerleşimler …… 91

5.1.1. Ḫattuša (Boğazkale) ……... 92

5.1.1.1. Arşivler ……... 97

5.1.2. Šamuḫa (Kayalıpınar) ……... 105

5.1.2.1. Arşivler ……. 107

5.1.3. Šapinuwa (Ortaköy) …….. 108

5.1.3.1. Arşivler ……. 112

5.1.4. Šarišša (Kuşaklı) ……... 116

5.1.4.1. Arşivler ……. 119

5.1.5. Tapikka (Maşat Höyük) …… 120

5.1.5.1. Arşivler ……. 123

5.2. Anadolu'da Hitit Çivi Yazılı Tabletlerinin Bulunduğu Yerleşimler ……. 126

5.2.1. Alacahöyük (Arinna) …… 127

5.2.2. Alalha / Alalakh (Tell Atchana) …… 128

5.2.3. Büklükale …….. 130

5.2.4. Eskiyapar …….. 131

5.2.5. İnandıktepe ……... 132

5.2.6. Oylum Höyük ……... 133

5.2.7. Oymaağaç (Nerik) …… 135

5.2.8. Tarsus (Tarša) Gözlükule ……. 136

5.2.9. Uşaklı Höyük …… 137

5.2.10. Yassıhöyük ……. 139

5.3. Anadolu Dışında Hitit Çivi Yazılı Tabletlerinin Bulunduğu Yerleşimler ……. 139

5.3.1. Kuzey Suriye …… 140

5.3.1.1. Emar (Tell Meskene) …… 141

5.3.1.2. Tell Afis …… 143

5.3.1.3. Ugarit (Ras Shamra) ……. 145

5.3.2. Mısır ……. 148

5.3.2.1. Akhetaten / Akhetaton (Tell el Amarna) ……... 149

5.4. Arşivlerin Yapısal Ayrımı ile Sistemi ve Yöntemi …… 154

5.5. Arşivlerin Dil ve Yazı Çeşitliliği ……... 170

5.5.1. Dil ……. 170

5.5.2. Yazı ……... 182

5.6. Arşiv Belgelerinin Konuları ve Kapsamı …….. 185

5.7. Arşiv Belgelerinin Yapımında ve Yazımında Kullanılan Malzemeler …….. 221

5.7.1. Kil Tabletler …….. 221

5.7.2. Tahta Tabletler …….. 223

5.7.3. Balmumu Tabletler ……... 228

5.7.4. Madeni Tabletler ……... 230

5.7.5. Yazı Kalemi: Stylus …….. 233

5.8. Kâtipler: Arşiv Görevlileri, Yazıcılar ve Öğretmenler …….. 235

5.9. Tablet Evleri: Okul ve Öğretim ……. 240

6. YAZI VE ARŞİVCİLİK ÜZERİNDEN HİTİTLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ …….. 243

6.1. Hititlerin Zihninde Geçmiş Anlayışı: Yazımı ve Kullanımı …….. 243

6.2. Hititlerin ve Belgelerinin Akıbeti …….. 252

6.3. Hititlerin Arşivleri ve Belgeleri Bakımından Tarihi Yeri ve Önemi ……. 255

SONUÇ …… 265

BİBLİYOGRAFYA …… 270

EKLER …… 296

EK 1. ÇİZİMLER …….. 296

EK 2. HARİTALAR …….. 300

EK 3. LEVHALAR …… 304

EK 4. RESİMLER ……. 308

ÖZET ……... 326

ABSTRACT …… 327

ÖNSÖZ

Temel bir tanımla Hititler, dönemleri dâhilinde Anadolu'da henüz yeni ve yabancı olmalarına rağmen, çağdaşlarının uygarlık seviyesine hızlıca ulaşmayı başarmış bir halktır. Bu gelişmenin arka planında yer alan en önemli nedenlerden biri kadim, gelişmiş ve bünyesinde yılların deneyim birikimleriyle doymuş bir kültüre sahip olan Mezopotamya ve Mısır'ın aksine, henüz genç ve oluşum aşamasında olan Hititlerin, gelişimi yakalamak için kendilerinden üstün ve zengin bir medeniyetin kültürel nüfuzuna açık olunması gerekliliğinin farkında olacak kadar açık zihinli olmalarıdır. Zamanla merkezi yaşam alanlarının ötesindeki çevre coğrafyaların halklarıyla da etkileşimde bulunarak kültürel ögelerini benimsemişler ve mevcut kültürleriyle başarılı biçimde sentezleyerek dönemin gelişmelerini ve uygarlık seviyesini yakalamışlardır. Benimseme – sentezleme – gelişme üçgeninde belki de en öne çıkan ve önemli olan unsurlar, uygarlıklarının gelişimine ivme kazandıran çivi yazısının tanınması, belgelerin oluşturulması ve arşivlerin kurulmasıdır.

Bu hususlar kapsamında bilginin görsel kaydını tutmaya yarayan yazılar ve bilgiler bütününü oluşturan belgeleri saklayan arşivler, bir uygarlığın gelişiminde mihenk taşları olmalarının ötesinde aynı zamanda hem söz konusu uygarlığın hem de döneminin ve ekseninde gelişen tarihi unsurların öğrenilmesinde de birincil bilgi kaynaklarını temsil ederler. Tezin ana temasını oluşturan bilgi ve belge kavramlarınca Hitit Uygarlığının değişimine ve gelişimine neden olan her iki unsur, ''Hitit Çivi Yazılı Arşivleri'' adı altında ele alınmıştır.

Bunun için de tezin hem inceleme hem de yazım aşamasında bana her daim yardımcı olan ve emeği geçen insanlara yazmasını bir borç bildiğim teşekkür kısmıyla başlamak isterim. Her şeyden önce yüksek lisansa başlamamdan itibaren vermiş olduğu, farklı perspektiflerle konuların incelenmesini teşvik eden öğretimiyle tez konusunun

seçilmesinde ve biçimlenmesinde bana ilham veren, özellikle de en kararsız kalınan bölümler olmak üzere her aşamasında yardımcı olan hocam ve danışmanım Prof. Dr. Turgut Yiğit'e teşekkür etmek isterim. Ayrıca tanışmadığımız halde yardımlarını esirgemeyen ve yapmış olduğu bilimsel çalışmalarla dolaylı yoldan tezimin belirli bölümlerini şekillendirmeme ve yazmama yardım eden Aççana Höyük / Antik Alalah Kazı Başkanı Doç. Dr. Murat Akar'a içten teşekkürlerimi sunarım.

Benimle aynı bölümlerde yer almamalarına veya araştırma alanlarıma dâhil olmamalarına rağmen bilimin evrenselliğine ve disiplinler arası iş birliğine inanarak kendi çalışma alanları üzerinden, farklı bakış açılarıyla tez konuma yaklaşarak tezimde yardımcı olan dostlarıma da teşekkür etmek isterim. Tezimin konusunun ve üslubunun genel kurallar çerçevesinde yazılmasına yardım eden, yanlışlarımın düzeltilmesinde gözümü açan ve zorlu zamanlarımda deneyimlerini paylaşarak moral veren Belkıs Gülen Çelik'e teşekkür ederim. Genel konusu kapsamında tezimin içeriğini zenginleştirmek adına dâhil etmek istediğim birtakım unsurların doğru veya yanlış olduğunu bana göstererek yardımcı olan arkadaşlarım Umut Can Delibalcı ile Özkan Kıvanç'a teşekkür ederim. Son olarak tezimin bitiminin ardından oldukça zaman alan ve zahmetli geçen düzeltme işleminde bana yardımcı olan Eda Çelik, Güzin Akyıl ve Sezin Köktaş'a teşekkür ederim.

Şafak BELDAN

Ankara 2021

KISALTMALAR LİSTESİ

ABoT : Ankara Arkeoloji Müzesinde Bulunan Boğazköy Tabletleri

BKT : Büklükale Tabletleri

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

CTH : Catalogue des Textes Hittites – Catalog der Texte der Hethiter

EA : El Amarna

Ed. : Editör

et al. : ve diğerleri

FHG : Fragments Hittites de Genève

HKM : Hethitische Keilschrifttafeln Aus Maşat – Höyük

IBoT : İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletleri

Institute for the Near East

JAOS : Journal of the American Oriental Society

KBo. : Keilschrifttexte aus Boghazköi

km : kilometre

KTU : Keilschrift Texte aus Ugarit

KUB : Keilschrifturkunden aus Boghazköi

M.Ö. **:** Milattan Önce

M.S. **:** Milattan Sonra

MDOG **:** Mitteilungen der Deutschen Orient – Gesellschaft zu Berlin

mm **:** milimetre

NINO **:** Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten / The Netherlands

No. **:** Numara

p. **:** page

PRU **:** Palais Royal d'Ugarit

s. **:** sayfa

S. **:** Sayı

StBoT **:** Studien zu den Boğazköy – Texten

TTK **:** Türk Tarih Kurumu

TÜBA – AR **:** Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi

V. **:** Volume

vb. **:** ve benzeri

vd. **:** ve devamı

YKY **:** Yapı Kredi Yayınları

İŞARETLER LİSTESİ

[ ] **:** Tabletin kısım içinde kırık olduğunu belirtir.

( ) **:** Tercümenin daha iyi yapılabilmesi için ilave edilen kelime / kelimeleri belirtir.

GİRİŞ

Zaman (Kronoloji) ve mekân (Coğrafya) bakımından Hititlerin Anadolu Coğrafyasına gelmeleri meselesi, elde edilen yazılı – yazısız bulguların, modern bilimin imkânları dâhilinde incelenmesine rağmen miktar ve içerik bakımından yetersiz kalmalarından ötürü yalnızca yapılan tahminler ve yorumlarla sınırlı kalmıştır. Sorunsalın başlangıcı belirsizliğini henüz korumaya devam etse de Anadolu topraklarına sonradan gelen yeni ve yabancı bir halk olmalarıyla ilgili belirgin hususun yanında kesinlik kazanan gerçek, Hititlerin, uygarlık tarihi içinde hızlıca yükselmeyi ve çağdaşlarının seviyesine ulaşmayı başaran bir halk olduklarıdır.

Tunç Çağı Ortadoğu'sunun tarihi coğrafyasında, Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarının gelişim seviyesinin genel olarak gerisinde kalan Anadolu halkları arasında yalnızca Hititler, siyasi – ekonomik – kültürel anlamda çağdaşlarının seviyesine ulaşmış ve hatta belirli alanlarda geçmişlerdir. Bu başarının arka planında yer alan ve doğrudan etkili olan gelişme, krallıklarının henüz kuruluş aşamasındayken yazıyı ve beraberinde gelen yenilikleri tanımaları ve benimsemeleridir. Yazının sayesinde belleklerde sözlü kalmasından ötürü çabucak unutulabilen bilginin, somut ve kalıcı hale getirilmesi ve zamanla öğrenilen pek çok bilginin de belge formuna dönüştürülmesiyle gelecekte kullanılabilmesi ve devamlılığı sağlanmıştır. Böylece yazının ilk icadından kısa süre sonra belge haline getirilen bilginin korunması adına kurulan arşivler de gelişmekte olan Hitit Uygarlığına aktarılmıştır.

Yazı, yazıyla oluşturulan belgeler ve belgelerin bir araya getirilmesiyle kurulan arşivler, bir uygarlığın gelişimine ivme kazandıran temel unsurlar arasında yer alırlar. Günümüzde okuma – yazmanın evrensel olması, belgelerin pek çok yerde bulunması ve pek çok amaçta kullanılması ve de arşivlerin bir devletten özel bir şirkete, kurumsal bir ofisten küçük bir mesleki kuruluşa kadar aynı amaç doğrultusunda varlık göstermesinden

kaynaklı olarak tam anlamıyla anlaşılamayan bu durum, okuma – yazmanın seçkinler arasında bile çok az insan tarafından bilinmesi, belgelerin daha az olması ve de arşivlerin her yerleşimde bulunmamasından ötürü o dönem için çok daha hayati birer önem arz ederler. Nitekim Hititlerin de hem zamanın ve mekânın koşullarınca şekillenen özgün uygarlıklarının oluşumunda hem de çağdaşlarının seviyesine hızlıca gelebilmelerinde ve hatta geçebilmelerinde yazının ve arşivlerin yadsınamaz etkileri olmuştur.

Özünde insanı temeline alan ve insanla bağlantılı olan hemen her şeyi bünyesine dâhil eden tarihte, istisnai durumlar haricinde zaman ve mekân fark etmeksizin bir uygarlığın ve mevcudiyetindeki bir kültürün gelişimiyle doğrudan ilgili olmalarından ötürü yazı ve arşiv, her daim üzerinde durulması ve incelenmesi gereken birer konu olmuşlardır[1].

Bu nedenle – bir toplumun ve döneminin tanınmasında birincil bilgi kaynakları olmalarıyla da – hazırlanan tez çalışmasında, bütüncül bir yaklaşım gereğince her iki unsur birer nesne; yukarıda verilen tanımlar nezdinde de bir medeniyetin oluşum ve gelişim aşamasında hızlıca etkili olmalarının güzel bir örneğini temsil etmesiyle de Hitit Uygarlığı, bir özne olarak ele alınmıştır. Tez, konusu bakımından Hititlerde yazıcılık ve arşivcilik, kapsamı bakımından da oluşum, gelişim ve kullanım aşamalarının, yapılanmasının, sisteminin ve yöntemlerinin araştırılması amacıyla yazılmış ve bu maksatta adı, söz konusu kavramların birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Ancak okuyucunun meseleyi daha iyi anlayabilmesi adına, tarih bilimine bütüncül ve disiplinler arası bir yaklaşımı benimseyen Annales Ekolünden[2] ve ekolün mensuplarından biri olan Tarihçi Fernand Braudel'in, eserlerinde uygulamış olduğu metotlardan[3] ilham ve örnek

[1] Ancak her iki kavramın birbirinin oluşma nedeni ve devamlılıklarını sağlamalarından ötürü bir bütün halinde incelenmeleri gerekmektedir.
[2] Ekol hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. P. Burke, **Fransız Tarih Devrimi Annales Okulu,** Ankara, 2014.
[3] P. Burke, 2014, s. 61 – 101; Örnek eserlerinden biri için bkz. F. Braudel, **Bellek ve Akdeniz Tarihöncesi ve Antikçağ,** İstanbul, 2013.

alınarak belirli yöntemlere de başvurulmuştur. Ayrıca tezin yazımında okuyucunun metni daha rahat kavrayabilmesi adına ve de bilimsel ölçütler çerçevesinde uyulması gereken kurallar için Ankara Üniversitesi'nin mevcut tez yazım kılavuzunun yanında Umberto Eco'nun ''Tez Nasıl Yazılır?'' adlı kitabından[4] da yararlanılmıştır. Buna göre ana temayı ilgilendiren farklı alanlara ve incelenmesini destekleyen disiplinlere yer verilmiş, her bir bölümde olmak üzere konuya en temelinden inilmiş, arka planda yer alan coğrafi – ekonomik etkenlerin de anlatımına başvurulmuş ve de Hititlerden başka da yazıyı kullanan ve arşivler kuran medeniyetlere değinilmiştir. Böylece konu ve içerik içinde tezin pekiştirilmesi ve zenginleştirilmesi amaçlanmıştır.

Bunun için uygulanan yöntemlere gelince, tezin birden çok bölüme ve birbirleriyle yakından bağlantılı olan alt başlıklara ayrılıp temelinde bir bütün halinde ayrı ayrı incelenmesine başvurulmuştur. Tezin adından yola çıkılarak kavramlar, kronolojik sıralamasına göre bölümlere ayrılıp incelenmiştir. Hitit Çivi Yazılı Arşivlerini okuyacak bir şahsın, bütüncül bir yaklaşımla önce çivi yazısını, sonrasında kurulan arşivleri ve uzun bir sürecin ardından Anadolu Coğrafyasında tarih sahnesine çıkan Hititleri öğrenmesi, konunun anlaşılması açısından daha uygun bir yoldur. Bu nedenle birinci bölümde çivi yazısının, ikinci bölümde arşivlerin tarihine yer verilmiş, üçüncü bölümde Hititlerden önce her iki unsurun Anadolu'da birleşmesiyle oluşan altyapıdan bahsedilmiş, dördüncü bölümde Hititlerin çivi yazısını tanımaları ve arşivlerini şekillendirmelerine değinilmiş ve son olarak beşinci bölümde bütün unsurlarıyla birlikte arşivlere girilmiştir. Son bölüm olan altıncı bölüm ise daha önce yazılan konular ve kavramlar nezdinde Hititlerin bir değerlendirmesini ve sonucunu içermektedir.

Her bir bölümde temelden başlanmasına rağmen birinci bölüm, koşulları ve etkenleriyle beraber çivi yazısının oluşumunun, yapılanmasının, gelişiminin, yayılımının,

[4] U. Eco, **Tez Nasıl Yazılır?,** İstanbul, 2020.

öğretiminin ve günümüze aktarımının ele alınmasıyla tez konusunun bizzat en temelini içermektedir. Özellikle Mezopotamya ile yakın çevresinin ekseninde fiziki – iktisadi – beşeri coğrafyalara yer verilerek konunun en temeline inilip her şeyin nasıl başladığına değinilmiştir. Bunun için de Fernand Braudel'in ''Bellek ve Akdeniz Tarihöncesi ve Antikçağ'', Marc van de Mieroop'un ''Eski Yakındoğu Tarihi'', Server Tanilli'nin ''Yüzyılların Gerçeği ve Mirası I. Cilt'', Umberto Eco'nun editörlüğünde derleme kitap formunda hazırlanan ''Antik Yakındoğu'' vb. olmak üzere birer başvuru kaynak niteliğinde olan birçok eserden yararlanılmıştır.

Çivi yazısını içeren birinci bölümün bir devamı ve tezin ikinci aşamasını temsil eden ikinci bölümde, nedenleriyle birlikte ilk arşivlerin kurulmasından o dönemin ve günümüzün koşullarınca tanımına, uzun süre zarfında gelen yenilikler ile yöntemlerden coğrafyalara göre uygarlıkların arşivlerine ve arşivcilik sistemlerine kadar konu geniş bir yelpazede ele alınmıştır. Bölüm için kullanılan başlıca kaynaklar arasında Nuray Yıldız'ın ''Kalıntılar ve Edebi Kaynaklar Işığında Antikçağ Kütüphaneleri'', Roy Macleod editörlüğünde hazırlanan ''İskenderiye Kütüphanesi Antik Dünyanın Öğrenim Merkezi'' adlı derleme kitabından ve uygarlıkların tarihini konu edinen birçok eserin arşivlerden de bahseden ara bölümlerinden yararlanılmıştır.

Üçüncü bölüm, Hititlerden önce Anadolu'ya çivi yazısının ve arşivlerin gelmesini konu edinir. Bunun için Anadolu'nun tarihi coğrafyasına öncelik verilerek söz konusu gelişmeye neden olan etkenlerden bahsedilmiş, nihayetinde de Assur Ticaret Kolonileri Çağında gelişmenin zirvesinden ve Hititlerin yazıyı tanımalarının öncesinde Anadolu ile Mezopotamya halkları arasında kurulmuş olan kültürel etkileşimlerden ve altyapılardan söz edilmiştir. Konu ile ilgili olarak başvuru eser konumunda Cahit Günbattı'nın ''Kültepe – Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Yazılı Belgeler'' adlı çalışmasına ve Fikri

Kulakoğlu'nun ''Kaniş Karumu: Eski Assur Ticaretinin Anadolu'daki Başkenti'' adlı makalesi ile başkaca eserlerine başvurulmuştur.

Dördüncü bölüm, üçüncü ile beşinci bölüm arasında bir geçiş bölümü olarak ele alınmıştır. Assur Ticaret Kolonileri Çağının sonundan krallıklarını kurma sürecine kadar geçen tarihi dönem, coğrafi – ekonomik etkenleriyle birlikte incelenmiş ve Hititlerin yazıyı ne zaman, nereden ve nasıl tanımış olduklarına ve de arşivlerini şekillendirmelerine değinilerek okuyucu için bir nevi beşinci bölüme hazırlık yapılmıştır. Bunun için yararlanılan kaynaklar Hitit tarihini konu edinen eserlerin birçoğu olmakla birlikte ağırlıklı olarak Amélie Kuhrt'un ''Eski Çağ'da Yakındoğu Cilt I'', Birgit Brandau & Hartmut Schickert'in ''Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu'' ve Esma Reyhan'ın ''Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim'' adlı kitabından yararlanılmıştır.

Tezin doğrudan adını taşımasıyla esas konusunu temsil eden beşinci bölümde, öncelik olarak tarihi coğrafyası ve neden buralarda bulunduklarına dair etkenleriyle birlikte arşiv barındıran yerleşimlerden ve ardından Anadolu, Kuzey Suriye ve Mısır'ın yalnızca belge barındıran yerleşimlerinden bahsedilmiştir. Bölümün ilerleyen alt başlıklarında arşivlerin temel kavramlarından olan sistem ve yöntem, yazı ve dil, belgelerin konusu ve kapsamı, kullanılan malzemeler ve Hititlerde çivi yazısının tanınması ile arşivlerin kurulmasına öncülük eden kâtipler ile eğitim verdikleri okullarına yer verilmiştir. Bölümün uzun ve kapsamlı olması nedeniyle belirli unsurlar haricinde genel bir inceleme sunulmuştur. Aynı şekilde konu ile ilgili olarak tezin bibliyografya kısmında yer alan ve merkezinde Hititleri konu edinen hemen her eserden yararlanılmıştır. Ancak kaynaklar arasında özellikle Trevor Bryce ile Güngör Karauğuz'un kitaplarının yanı sıra Birgit Brandau & Hartmut Schickert'in ''Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu'' eserinden ve Emmanuel Laroche'un öncülüğünde

belgelerin konularına ve türlerine göre sınıflandırılması işlemiyle oluşturulan CTH (Catalogue des Textes Hittites)[5] serisinden de ağırlıklı olarak yararlanılmıştır.

Altıncı ve son bölümde ise Hititlerde çivi yazısının kullanımı ve arşivcilik konularını içeren beşinci bölümün tam tersine, alternatif bir boyuttan konunun ele alınmasıyla çivi yazısı ve arşivcilik üzerinden Hititlerin bir değerlendirmesi sunulmuştur. Ek olarak muhtemel nedenleriyle beraber Hititlerden günümüze kadar hangi değerlerinin ulaştığı / ulaşamadığı ve uygarlık tarihine ne gibi katkılarda bulundukları incelenmiştir. Bölümün yazılmasında Jan Assmann'ın ''Kültürel Bellek'' ile konunun farklı bakış açılarından ele alınması için antik dönem Grek yazarlarından Herodotos ile Hesiodos'un eserlerine yer verilmiştir.

Bölümlerin kısa tanıtımlarının yanında başta konuya yabancı olan okuyucunun dikkat etmesi gereken husus, belgelerinin yazımında birden çok dil kullanan Hititlerin, mevcut dillerinin yanı sıra dönemin edebi – ilmi dilleri olan Sumerce ile Akkadca'dan da bolca kelime eklemeleridir. Metinlerin transkripsiyonunda yaşanabilen güçlüklerin önüne geçmek için bilim insanları, dillere göre kelimelerin yazımında belirli yöntemler uygulayarak ayrımlar yapmıştır. Buna göre tezin genelinde ve örnek olarak verilen metinler içinde, Sumerce kelimeler büyük puntolarla ve düz yazılırken, Akkadca kelimeler büyük ve italik, Hititçe kelimeler ise küçük ve italik yazılmaktadır[6]. Bunların haricinde tez içinde yer alan bütün şahıs ve yer isimleri, günümüzün standart Latin harflerinin kullanılmasına karşın orijinal dönemlerindeki muhtemel okunuşlarına sadık kalınarak yazılmıştır. Her ne kadar okuyucu için zorlu görünse de başvurulan bu yöntemle

[5] CTH serisinin üzerinde yapılan çalışmaları halen devam etmekte olan resmi internet sayfasına ulaşmak için bkz. https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[6] A. Ünal, **Hititçe Dilbilgisi,** Ankara, 2019, s. 35.

doğru zannedilen yanlış durumunun önüne geçilerek hem dönemin doğru biçimde lanse edilmesi hem de tanınması amaçlanmıştır.

Sonuç olarak yazılan bu tez, sadece mevcut konusuna değil, aynı zamanda ilgili olan yakın çerçevesine de daha ayrıntılı ve profesyonel biçimde girmek isteyen okuyucular için genel anlamda bir başlangıç eseri olarak hazırlanmıştır. Ancak daha fazlasına ulaşmak isteyenler, tezin bibliyografya kısmındaki kapsamlı eserlere başvurup okumalarını yapabilirler.

1. ÇİVİ YAZISI

1.1. Çivi Yazısının Oluşumunu Hazırlayan Koşullar ve Etkenler

Evrende yer alan her şeyin süreç içinde birer oluşum, gelişim ve sona erme evresi olduğu gibi söz konusu unsurların meydana gelmesini belirleyen birtakım koşullar ve etkenler de vardır. Bu bakımdan insanın, tarihsel zamanının yüzde doksan dokuzluk kısmını kapsayan Prehistorik (Tarihöncesi) Çağı sona erdirip Historik (Tarihi) Çağa girmesini sağlayan çiviyazısının da oluşum, gelişim ve sona erme aşamalarını belirleyen koşulları ve etkenleri vardır. Yazının icadında, söz konusu unsurları hem iç hem de dış koşullar ve etkenler bazında inceleyebilmek mümkündür. İcadını hazırlayan sürecin en temelinde coğrafya ile insanın ilişkileri yer almaktadır. Nitekim bilinen ilk yazılı ürünlerin ortaya çıkış bölgesinin Mezopotamya olması, coğrafyanın öne çıkan koşulları ve sunmuş olduğu imkânlarla doğrudan bağlantılıdır.

1.1.1. Mezopotamya'nın Fiziki Coğrafyası

Mezopotamya, köken olarak Grekçe ''Mésos'' (Orta) ve ''Potamos'' (Irmak) kelimelerinin birleşiminden meydana gelen ve bölgenin coğrafi niteliğini belirten bir isimdir. Modern insanın tarihinde pek çok devrimin ve ilklerin ortaya çıktığı Mezopotamya, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının birleşim noktası olan Ortadoğu Coğrafyasının bir parçasını oluşturmaktadır. Bölgenin iç sınırları, üzerindeki yaşam için adeta can damarı ve başlıca iki temel kaynağı olan Fırat ve Dicle nehirleri tarafından belirlenir. Dış sınırlarında ise bölge, kuzeyinde Güneydoğu Anadolu boyunca uzanan Toros Dağları ile kuzeybatıda Türkiye – Suriye sınırları içinde akan Asi Nehrinin oluşturduğu verimli vadilerle çevrelenir. Doğusunda, sınırları boyunca nehirlerin oluşturduğu alçak havza bölgesini merkezi İran'dan ayıran Zagros Dağları uzanırken,

batısında Arabistan ve Suriye Çölleri, güneyinde ise nehirlerin dökülme noktası olan Hint Okyanusuna bağlı Basra Körfezi yer almaktadır[7]. Sınırları bakımından bulunduğu konum göz önüne alındığında Anadolu, Suriye, İran ve Arap Yarımadası gibi farklı Ortadoğu coğrafyalarının kesişim noktasının Mezopotamya olduğu görülür (Harita 1). Ayrıca İran ile Basra Körfezi üzerinden hem kara hem de deniz yoluyla olmak üzere Hindistan, Afganistan ve Orta Asya gibi zengin coğrafyalarla da bağlantılarının olmasından ötürü stratejik bir konuma da sahiptir.

En eski çağlardan itibaren günümüzde de stratejik önemini devam ettirmesiyle beraber bölgenin bir diğer niteliği, tarım ve hayvancılık için son derece verimli topraklara sahip olmasıdır. Topraklarının verimi, nehirlerin nicelik ve nitelikleriyle doğrudan orantılı olarak zamana ve mekâna göre çeşitli imkânlar sunar. Söz konusu duruma şekil veren temel faktörlerden olan Fırat ve Dicle nehirlerinin yapılarına bakıldığında, birbirlerine kıyasla birtakım belirgin özellikleri ve farklılıkları olduğu görülür[8].

Ortadoğu'nun en uzun nehri olan Fırat (Euphrates), Doğu Anadolu'nun yüksek rakımlı kesimlerinden doğan Murat ve Karasu nehirlerinin birleşiminden; en uzun ikinci nehri olan Dicle (Tigris) ise Anadolu'nun Güneydoğu Toros Dağlarının ve Hazar Gölü'nün kaynaklarının birleşiminden oluşurlar (Çizim 1). Her iki nehir Anadolu'nun yüksek ve engebeli vadilerinden akarak Suriye'nin ve Irak'ın düşük rakımlı platolarına varır ve birbirlerine doğru yönelerek Orta Mezopotamya'daki Babil bölgesinde, antik Sippar Kentinin civarında en yakın noktalarına gelirler. Ardından arazinin giderek düz ovalar haline gelip, deniz seviyesinin altına inmesiyle, nehirlerin yatakları genişlemeye ve hızları yavaşlamaya başlar. Sonucunda Aşağı Mezopotamya'da kollara ayrılarak geniş deltalar ve bataklıklar oluşturup ayrı yerlerden Basra Körfezine dökülürler. Nehirler

[7] K. Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar,** İstanbul, 2015, s. 11 – 12; S. Tanilli, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası I. Cilt İlkçağ: Doğu, Yunan, Roma,** İstanbul, 2018, s. 43.
[8] M. van de Mieroop, **Eski Yakındoğu Tarihi,** İstanbul, 2018, s. 7 – 8.

arasındaki ayrıma gelince, Fırat Nehrinin aksine daha dar arazilerden akan, daha kısa olan ve hem Anadolu hem de Irak sınırları içinde daha fazla sayıda ırmak tarafından beslenen Dicle'nin debisi Fırat Nehrinden daha fazladır. Daha yavaş akan, uzun olan ve az sayıda ırmakla beslenen Fırat Nehrinin toplam uzunluğu 2780 km iken Dicle Nehrinin toplam uzunluğu 1850 km'dir[9].

Nehirlerin jeolojik tarihine bakıldığında birtakım değişimler geçirdikleri gözlemlenmiştir. Buzul Çağının sona ermesinden itibaren uzun bir süreç boyunca birbirlerinden ayrı ve özellikle delta bölgesinde sürekli olarak yön değiştiren kollar halinde Basra Körfezine dökülen nehirler, zaman içinde hem yataklarının hem de akış hızlarının değişmesiyle günümüzde, kıyı kesiminin gerisinde kalan Şatt'ül – Arab mevkiinde birleşerek körfeze dökülürler. Ayrıca Fırat ve Dicle'nin alüvyonlu nehirler olması ve Basra Körfezine doğru delta formunu alarak alüvyonlu topraklarını geniş alanlara bırakması, körfez sularının uzun zaman aralığında daha da geriye çekilmesine neden olmuştur[10]. Geniş bir araziyi sulayan bu daimi nehirler, yapılarının mesafeler arasında değişimler göstermesi nedeniyle Mezopotamya'yı yukarı, orta ve aşağı olmak üzere üç temel coğrafi bölgeye ayırırlar.

Yukarı Mezopotamya, Toroslar ve Zagroslar tarafından çevrelenmesi bakımından yüksek rakımlı ovalar ve vadilerden meydana gelen bir bölgedir. Dağların yakınında bulunmasından ötürü bölgede yaşayan bitki ve hayvan türleri Aşağı Mezopotamya'ya oranla daha fazla çeşitlilik göstermektedir. Bitki örtüsü genel olarak bozkırdan oluşan yukarı bölge, ağaç türleri olarak hurma, ılgın, kavak, meşe, söğüt ve dağlara yaklaştıkça kendini gösteren diken yapraklılardan oluşur. Hayvan türlerinin çeşitliliği ise ağaç türlerine kıyasla oldukça zengindir. Yerli hayvan türlerinin yanı sıra Anadolu'dan ve

[9] K. Köroğlu, 2015, s. 17 – 18.
[10] H. Crawford, **Sümer ve Sümerler,** Ankara, 2015, s. 9 – 10.

başka bölgelerden de pek çok hayvan türü zamanla Mezopotamya'ya girmiştir. Bu hayvanlar arasında keçi, koyun, köpek, geyik, yabandomuzu, öküz ve Asya yabaneşeği yerli türler arasına girerken at, deve, yaban sığırı, hazar kaplanı ve aslan gibi hayvanlarda dış bölgelerden gelmiş yabancı türler arasındadır[11].

Fırat ve Dicle'nin birbirlerine en yakın mesafede oldukları, antik Babil Kentinin kuzeyine konumlanan Orta Mezopotamya bölgesi, az yağış alması, nehir yataklarının derinleşip debilerinin yükselmesi ve hayvan ile bitki türlerinin az olması bakımından daha zorlu yaşam koşullarına sahiptir. Nitekim arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış kentlerin Orta Mezopotamya Coğrafyasındaki dağılımlarına bakıldığında genelinin bölge içinde yukarı ve aşağı kesimlerine doğru sayılarının arttıkları görülmektedir[12].

Aşağı Mezopotamya ise kuzeyde Babil ile güneyde Basra Körfezi arasında kalan, doğuda Zagroslar, batıda çöllerle çevrili olan verimli bir bölgedir. Fırat ve Dicle nehirlerinin binlerce yıldır taşımış olduğu alüvyonlu topraklar, oluşturdukları deltalar ve kuruyan / kurutulan bataklıklar sayesinde tarım için elverişli imkânlar sunar. Daha az olsa da Yukarı Mezopotamya'daki hurma, söğüt ve muhtemelen M.Ö. 5. binyılda getirilen palmiye ağaçlarının yanı sıra koyun, keçi, domuz, öküz gibi canlılar da bölgede yer alırlar[13].

Yer şekillerinin nehirlerin yapılarına yansıması, nehirlerin de Mezopotamya'yı bölgelere ayırmasıyla üzerinde yaşayan canlılara avantajlı koşullar sunar. Ancak bunların dışında birtakım dezavantajlar da söz konusudur. Mısır'daki Nil Nehrinin aksine Fırat ve Dicle nehirleri, mevsimsel taşma ve çekilme bakımından oldukça düzensizdirler. Ayrıca etrafı yüksek kum tepeleriyle çevrelenmiş Nil Nehri gibi doğal bariyerlerinin

[11] F. Braudel, 2013, s. 83; H. Crawford, 2015, s. 11.
[12] K. Köroğlu, 2015, s. 16.
[13] K. Köroğlu, 2015, s. 16; H. Crawford, 2015, s. 9 – 11.

olmamasından ötürü taşmalar daha geniş alanlarda etkilerini gösterir. Bununla birlikte Aşağı Mezopotamya'ya doğru nehir havzalarının ve topraklarının deniz seviyesinden ortalama 30 metre altında kalması ve düz ovalardan oluşması (Harita 2), bölgede yer alan yerleşimlere zaman zaman ciddi hasarlar verebilen büyük sellere neden olmuştur[14]. Nehirlerin yarattığı bir diğer dezavantajlı durum ise delta bölgesindeki sulak ve bataklık alanların sıtma gibi tehlikeli hastalıklara neden olabilen yoğun sivrisinek nüfusunu barındırmasıdır.

Koşullar bakımından Mezopotamya'nın iklimi, ortalama değerler nezdinde yaz mevsimleri sıcak ve kurak geçmektedir. Özellikle çöllere sınırı olan orta ve aşağı bölgelerde zaman zaman gölgede 50 derece şeklinde ekstrem durumlar görülür. Kış mevsimi ise Orta Asya ve İran'dan gelen hava akımı nedeniyle ortalama 11 derecede seyreder. Düzlük bölgelerde yılın neredeyse 11 ayı yağmur görülmez ve yıllık yağış miktarı 200 mm'de kalır. Veriler nezdinde Mezopotamya'nın çoğunluğu kuru tarım için elverişsiz kalmaktadır. Kuzey Mezopotamya'da ise başta dağlara yakın kesimler olmak üzere sıcaklık ve yağış oranı daha normal seyreder. Güneye oranla yazları daha ılıman, kışlarıysa daha soğuk geçen coğrafyada, yıl içinde birden fazla ayda yağmur görülür. Ortalama yağış miktarı 400 mm ölçüyle yağmura dayalı kuru tarım için elverişlidir. Yine de nehirlerde gözlemlenen düzensizlik iklim şartları için de geçerlidir ve zaman zaman normal hava şartları kuraklığa varacak derecede ekstrem boyuta dönüşebilmektedir[15].

İklimin bölgeler arası farklılıklar göstermesinin nedeni kuzeyin Toros ve Zagros Sıradağları, güneyin ise deniz ve çöller tarafından çevrelenmiş olmasıdır. Nitekim erken dönemlerde kuzey kesimlerde yaşayan toplumlar, tarım için yağmur sularına daha fazla

[14] M. van de Mieroop, 2018, s. 7.
[15] H. Crawford, 2015, s. 7 – 11; K. Köroğlu, 2015, s. 14 – 15; M. van de Mieroop, 2018, s. 8.

bel bağlarken, güney kesimlerde yaşayanlar doğrudan Fırat ve Dicle Nehirlerinden yararlanmışlardır.

1.1.2. Mezopotamya'nın İktisadi Coğrafyası

Esasında beşeri coğrafyanın içine dâhil olsa da, Mezopotamya'nın, pek çok insan toplumlarını davet eden, yaşam kalitelerini, deneyimlerini ve sonucunda başardıkları devrimlerini belirleyen iktisadi coğrafyasının da ayrı bir bölümde incelenmesi gerekir. Mezopotamya'nın fiziki coğrafyası ve iklim koşulları yaşam için pek çok avantaj ve dezavantaj sunar. Öyle ki yeri geldiğinde birbirlerini dengeler niteliktedirler; ancak dengeyi bozan ve coğrafyanın avantajlarını ön plana çıkaran unsur ekonomik kaynaklarıdır.

Mezopotamya'nın en temel kaynakları tarım ve hayvancılıktır. Topraklar Eskiçağın bilinen hemen hemen her türlü tarım ürünlerinin yetişmesi için oldukça verimlidir. Başlıca nedeni, Mezopotamya'nın genelinin ''Bereketli Hilal'' adı verilen ve dünya tarihinin bilinen ilk bitki ekimi, hayvan evcilleştirilmesi, köy ve kent yerleşimlerinin kurulması, tapınakların inşası, sosyal sınıfların oluşması vb. uygarlığı meydana getiren temel unsurların ortaya çıktığı coğrafi kuşağın içinde yer almasıdır (Çizim 2). Mezopotamya'dan başka Bereketli Hilal'in sınırları, Zagros Dağlarının batı sınırları, Güneydoğu Anadolu'nun Toroslar kesimi ve Levant'ı oluşturan Suriye – Lübnan – Filistin şeridir[16].

Topraklarının tarım ve hayvancılık için son derece verimli olmasına rağmen, topografya ve nehirlerden ötürü ürün elde ediminde bir yöntem bütünlüğü yoktur. Yukarı Mezopotamya'da tarımdan ziyade hayvancılık ön plandadır. Bölgenin dağlara yakınlığından ötürü bozkırlardan oluşan yüksek ovalar ve meralardan meydana gelmesi,

[16] F. Braudel, 2013, s. 63.

yabandomuzu ve geyik gibi av hayvanlarının yanında koyun, keçi ve sığır gibi hem besin değeri yüksek hem de ürünleri bakımından çeşitli kaynaklar sunan yetiştiricilik için oldukça elverişli imkânlar sunar. Hayvancılığın dışında tarımsal imkânlar da vardır. Nehirlere daha yakın olan ortalama yüksekliğe sahip geniş kesimlerde buğday, arpa ve yulaf gibi tahılların yetişmesi için şartlar uygundur. Ancak ürünlerin elde edilme yöntemleri emekten ziyade doğal unsurlara daha bağımlıdır. Bunda nehirlerin Aşağı Mezopotamya'ya kadar henüz kollara ayrılıp debilerinin düşmemesi ile dağlara yakınlığın yağış seviyesini kuru tarım için yeterli miktarda arttırması etkili olmuştur. Bu nedenle Yukarı Mezopotamya'nın büyük bir çoğunluğunda yağmura dayalı kuru tarım yaygındır. Öte yandan coğrafya, dar nehir vadileri ve geniş ovalarda alçak kare tarlalar halinde sulu tarıma da olanaklar tanımaktadır[17].

Torosların güneyinden itibaren engebeli arazilerin azalıp, nehirlerin birbirlerine yaklaşmaya başladığı, antik Babil Kentinin kuzeyine konumlanan Orta Mezopotamya'da, tarım ve hayvancılık için gereken şartlar ortalama düzeydedir. Yabandomuzu, yabaneşeği, geyik, koyun ve sığır gibi hem av hem de besi hayvanları için yeterli yaşam alanları mevcuttur. Nehir kenarlarındaki sık çalılarda avcı hayvanlarında varlığı saptanmıştır. Orta kesimin geniş ovalarla kaplı olması, özellikle de Dicle Nehrini besleyen Küçük Zap ve Büyük Zap nehirlerinin burada birleşmesi, tarım için gereken su ve arazi ihtiyacını temin eder. Bu durum kuru tarımı elverişsiz kılan 200 mm yağış rejimine sulu tarım olanağı ile çözüm üretmektedir. Öte yandan Zap Nehirlerinin Zagros Dağlarından doğması ve kenarları vasıtasıyla İran'ın içlerine geçitler oluşturması, Orta Mezopotamya'ya ulaşımlar bakımından stratejik bir değer de kazandırır[18].

[17] M. van de Mieroop, 2018, s. 7.
[18] H. Crawford, 2015, s. 8; M. Jursa, **Babilliler Tarih, Toplum, Kültür,** İstanbul, 2017, s. 49 – 54.

Aşağı Mezopotamya'nın tarım ve hayvancılık koşulları Yukarı Mezopotamya'nın tersidir. Fırat ve Dicle'nin Orta Mezopotamya'dan itibaren düz ovalarda yavaşlamaya başlamasının ardından çatallanarak deltalar oluşturması ve zengin alüvyon tortularını bırakması, tarımcılık için bereketli araziler meydana getirir. Nehirlerin bu özellikleri sayesinde çöl ve denizle çevrilmiş, yağış miktarının çok az olduğu aşağı topraklarda sulu tarım yapılması fazlasıyla mümkün olmuştur. Bu durum tarımcılık için doğaya bağımlılığın azalmasına, sulu tarım için gereken emeğin artmasına yansımıştır. Yine de ekinlerin yıl boyunca düzenli olarak sulanmasıyla elde edilen ürün bolluğu, harcanılan emeğin fazlasıyla karşılanmasını sağlamıştır[19].

Fırat ve Dicle'nin akış hızlarının ve yollarının en çok değişime uğramasından ötürü Aşağı Mezopotamya'da suların taşması ve çekilmesi daha çok hissedilir. Bölgenin büyük kısmının bir dönem denizin yükselmesi ve zamanla geri çekilmesiyle arta kalan bataklıklardan meydana gelmesi, nehir sularının mevcut etkilerini arttırmıştır. Mezopotamya'nın iklimi, söz konusu dezavantajlı durumu bir avantaja dönüştürür. İklimin yeterince kuru ve sıcak olması bataklıkların doğal yollarla kurumasına olanak tanır. Ek olarak, bölgede yaşayan insanların, suların süzülmesi yöntemiyle bataklıkların altındaki tortulu toprakları yüzeye çıkarmalarıyla da hem mevcut sorun düzenli yollarla çözülür hem de tarım ve yerleşimler için fazladan araziler elde edilmiştir[20].

Toprak tarımının yanı sıra her ne kadar yukarı Mezopotamya gibi olmasa da hayvancılığın da paralel gelişimi söz konusudur. Nehir kollarının kenarları boyunca uzun otlarla kaplı olması koyun yetiştiriciliği için uygun ortamlar yaratır ve erken dönemlerden itibaren dokumacılığın gelişerek zengin bir ticari kaynak haline gelip değerlendirilmesine yansımıştır. Delta sularının sakinlerine hem besin çeşitliliğini arttıran balık hem de ev ve

[19] M. Jursa, 2017, s. 49 – 54.
[20] M. Jursa, 2017, s. 50.

eşya yapımında kullanılabilen uzun sazlar sunması, bölgenin canlı bir flora ve faunaya (Resim 1) sahip olduğunu göstermenin yanı sıra mevcut ekonomik altyapısını da zenginleştirmektedir[21].

Tarım ve hayvancılık için sunmuş olduğu bu koşullara artı olarak aşağı bölgenin haricinde coğrafyanın geneli, inşaat ve sanatsal faaliyetler için makul oranda taş ocaklarına da sahiptir. Ne var ki Mezopotamya'nın yeterli miktarda madeni kaynaklara ve ormanlara sahip olmaması büyük bir eksiklik oluşturur. Sınırları içinde yer alan maden yataklarının geneli dağlık kuzey kesimindedir. Yukarı Mezopotamya sınırlarına giren bölgede bakır ve katranın yanı sıra renklendirmede kullanılan galen, malakit ve aşıboyası gibi cevherler de bulunmaktadır; ancak bakır miktarı talep bazında yeterli değildir. Ağaç popülasyonu bakımından da Toros ve Zagrosların yamaçları bolca çam, ılgın, kavak, meşe ve söğüt ağacına ev sahipliği yaparken güneyde ise bu durum hurma, söğüt ve palmiye ile sınırlıdır. Ancak bu ağaç türleri, yapıları itibariyle inşaat için gereken kaliteli kereste ihtiyacını karşılayamazlar. Bununla birlikte Mezopotamya'nın Ortadoğu içindeki konumu ile Fırat ve Dicle Nehirleri, çevre coğrafyalardan söz konusu kaynaklara ulaşabilme imkânı verir[22].

Mezopotamya'nın iç kesimlerine ve komşu coğrafyalara olan ulaşım rotalarını belirleyen temel unsur Fırat ve Dicle'nin kendileri olmuştur. Mezopotamya halkları, madeni kaynak ihtiyacını karşılamak adına nehir güzergâhlarını kullanarak Toros ve Zagrosların iç kısımlarında bulunan altın, gümüş ve bakır cevherlerine ulaşmışlardır. Nehirlerden giden yolların haricinde İran üzerinden giden kara güzergâhlarını da kullanmalarıyla Afganistan'dan bakır, kalay ve lapislazuli (Lacivert Taşı) temin etmişlerdir. Özellikle tapınak gibi büyük yapıların inşaatında çokça ihtiyaç duyulan

[21] M. Jursa, 2017, s. 50 vd. ; M. van de Mieroop, 2018, s. 7.
[22] H. Crawford, 2015, s. 7 – 11.

kaliteli keresteler ise Lübnan Dağları ile Anadolu'nun güneyinde yer alan Amanos Dağlarında yoğun bulunan sedir ormanlarından temin edilmiştir. Çevre coğrafyalardan elde edilen bu ürünlerin Mezopotamya'ya getirilmesi ise Fırat ve Dicle Nehirlerine bırakılmak veya teknelere yüklenmek suretiyle rahatça yapılabilmiştir[23].

Fırat ve Dicle Nehirleri tarım, hayvancılık, maden ve kereste nakliyatı ile ulaşım yollarını belirlemelerinin dışında kullanım yelpazesi son derece geniş ve oldukça önemli bir malzeme olan kil için de bolca kaynak barındırır. Nehirlerden çıkarılan kaliteli kilin Neolitik Dönemden itibaren başta çanak – çömlek ve inşaat malzemesi olarak kullanılmasıyla büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Ayrıca Mezopotamya Coğrafyasının bir armağanı olan çivi yazısı için kullanılan tabletlerin yapımında da vazgeçilmez bir malzeme olmuştur[24].

1.1.3. Mezopotamya'nın Beşeri Coğrafyası

Kitaplarında geçen ifadelere göre Musevilik ve Hristiyanlık inancında Eden / Cennet Bahçesinin, Mezopotamya veya yalnızca güney kesimi olduğuna dair düşünceler vardır[25]. Özünde bu sav, uygarlığın buradan doğup yayılmasını ve temel neden olarak coğrafyanın fiziki unsurları ile iktisadi kaynaklarının insan yaşamı üzerindeki çarpıcı etkilerini öne çıkarır. Uzun süre boyunca konuya tek taraflı bir yaklaşımla bakan bu düşüncenin haklılık payı olmasına karşın, uygarlığın oluşumunu tek başına coğrafyayla açıklamak mümkün değildir. Bu nedenle Mezopotamya Coğrafyasının fiziki ve iktisadi koşullarının yanı sıra beşeri unsurlarının da incelenmesi gerekmektedir.

Yapılan arkeolojik kazılar ve bilimsel çalışmalar sonucunda Mezopotamya'da, Paleolitik (Eski Taş) Çağından beri insan yaşamına dair çeşitli izler tespit edilmiştir.

[23] S. Tanilli, 2018, s. 45 – 46.
[24] S. Tanilli, 2018, s. 45 – 46.
[25] H. Crawford, 2015, s. 9.

Önceleri avcı – toplayıcı olarak yaşayan insan topluluklarının, bölgede tarım ve hayvancılık gibi üretim ekonomisine dayalı, yerleşik düzen kuran toplumlara dönüşümü Neolitik (Yeni / Cilalı Taş) Dönem içinde tahmini M.Ö. 10.000 – 8000 yılları arasında başlamıştır[26]. Çanak Çömleksiz Neolitik A (M.Ö. 9600 – 8500) ile B (8500 – 7000) ara dönemlerine ayrılan Neolitik Çağın birinci aşamasında, yiyecek üretiminin yanı sıra odun ve taş kullanılarak yapılan konut mimarisinin, dini yapılanmaların ve sanatsal değere sahip nesnelerin yapımında da gelişmeler yaşandığı ve toplumun sosyo – ekonomik açıdan karmaşıklaşmaya başladığı görülür[27]. 7000 yılına doğru görülmeye başlayan ve sürecin ikinci aşamasını oluşturan Çanak – Çömlekli Neolitik Dönemde pek çok eski yerleşim terkedilir ve yerine daha az kümelenmiş tarımcı yerleşimler ortaya çıkar. Yerleşimlerde görülen keskin değişimler tarım, teknoloji, zanaat, mimari ve ölü gömme adetlerinde de kendini göstermektedir[28]. Saban ve çapa gibi teknolojik aletlerin kullanılması sayesinde tarımda gelişim yaşanırken, çanak – çömlek kullanımıyla da elde edilen bol ürünün sonraki zamanlara saklanıp depolanması sağlanarak günlük hayatta kalma biçimi, yerini uzun vadeli ve planlı yaşama bırakmıştır.

Tarım, hayvancılık, teknoloji, din, mimari, sanat ve ortaya çıkan farklı meslek dallarının Neolitiğin devrim niteliğindeki getirileri olmasının beraberinde yeni yeni şekillenen kültürel yapılanmalarında ortaya çıkmasıyla insan – doğa ilişkileri farklı bir boyut kazanmıştır. Her şeyden önce tarihöncesi insan, bitkiler ve hayvanlar gibi iklim ve coğrafyanın elverdiği koşullar çerçevesinde yaşamının her alanında doğaya tabiidir. Neolitik Dönemin söz konusu yenilikleriyle birlikte insanlar, yavaş yavaş doğanın

[26] Di Nocera, G. Maria, ‘’Neolitik Devrim’’ Fikri, Ekonomik ve Toplumsal Dönüşüm Süreci Üretim Ekonomisinin Doğuşu’’, **Antik Yakındoğu** (Ed. Umberto Eco), İstanbul, Alfa Yayınları, 2018d, s. 35.
[27] Di Nocera, G. Maria, ‘’Bereketli Hilal ve ‘’Birinci Neolitik Devrim’’, **Antik Yakındoğu** (Ed. Umberto Eco), İstanbul, Alfa Yayınları, 2018a, s. 39, 41 – 45.
[28] Di Nocera, G. Maria, ‘’İkinci Neolitik Devrim’’ Çanak Çömlekli Neolitik’’, **Antik Yakındoğu** (Ed. Umberto Eco), İstanbul, Alfa Yayınları, 2018b, s. 48 – 49.

unsurlarını kendi yararları doğrultusunda kullanabilmeye ve şekillendirmeye başlamış ve böylece uygarlığa doğru gelişimlerinde büyük bir ivme kazanmışlardır.

Kuzey Mezopotamya'nın Fırat Nehri civarında yayılım gösteren ve ilk çiftçi kültürünü temsil eden Hassuna Kültürü (M.Ö. 6900 – 6200), hem doğaya bağlılığın hem de yeri geldiğinde temel geçim kaynakları bazında yönlendirmenin en temel örneklerinden biridir. Orta Mezopotamya'nın ağırlıklı olarak Zagros ve Dicle arası kesiminde etkisini gösteren ve kısmen Hassuna'nın çağdaşı ve daha yeni olan Samarra Kültüründe (M.Ö. 6200 – 5800) ise suyun kontrol edilmesi yoluyla sulu tarımın uygulandığı ilk yerleşim yerleri ortaya çıkar. Sulama sistemleri sayesinde doğal iklim koşullarına daha az bağımlı, topraktan uzun vadede daha çok kazançlı çıkan bölge toplumunda kısa vadeli kazanç sağlayan avcılığın da kademeli olarak azaldığı, yerini yine uzun vadede kazanç sağlayan evcilleştirmeye dayalı hayvancılığın aldığı tespit edilmiştir. Tarımdan elde edilen üretim oranının nüfusun tüketim ihtiyacını fazlasıyla karşılaması ve zaman içinde kazancın düzenli bir hale getirilmesi, bol ürünlerin kısa sürede ekonomik değer kazanmasına yansımıştır[29].

Merkezinde Mezopotamya'nın kuzeyinin büyük bir kısmına ve en doğuda Van Gölüne kadar geniş bir alana yayılım gösteren Halaf Kültüründe (M.Ö. 6000 – 5200) de tarımın ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu gösteren bulgular vardır. Bulgular arasında Halaf yerleşimlerinin bir kısmının sadece sezonluk çiftçilik için kurulmuş olması ve bazı yapıların depo işlevi görmesi yer alır. Dönemine göre zengin bir işçiliğe sahip çanak ve çömleklerde yoğun miktarda boğa başı tasvirlerinin işlenmesi, hayvancılığın da tarımla beraber gelişim gösterdiği ve ekonomik önem arz ettiği şeklinde yorumlanabilir[30].

[29] G. M. Di Nocera, 2018b, s. 49 – 51.
[30] G. M. Di Nocera, 2018b, s. 51 – 52.

M.Ö. 6. binyılın başlarından itibaren Aşağı Mezopotamya'nın geneline etki eden Obeyd Kültürü, özellikleri bakımından Samarra Kültürünün bir nevi devamına benzer. Çanak ve çömlek yapımında uygulanan teknikler, toplumsal yapılanma biçimleri ve ziraat yöntemleri birbirlerine benzemektedir. Öte yandan Obeyd'in diğer kültürlerden ayrılmasına neden olan bir dizi önemli unsurları da mevcuttur. III ve IV numaralı katmanlarına (M.Ö. 5200 – 4000) bakıldığında büyük boyutlu yerleşimler ile platformlar üzerine kurulu, duvarları nişlerle süslenmiş, sunaklar içeren ve konutları andıran dini işlevli anıtsal yapılar görülür[31]. Toplumsal yapılanmada da Kuzey Mezopotamya kültürlerinin henüz tanımadığı yenilikler göze çarpar. Kuzeyde yaygın olan baskın hiyerarşilerle mülklerin toplumsal kontrolü yönteminin aksine güneyde seçkin ailelerin ekonomik yaşamlarını yönetmeye dayalı bir sistem kuruludur. Nitekim mezarlardan çıkarılan bulgular arasında metal nesnelerin ve silahların sayısında görülen artış oranı, seçkin ailelerle beraber toplumdaki sınıflaşmanın ve eşitsizliğin göstergelerinden biridir[32].

İnşaat faaliyetlerinde görülen büyümenin ve karmaşıklaşmanın toplumsal yapıya yansıması veya tam tersi bir durumun olması mümkündür. Ancak her iki unsurun da Neolitik Çağın başından beri etkisini gösteren ekonomik büyümenin birer sonucu olduğu ve elde edilen ürünün bolluğu / elde olmayan ürünün talebi şeklinde ortaya çıkan ticaretin de birer yansımaları olması yüksek ihtimaldedir. Obeyd Kültürü, merkezi olan Aşağı Mezopotamya'dan yukarı kesime, İran'a ve hatta Suudi Arabistan'a kadar çok geniş bir alanda yayılım göstermiştir. Kuzey Mezopotamya'daki izlerin bakır yataklarının yakınında bulunması ve metal işlemeciliğine dair ortaya çıkan veriler, Obeyd Kültürüne bağlı Güney Mezopotamya halkının, kendilerinde olmayan kaynakları elde etmek için

[31] Di Nocera, G. Maria, ''Mezopotamya'da Kentleşme, Toplumsal ve Ekonomik Hiyerarşilerin Doğuşu'', **Antik Yakındoğu** (Ed. Umberto Eco), İstanbul, Alfa Yayınları, 2018c, s. 59 – 60.
[32] A. Kuhrt, **Eski Çağ'da Yakındoğu Cilt I,** İstanbul, 2013a, s. 25 – 27.

Fırat ve Dicle Nehirleri vasıtasıyla ticaret yollarında yayılma, denetleme ve kullanma girişimlerinde bulunduklarını gösterir[33]. Obeyd Kültürünün en ayırt edici özelliklerinden biri, alet yapımında taşın kullanımı esasına dayanan dönemlerin yerine madenlerin kullanımı esasına dayanan dönemlere geçişin bir örneği olması ve öncülük etmesidir.

Kalkolitik (Bakır) adı verilen bu dönemde toplumların alet yapımında hem taşı hem de bakırı kullanmasıyla Neolitik ile Tunç dönemleri arasında bir nevi geçiş aşaması yaşanmıştır. Kalkolitikle birlikte göze çarpan pek çok yenilik gelmiştir. Dönemin toplumları, kaynakları elde etmek için coğrafyalar arası ticaret ağları kurmuş, metalürjinin gelişmesiyle beraber tarım için yeni ve daha dayanıklı aletler yapmış ve bataklıkları kurutup topraktaki yoğun tuzu arındırarak hem tarım hem de yerleşimler için yeni araziler açmıştır. Böylece köyden kent sistemine, kültür adı altında anılan toplumlardan uygarlık adı altında beliren halklara, küçük derebeyliklerden de krallık yönetimine bağlı devletlere dönüşümün önü açılmıştır[34]. Neolitik Mezopotamya'sının öncüleri konumunda olan Hassuna, Samarra, Halaf ve Obeyd gibi kültürlerin, coğrafyanın hâlihazırdaki verimli koşullarını devamlı surette gelişim göstererek zenginleştirmelerinin bir sonucu olarak Kalkolitikten itibaren dışarıda yaşayan halkların Mezopotamya'ya doğru uzun bir sürece yayılan göçleri yaşanmıştır.

Henüz M.Ö. 4. binyıldan itibaren Güney Mezopotamya'da Obeyd Kültürünün yerini, bir devamı niteliğinde ancak kent örgütlenmesi biçimine sahip Uruk (Warka) yerleşimi devralmaya başlamıştır. Paralel olarak da Neolitik kültür toplumlarının yerine de tahmini M.Ö. 5. – 4. binyıldan itibaren tarih sahnesine çıkmaya başlayan Sumerliler geçmiştir[35].

---

[33] A. Kuhrt, 2013a, s. 27.
[34] A. Kuhrt, 2013a, s. 25 – 27; Landsberger, Benno, ''Die Anfaenge der Zivilisation in Mesopotamien'', **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi,** 1944, S. 2, p. 419 – 421. Erişim Adresi: http://dergiler.ankara.edu.tr.
[35] B. Landsberger, 1944, p. 420 – 422; S. N. Kramer, **Sümerler,** İstanbul, 2002, s. 52.

Yapılan ölçümler sonucunda M.Ö. 4000 – 3100 arasına tarihlenen Uruk Devrinin en ses getiren yenilikleri arasında bir ilk olarak tarım, hayvancılık, ticaret, ulaşım vb. hemen her alanda pratik ve yaygın kullanımı olan tekerlek, kent planlamacılığı, metalürjinin ilerlemesi ve sanatsal ögeler yer alır. Arkeolojik bulgular Uruk IV (M.Ö. 3500 – 3100) evresinde yerleşimin, mimari alanda kurumsal dini ve kamu binalarının çarpıcı boyutlara ulaşması bakımından etkin bir idari sisteme ve gerçek bir kent düzenine geçtiğini gösterir. Uruk halkının da çeşitli gıdalar tedarik eden çiftçiler, ağırlıklı olarak bez, çömlek ve alet üretimiyle ilgilenen zanaatkârlar, güzel sanat eserleri üreten sanatçılar, ekonominin merkezini teşkil eden tapınaklardan sorumlu rahipler gibi mesleklere dayalı farklı sınıflara ayrıldığı görülür[36]. Öte yandan tüm bu sosyo – ekonomik sınıflar içinde Sumerlilerin nüfusun ne kadarını teşkil ettikleri günümüzde bilinmemezliğini korumaktadır.

Öncüllerinin aksine Uruk Devrinin Sumerlilerce oluşturulduğuna dair yaygın kanı, belli bir süre boyunca bilim dünyasına hâkimdi. Yakın zamana kadar Sumerceye ait olduğu düşünülen bazı kelimelerin filolojik çalışmalar sonucunda Proto – Fıratlılar adı verilen çok daha eski bir topluma ait olduğunun ortaya çıkmasıyla bu kanı çürütülmüştür. Günümüzde yaygın olan kanı, Uruk Döneminin ilk evrelerinde Sumerlilerin yerlilerle birlikte topluluklar halinde yaşadıkları ve Uruk Döneminin sonlarına doğru sosyal tabakanın en üst mertebesine çıktıklarıdır[37]. Nitekim Uruk III / Cemdet Nasr (M.Ö. 3100 – 2900) katmanından ortaya çıkarılan bulgular, Sumerlilerin yükselen konumlarıyla ilgili birtakım veriler sunar. İnce işçilikle yapılmış sanat eserleri, yerleşimin Eanna ve Anu bölgelerinde inşa edilmiş öncül tapınaklar (Levha 1) ve ilk defa Uruk III evresinde ortaya çıkan yazılı belgelerin dilinin Sumerce olması başlıca veriler arasındadır[38].

[36] A. Kuhrt, 2013a, s. 28; van Ess, Margarete, ‘’Uruk Dünyanın İlk Kenti’’, **Antik Dünyayı Şekillendiren Kentler** (Ed. John Julius Norwich), İstanbul, YKY, 2015, s. 16.
[37] B. Landsberger, 1944, p. 421 – 424; S. N. Kramer, 2002, s. 52 – 65.
[38] A. Kuhrt, 2013a, s. 28.

Aşağı Mezopotamya'ya henüz bilinmeyen bir rota üzerinden gelen Sumerliler, Neolitik kültürlerin binlerce yıllık bilgi ve tecrübe birikimlerinin üstüne kendi birikimlerini ekleyerek mevcut tarımsal yöntemlerin beraberinde bölgenin genelindeki bataklıkları sistematik olarak kurutmuş; barajlar, setler ve sulama kanallarıyla küçük tarlaları büyük arazilere, kültürel köy topluluklarını kent devleti biçimindeki uygar halklara dönüştürmüşlerdir. Bu bakımdan insanın tarihinde saptanan ve bilinen en eski köyler ve kültür ögeleri Yukarı Mezopotamya'da ortaya çıkarken, en eski kentler ve uygarlığın temelleri Aşağı Mezopotamya'da kurulmuştur. Ancak kent ve uygarlığın beraberinde Sumerlilerin en büyük başarısı, tarımla beraber insanın tarihsel gelişiminde ikinci bir devrim niteliğinde olan yazının icadında, gereken son koşulları hazırlamaları ve nihayetinde icat etmeleridir[39].

1.2. Çivi Yazısının İcadı, Yapısı ve Özellikleri

Günümüz toplumlarınca bilinen en genel anlamıyla yazı, iletişim ve haberleşme için kullanılan sözcüklerin belirli işaretler ve sembollerle görsellik kazanmasıyla yine aynı amaca hizmet etmeye yarayan bir araçtır. Öyle ki zaman içinde önemi gittikçe artmış ve eski bir Latin deyimi olan ''Verba volant scriba manent'' (Söz uçar, yazı kalır) cümlesiyle sözlü iletilerin görsel olarak kaydedilmesi gerekliliğinin vurgulanmasına yansımıştır[40].

Yazının icadından önceki devirlerde insanlar, sözcüklerin yetersiz kaldığı zamanlarda birbirleriyle iletişim kurmak veya haberleşmek için doğanın unsurlarından yararlanarak bazı işaretler ve semboller geliştirmişlerdir. Örneğin Kuzey Amerika Kıtasının Kızılderilileri, taşları üst üste dizme, ot demetlerini yola enlemesine koyma,

[39] A. Şenel, **İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi,** Ankara, 1982, s. 193 – 196.
[40] C. Faulmann, **Yazı Kitabı / Tüm Yerkürenin, Tüm Zamanların Yazı Göstergeleri ve Alfabeleri,** İstanbul, 2020, s. XI.

dalları toprağa diklemesine saplama, ateş yakma, dumana şekil verme, davul çalma, hayvan seslerini taklit etme gibi pek çok sessiz anlaşma biçimini kullanmışlardır[41]. Tarihöncesi dönemlerde uygulanmış olan bu yöntemler, başlarda kullanışlı olsa da anlık veya kısa süreli olmaları, tekrar edilme zorunluluğu, coğrafyanın kısıtlaması gibi nedenlerden ötürü yetersiz kalmıştır[42]. Bu koşullar insanları yazının icadıyla sonuçlanan daha iyi yöntemler aramaya sevk etmiştir.

Günümüzde, elde edilen veriler ve ortaya çıkarılan bulgular neticesinde bilim dünyası tarafından, yazının ilk modern biçimi olan çivi yazısının Sumerliler tarafından icat edildiği kabul edilmektedir[43]. Bununla birlikte çivi yazısı mevcut formunu bir anda almamıştır. Arkeolojik bulgular yazının oluşumunun ve gelişiminin kökeninin Sumerlilerden çok daha eski devirlere dayandığını göstermektedir. Buna göre Sumerliler yazının icadındaki binlerce yıllık hikâyeyi nihayete erdirerek, tarihöncesi ile günümüzün modern yazı sistemleri arasında geçiş sağlayan bir köprü kurmuşlardır[44].

Çivi yazısının oluşumunda en büyük rolü oynayan etkenler, Mezopotamya Coğrafyasının sunduğu verimli koşullardır. Neolitik Dönemle birlikte insanların avcı – toplayıcılıktan çiftçilik ve hayvanların evcilleştirilmesine dayalı yerleşik düzene geçmesiyle atılan ilk adımda, topraktan ve hayvancılıktan elde edilen ürünler mevcut ihtiyaçlarını fazlasıyla karşılamış ve kalan ürünler zamanla ticari değer kazanmıştır. Fazlalık olan ürünlerin aynı yerleşim içinde veya komşu köylerdeki diğer topluluklarla takas edilmesi yoluyla ilk ticari girişimler başlamış; ancak beraberinde tarafların birbirlerine verdikleri veya verecekleri ürünleri belli bir yerden sonra sözlü olarak

[41] R. Thévenin, P. Coze, **Kızılderili Tarihi ve Gelenekleri,** İstanbul, 2011, s. 94 – 95.
[42] Albayrak, İrfan, ‘’Sembollerden Çivi Yazısına Geçiş ve Yazının Anadolu’ya Gelişi’’, **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 2016, C. 10, S. 2, s. 17 – 18. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.
[43] Azertürk, S., İmge, ‘’Çiviyazısı ve Çin’in Fal Yazıtları’’, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** 2014, S. 37, s. 72. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr; Şeker, Sevgi, Şeker, Fatma, ‘’Token’lardan Çivi Yazılı Kil Tabletlere: Yazının İcadında Muhasebenin İzleri’’, **Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi,** 2019, S. 16, s. 89. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.
[44] Ayrıntılı bilgi için bkz. S. Şeker, F. Şeker, 2019, s. 86 – 110.

akıllarında tutmakta zorlanmalarından dolayı kimi zaman ürünlerin uyuşmaması gibi anlaşmazlıklar üzerine ilk ticari kaygılar da ortaya çıkmıştır[45].

Yazının icadında ikinci adımı kapsayan ticari kaygılara karşı üretilen ilk çözümler, henüz Çanak Çömleksiz Neolitikten itibaren birbirinden bağımsız coğrafyalardaki farklı yerleşimlerde ortak bir yöntem olarak belirmiştir. Orta – Güney Anadolu'daki Çatalhöyük'ten Orta Mezopotamya'daki Jarmo'ya kadar pek çok yerleşimde, sınırlı sayıda ve çeşitli şekillerde, ''Token'' veya adını Latincede çakıl taşı anlamına gelen ''Calculi'' kelimesinden alan kil ve taştan yapılma hesap taşları bulunmuştur[46]. Bu markaların koyun, sığır veya tarım ürünleri gibi belli başlı ticari kaynakları temsil ettiği; farklı büyüklük ve şekillerinde miktarlarını belirttiği düşünülmektedir. Böylece gelen veya gönderilen ticari malların ilk resmi ve görsel kayıt işlemlerinin tutulmasıyla ilkel yollarla güvenilir hale getirilmeleri mümkün olmuştur. Tarımsal ve hayvansal ürünlerin yanında tekstil gibi unsurların da katılması ve yerleşimler arası ticaretin artmasıyla markalar gittikçe çeşitlilik kazanmıştır[47]. Zaman içinde Neolitik ve Kalkolitik Dönem toplumlarının yaşam kalitesinin giderek gelişmesiyle birlikte ticari – ekonomik başarıları ile beraberinde gelen kaygıları da artmaya başlamış ve bu hususta yeni pratik çözümlere gereksinim duyulmuştur.

Neolitik Dönemden Geç Uruk IV (M.Ö. 3300) Devrine kadar muhasebe aracı olarak Token'lar kullanılmıştır. Uruk Devrinde ekonominin merkezini oluşturan tapınakların rahip yöneticileri, tapınağa sunulacak olan malların türleri, miktarları ve teslim sıklıklarını düzenleme girişiminde bulunmuşlardır. Yapılan düzenlemelerce aynı ürünü sembolize eden Token'lar, arşivlenip güvence altına alınması için birbirlerine iple bağlanmış veya kilden yapılma kürelere ve Bulla adı verilen zarflara koyulmuştur.

[45] S. Şeker, F. Şeker, 2019, s. 90.
[46] H. Crawford, 2015, s. 203; G. Jean, **Yazı İnsanlığın Belleği,** İstanbul, 2020, s. 12.
[47] H. Crawford, 2015, s. 203.

Ardından içindekileri alabilmek için kil zarfların kırılması esasına dayanan bu eski yöntemin yerine de Token'lar daha kolay biçimde zarfların yüzeyine mühürlenmiştir[48].

Kronolojik olarak M.Ö. 3500 – 2900 yılları arasına tarihlenen bu yeni sistemde, kilden zarflara düzleştirmek suretiyle tablet biçimi verilmiş, sembollerin de üzerlerine bastırılarak damgalanmasıyla çeşitli markaların tek bir yüzeyde ayrı ayrı gözükebilmesi sağlanmıştır. Ticaret ve haberleşmede kullanılan bu usullerde Sumerlilerin katkısı, Token / Calculi gibi üç boyutlu nesneleri önce Bulla'lar üzerine mühürleme, ardından da düzleştirilmeleriyle oluşturulan tabletler üzerine bastırıp çizerek iki boyutlu hale getirmiş olmalarıdır. Aynı anda pek çok çeşitte ürünü tek bir tablet üzerine çizmeleri, ekonominin kontrolünde oldukça kolaylık sağlamıştır[49].

Bulla'lara arşivleme ve sonrasında arşivlenen nesneleri tabletlere çizme yönteminin uygulandığı dönem, Sumerlilerin Mezopotamya toplumunda öncü bir konuma yükseldikleri dönemle paraleldir. Bunun nedenleri arasında Mezopotamya'ya gelmeden önce de hâlihazırda belli bir gelişmişlik seviyesine sahip olan Sumerlilerin, kültürlerini bölgenin mevcut unsurlarına eklemeleriyle ekonominin kalkınması ve yönetimi için de sürekli bir yeni tekniğe ihtiyaç duymaları muhtemeldir. Uruk IV evresinde bölgenin genel yapısına bakıldığında Güney Mezopotamya'daki kent yerleşimlerinin, sonradan ''Ziggurat'' adı verilen ve yerleşimin bütün siyasi, dini, ekonomik, sosyal organlarını kontrol eden tapınakların etrafında kuruldukları görülür. Tapınaklar ve kentler ise kendilerine önceden PATESI (Rahip kral), sonraki dönemlerde de ENSI (Kent valisi, beyi) ve LUGAL (Kral) unvanları veren idareciler ve zümreleri tarafından kontrol edilmekteydi. Bu idareci zümrenin denetiminde Sumer ekonomisi, halkın topraktan ürettiği ürünlerin tapınaklarda toplanıp yeniden dağıtılması esasına

[48] S. Şeker, F. Şeker, 2019, s. 99; D. Schmandt – Besserat, **How Writing Came About,** Austin, Texas, 2006, p. 39.
[49] S. Şeker, F. Şeker, 2019, s. 103.

dayalı tapınak ekonomisi adı verilen bir sisteme sahipti. Sistemde herhangi bir sorun oluşmaması adına her bir getirilen – dağıtılan malın kayıt altına alınması ve bunun için de pratik bir yönteme sahip olunması zorunluluğu doğmuştur[50].

Soruna çözüm maiyetinde Uruk IV ve III katmanlarının Eanna yöresinde Sumerce dilinde yazılmış çivi yazısının ilk biçimleri ortaya çıkar (Resim 2). Proto çivi yazısı adı verilen bu ilk belgeler, Uruk Kentinin dışında etki alanına giren diğer yerleşimlerde ve Güneybatı İran sınırında yer alan Susa Kentinde de bulunmuştur. Ancak Uruk ve çevresinde bulunanlar Sumerce dilinde iken Susa'da bulunanlar Proto Elamca adı verilen ve günümüzde de çözümlenemeyen bir dilde yazılmıştır. İçerikleri bakımından belgeler %85 sayısal işaretler ve iktisadi hesaplamalardan müteşekkil iken kalan %15 de sözcük işaretleri ve sözlük metinlerini içermektedir[51]. Belleklerde kolayca tutulmasına yardımcı olmak için kullanılan bu yeni yazı türünün, binlerce yıllık oluşum sürecinin temelinde, günümüzdeki gibi iletişim ve haberleşme ihtiyacı değil, ekonomik kaygılar yer almıştır (Resim 3). Çivi yazısının birer iletişim ve haberleşme amacı taşımaya başlaması için sonradan yeni formlar alması gerekmiştir.

Yeni yeni şekillenen yazının yapısal özellikleri bakımından ilk biçimleri Token'lardan esinlenilerek ancak daha basitleştirilerek çizilen iki boyutlu resimlerden oluşmuştur. Sistem oldukça basittir: Bir inek veya insanı ifade etmek için başlarının çizilmesi, su için birbirine paralel şeritler, balık ve kuş gibi canlılarda ise doğrudan resmedilme şeklindedir. Piktogram (Resimyazısı) adı verilen bu yazı biçiminde, tapınağa bir ürün gönderildiği zaman, ürünü temsil eden şekil ile miktarını belirleyen sayısal işaretler aynı tabletin üzerine çizilirdi (Resim 2 – 3). Belirli bir varlığa gönderme yapılmak istenildiğinde ise o varlığı temsil eden tek bir şeklin çizilmesi yeterliydi.

[50] M. van de Mieroop, 2018, s. 20 – 25; S. Tanilli, 2018, s. 43.
[51] M. van de Mieroop, 2018, s. 27 – 30; H. Crawford, 2015, s. 204 – 205.

Resimler için gereken kaynaklar boldur: ağaç, dağ, su, yıldız, kuş, balık, çapa, gemi vb. doğanın ve insanın elinden çıkma bütün unsurlar birer görsel kaynaktır. Bu nedenle bilim insanları, sayısı toplamda 1500'e varan birçok piktogram bulmuştur[52].

Tek tek çizilmeleriyle beraber bir cümle kurmak istenildiğinde de cümlede yer alacak nesneler yan yana resmedilirdi. Örneğin su içen insan cümlesi için önce insanın başı ardından da yanına suyun sembolü çizilirdi. Piktogramların yan yana gelmesiyle kurulan cümlenin, düşüncenin bir ifade biçimini oluşturmasından ötürü İdeogram (Düşünce yazısı) adını alan bu yeni yöntem, ekonomi haricinde farklı amaçlarda da kullanılmaya yaramıştır[53].

Erken dönemlerinde çivi yazısının, icat ve kullanım bölgeleri olan Güney Mezopotamya ile Güneybatı İran coğrafyalarının dışında bir yayılım alanı yoktur. Bununla birlikte henüz dönemi içinde kullanılmış olan tek yazı biçimi de değildir. Çağdaşı, ortaya çıkma aralığının kısa olmasından ötürü bilim dünyasının üzerinde yıllarca fikir birliğine varamadığı Mısır'ın hiyeroglif yazısıdır. Çivi yazısı gibi piktogram formundan türeyen hiyerogliflerin, çivi yazısından elli veya yüz yıl sonrasında meydana gelmiş olması ihtimali, günümüzün bilim dünyasında genel kabul görmeye başlamıştır. Her iki yazının da yapı ve özellik bakımından birbirlerine benzemesine rağmen belirli ayrımları da vardır. Benzer özellikleri, bir varlığın temsil edilmesi için nesnelerin ayrı ayrı, düşüncenin ifade edilmesi için de yan yana çizilmeleridir. Ayrıca artan şekil sayısının yarattığı karmaşayı önlemek için, önce yazılacak kelime hakkında fikir veren

[52] G. Jean, 2020, s. 12 – 14; S. Tanilli, 2018, s. 65; İ. Albayrak, 2016, s. 21; Özkaral, T. Cevriye, ''Eskiçağda Yazı, Kitap ve Kütüphanenin Oluşum Süreci; Günümüz Eğitimine Katkıları'', **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,** 2015, S. 34, s. 373.
[53] G. Jean, 2020, s. 14.

determinatifler (belirteçler) yardımıyla kelimelerin, tür veya özelliklerine göre çeşitli gruplara ayrılması yöntemi her ikisinde de mevcuttur[54].

Ayrımları bakımından da sadece sessiz harflerden oluşan hiyerogliflerin aksine çivi yazısında konsonant + vokal, vokal + konsonant ve konsonant + vokal + konsonant harf dizilimi şeklinde hece yazısı sistemi vardır. Yazılış yönlerinde de hiyeroglifler sağdan sola, soldan sağa, yukarıdan aşağıya, aşağıdan yukarıya olmak üzere her yönde yazılabilirken çivi yazısında bu durum sağdan sola olmuştur. Bir diğer önemli ayrımları da kullanım sahalarıdır. Tarih boyunca Mısır hiyeroglifleri genel olarak Nil Nehrinin çevresi veya Mısır'ın komşu bölgeleriyle sınırlı kalırken, çivi yazısı, Aşağı Mezopotamya'dan birçok coğrafyaya yayılmış ve Tunç ile Demir Çağı boyunca birçok halkın ortak resmi yazısı haline gelmiştir[55].

Çivi yazısının, kullanan toplumlar için (o dönemde ender bulunan metaller haricinde) aynı yazı malzemelerini gerektirmesi, yazma için mürekkebin yanında ender bölgelerde yetişen bir bitki türünden elde edilen ve yapımı zor olan papirüsü gerektiren Mısır'ın hiyerogliflerinden daha pratik olmasını ve böylece daha genel kabul görmesini sağlamıştır. Uruk IV ve III dönemlerinden itibaren Token'ların yerini alan yazı için malzeme olarak kilden yapılma, kenarları yuvarlatılmış veya köşeli geometrik kare ve dikdörtgen tabletler ile nehir kenarlarındaki sazlardan yapılma ''Stylus'' adlı kalemler kullanılmıştır. Stylus'un ilk örnekleri satırları kazımak için sivri bir uca ve kili bastırmak için yuvarlak bir kısma sahipti. Çivi yazısının henüz ıslakken kil tabletlere, hiyeroglif yazısının ise Nil Nehrinde bulunan bitki türünden yapılan papirüslerin üzerine yazılması, kullanılan malzemeler çerçevesinde iki yazı türünün bir diğer temel farkı olmuştur[56].

[54] M. van de Mieroop, 2018, s. 27; J. Friedrich, **Kayıp Yazılar ve Diller,** İstanbul, 2000, s. 52 – 54; Mark, J. Joshua, ''Writing'', **World History Encyclopedia,** 2011. Erişim Adresi: https://www.worldhistory.org/writing/.
[55] H. Crawford, 2015, s. 205; Her iki yazıya dair ayrıntılı bilgiler için bkz. J. Friedrich, 2000, s. 14 – 112.
[56] H. Crawford, 2015, s. 205; T. C. Özkaral, 2015, s. 373 – 374.

1.3. Çivi Yazısının Zaman ve Mekân Bakımından Tarihsel Gelişimi ve Yayılımı

Uruk Devrinin sonlarından itibaren Sumer adı ile anılmaya başlayan Aşağı Mezopotamya Coğrafyası, M.Ö. 3. binyıldan 2. binyılın ilk çeyreğine kadar Sumerlilerin kültürel etkisi altında kalmıştır. Coğrafyanın kültürel birikiminde ve mirasında en büyük paylardan birine sahip olmalarının yanı sıra kurmuş oldukları siyasi, dini ve ekonomik yapılanmaların sonucunda bir dizi başarılara da imza atmışlardır. Örnek olarak Neolitik toplumların Mezopotamya'yı cezbedici hale getirmelerinin, Sumerlilerin bölgeye yerleşmelerine etki etmesi gibi Sumerlilerin de mevcut refah seviyesini giderek yükseltmeleriyle Sami kökenli Akkadlar ile Asya kökenli Hurriler gibi pek çok yabancı halkın zamanla gelip yerleşmelerine etki etmişlerdir. Sumerlilerce oluşturulan tüm bu gelişmeler, Uruk Devrinin bitimiyle başlayan ve Akkad Krallığının kurulmasıyla biten Erken Hanedanlar Dönemi adlı üç ara dönemde incelenmektedir: Erken Hanedan I (M.Ö. 2900 – 2750), II (2750 – 2600), IIIa (2600 – 2450) ve IIIb (2450 – 2350)[57]. Çivi yazısı, Erken Hanedanlar Döneminde gerçekleşen yenilikler arasında yer almakla beraber söz konusu yeniliklerin de oluşmasına şekil veren etkenlerden biri olmuştur.

Sosyo – ekonomik refahın artması ve yüzyılların birikimiyle toplumsal yapının giderek karmaşıklaşması ve kültürel değerlerinin zenginleşmesi sonucunda kullanılan mevcut piktogramlar, temsil ettikleri nesneleri belirtmede yetersiz kalmaya ve anlamlarını kendi bağlamlarından almaya başlamışlardır. M.Ö. 2900 yılına doğru gelindiğinde ilkel piktogramlar ortadan kalkmıştır. Başlıca iki neden bu ortadan kalkışı açıklamaktadır: kilin ve kamışın bolluğu ve yazı için gereken her iki malzemenin de yeni biçimler kazanması[58].

[57] M. van de Mieroop, 2018, s. 38 – 75.
[58] G. Jean, 2020, s. 14 – 15.

İlk kullanım zamanında satırları kazımak için sivri bir ucu ve kili bastırmak için yuvarlak bir kısmı olan Stylus'un, yuvarlak yerine üçgen biçiminde yapılmasıyla birlikte artık işaretler tabletlerin üzerine çizilerek değil, hafifçe bastırıp çekmek suretiyle yazılmıştır. Yeni oluşturulan bu forma Grekler, dönemin coğrafyasının siyasi – toplumsal koşullarından ötürü Assyria Grámmata (Assur Yazısı) adını vermelerine karşın[59] esas adını, görünümünden dolayı Latincede çivi anlamına gelen Cuneus ile biçim anlamına gelen Forma kelimelerinin birleşimiyle (Cuneiform / Çivi biçimi / yazısı) almış ve günümüzün bilim dünyasında da aynı isimle anılmıştır (Resim 4). İlkel çivi yazısı adı verilen yeni düzenlemede işaretler giderek daha standart şekiller almaya başlamış ve binyılın sonunda resim yazısındaki ilk halleriyle benzerlikleri ortadan kalkmıştır[60].

Yazının değişimi tabletlere de yansımıştır. Boyut olarak bir kibrit kutusundan en az 25 x 10 cm büyüklüğüne kadar çeşitlilik gösteren tabletler, bir girişe sahip olmak yerine birden çok giriş kısmına bölünmüş, ön yüzünden başka kenarları ile arka yüzüne de yazılacak alanların açılmasıyla daha çok yazının sığdırılması sağlanmıştır. Yazı sıralaması ve düzeni sistematik hale getirilmiş, önceleri sağdan sola iken tersine çevrilerek soldan sağa ve yukarıdan aşağıya okunacak şekilde tek bir yönde standartlaştırılmıştır. Aynı dönemlerde son bir rötuş yapılarak işaretler sırtları yere gelecek şekilde 90 derece sola döndürülmüştür. Bu yöntemin tam olarak neden yapıldığı bilinmemekle birlikte kâtip tarafından tabletin ıslak kili bulaştırmamak için geliştirilen tutuş biçimiyle ilgili olması ihtimal dâhilindedir. Nitekim yazıldığı esnada ıslak olan tabletler, önemine göre güneşte veya fırınlanma işlemine tutularak kurutulmuşlardır[61].

M.Ö. 2600 yıllarına doğru yazının sadece ekonomik icraatlar için değil, hemen her alan için kullanılabilir olduğunu gösteren keskin dönüşümler yaşanmıştır. Sumerli

[59] J. Friedrich, 2000, s. 46.
[60] G. Jean, 2020, s. 15; H. Crawford, 2015, s. 205.
[61] H. Crawford, 2015, s. 205 – 206; M. İ. Çığ, **Ortadoğu Uygarlık Mirası – 2.** Ankara, 2015, s. 10.

kâtipler, konuştukları dili yazıya doğrudan aktarabilmek adına, artık hecelerden oluşmaya başlayan işaretlere ses değerleri yüklemeleriyle (Fonetizasyon) çivi yazısına soyut ve somut durumları anlatabilecek bir özellik kazandırmışlardır. Ek olarak sayısı 1500'e varan işaretlerin çokluğunun yazımı güçleştirmesinden ötürü kâtipler, yazıya ses değerlerini kazandırmalarından sonra sadeleştirmeler yaparak işaret sayısını 600'e kadar indirmişlerdir[62].

Yapılan düzenlemeler bazında çivi yazısının, çok daha pratik bir hale getirildiği görülmekle birlikte birtakım zorlukları da göze çarpmaktadır. Bunların başında çivi yazısındaki pek çok kelimenin birbirleriyle aynı anlama veya çoklu anlama gelmesi yer alır. Metinlerin transkripsiyonu ve çevirileri yapıldığında bazı işaretlerin ideogram, determinatif ve fonetik hece değerlerine sahip oldukları keşfedilmiştir. Bu özelliğinden ötürü çivi yazısı Polisemik (Çokanlamlı) olarak tanımlanmaktadır[63].

Yazının farklı coğrafyalar ve halklar arasında yayılım aşaması, M.Ö. 3. binyılda gerçekleşen göçler ile eş zamanlıdır. Binyılın başından itibaren Mezopotamya'ya Sumerlilerle dil ve etnik köken bakımından son derece farklı bir halk olan Samilerin doğu koluna mensup Akkadlar gelmiştir. Ardından da 3. binyılın sonu ile 2. binyılın başları arasında, Akkadların Amurru / Amorit, Sumerlilerin ise MAR.TU[64] adını verdikleri batı Sami koluna mensup ve Mezopotamya – Suriye – Filistin bölgesini kesin bir şekilde Samileştiren halklar, Mezopotamya'ya yukarı ve orta kısımlardan girmişlerdir[65].

Genel isimleriyle Samiler, Mezopotamya'nın ve Sumerlilerin kültür birikimlerini benimsemekle birlikte zamanla kendi kültürlerini nüfuz ettirmeye başlamışlar ve M.Ö. 2. binyıl boyunca dönemin uluslararası diplomasi dilini Akkadca yapmalarıyla binyıla

[62] Albayrak, İrfan, Erol, Hakan, ''Sumerliler ve Dilleri Hakkında Bazı Notlar'', **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,** 2018, C. 5, S. 17, s. 159. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.
[63] J. Friedrich, 2000, s. 59 – 60.
[64] Her iki dilde de batı anlamına gelir.
[65] F. Braudel, 2013, s. 188 – 190.

kültürel anlamda egemen olmuşlardır. Nitekim henüz M.Ö. 2000 yıllarının başında Sumerlilerin siyasi olarak tarih sahnesinden çekilmeleri ve 1760 yılları civarında da toplum olarak ortadan kalkmalarının sonucunda çivi yazısı, önce Sami kökenli Babil Krallığının ardından da kuzeyindeki Assur Krallığının yazısı olmuştur[66]. Her ne kadar Sumerliler çivi yazısını icat eden halk olarak tarihte yer edinseler de yazının geliştirilmesi ve neredeyse bütün Ortadoğu'ya yayılması, Sami halklarının başarısıdır.

M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısından itibaren Samilerden başka çivi yazısını pek çok halk kullanmıştır. Güneybatı İran Coğrafyasında kurulan Elam Uygarlığı, yazıyı kendi dilini aktararak kullanırken, Kuzey Suriye'de Ebla ve Ugarit kentleri benzer uygulamalarda bulunmuşlardır. Sami dilleriyle akraba olmayan Asya kökenli Hurriler, Babil'in etkisinde kalarak çivi yazısını benimsemişler ve Kuzey Mezopotamya ile Suriye arasında yoğunluk göstererek Mezopotamya kültürünün ve yazısının Anadolu halklarına nüfuz etmesine katkıda bulunmuşlardır. M.Ö. 2. binyılın ilk çeyreğinde ise yazı, Assurlu tüccarlar tarafından Anadolu Coğrafyasına ve dolaylı olarak Hint – Avrupa kökenli bir dil konuşan Hititlere de aktarılmıştır[67].

Yazının coğrafyalar boyunca geniş bir alana yayılabilmesindeki en büyük neden, Mısır hiyerogliflerinin ve M.Ö. 1500 yıllarına doğru ortaya çıkan Çince işaret yazısının aksine, yapısal olarak hemen hemen her dilde yazılabilmesi ve özellikleri bakımından daha pratik bir sisteme sahip olmasıdır. Nitekim çivi yazısını benimseyen birçok halk, Ortaçağın Latincesi gibi Sumerce'yi kutsal bir dil olarak literatürlerine dâhil etmelerinin yanında söz konusu yazıyı da kendi dillerine uyarlayarak kullanmışlardır[68].

[66] G. Jean, 2020, s. 18.
[67] J. Friedrich, 2000, s. 62 – 63.
[68] Dünyadaki yazı türleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. F. Carl, 2020.

1.4. Çivi Yazısının Öğretimi ve Öğrenimi: Kâtipler ve Okullar

Çivi yazısının icadı her ne kadar coğrafi ve ekonomik etkenlere bağlı olsa da, gelişimi ve yayılımı hususunda yazıyı düzenleyen ve öğreten kâtiplerin hünerleri ile merkezi bir sisteme oturtulmuş okulların etkileri daha ağırlıklı olmuştur. M.Ö. 3. binyılın ortalarından itibaren Mezopotamya'nın geneli ile Kuzey Suriye sınırları boyunca yazının henüz yayılım gösterdiği coğrafyalarda, kentlerin ortak yazım kurallarına, biçimlerine ve müfredata sahip oldukları gözlemlenmiştir.

Sumer Bölgesinden yayılan yazı, Orta Mezopotamya'da yer alan Kiš ve Mari yerleşimlerinin aracılığıyla önce coğrafyanın kuzeyine, ardından da Kuzey Suriye'deki Ebla gibi bölgenin erken dönem büyük merkezlerine ulaşmıştır. Nitekim Ebla Kentinde bulunan belgelerde

''Genç yazmanlar Mari'den geldiler''[69].

tabirinin yer alması, yazının ve kâtiplerin geliş yönünü belirtmekle beraber Ebla'lı katiplerin de Mari Kentinde eğitim almış olmalarına yorumlanabilir. Her iki yorumunda ortak noktası, Mezopotamya ile Kuzey Suriye arasındaki kültürel etkileşimlerde Mari Kentinin önemli bir konumda olduğudur[70]. İncelemeye başka bir boyuttan bakıldığında, Mezopotamya'da Sumerlilerin, Kuzey Suriye'de ise Samilerin nüfusun çekirdeğini meydana getirmesine dayalı, dil ve kültür bakımından birbirlerinden ayrı iki halk ve coğrafya durumu vardır. Ancak her iki halk tarafından da aynı metinler okunmuş, aynı konularda yazılmış, tabletlerin yapımında kil kullanılmış, aynı çivi yazısı işaretleriyle yazılmış ve düzenlenmiştir. Örnek olarak Erken Hanedanlar Döneminde Güney Mezopotamya'nın kentlerine ait belgeler ile tanrı, kent, meslek, bitki ve hayvan gibi

[69] Archi, A., ''Transmission of the Mesopotamian Lexical and Literary Texts from Ebla'', **Literature and Literary Language at Ebla (Quaderni di Semitistica 18)** (Ed. Pelio Fronzaroli), Firenze, Dipartimento di Linguistica, 1992, p. 23.
[70] A. Archi, 1992, 23.

sözcük ve sözlük listeleri, Ebla'da çok az farkla ve özveriyle kopyalanmışlardır. Bu durum, ayrı dilleri konuşan ve bölgelerde yaşayan kâtiplerin ortak bir ekole sahip olduklarını ve öğretmek için benzer metotlar uyguladıkları ihtimalini akla getirmektedir[71].

Kâtiplerin çivi yazısını öğretmek için kullandıkları yerler, Sumerce É.DUB.BA / É.DUB.BA.A (Tablet Evi)[72] adı verilen okullar olmuştur. M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısından itibaren olgunlaşmaya başlayan ilk dönemlerde tablet evlerinin eğitim sistemi ve yapıları hakkında yeterli bilgi edinilemezken, 2. binyılın başlarıyla beraber yapılanmaları, eğitim sistemi, öğretim üyeleri, öğrencileri, tabletlerde yazan temaları ve kâtiplerin toplum içindeki konumları yeterli düzeyde öğrenilebilmektedir[73].

Tablet evlerinin oluşum ve gelişim aşamaları M.Ö. 3. binyıl ile 2. binyılın ilk yarısı arasında Uruk, Babil, Mari, Nippur ve Sippar gibi dönemin önde gelen kentlerinde şekillenmiştir. Her şeyden önce okullar, ülkenin tapınak ve saraylarının ekonomik ve yönetim gereksinimleriyle ilgilenilmesi esasına dayalı mesleki bir eğitim verme amacı gütmekteydi. Arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan okulların, önceleri tapınak ve saraylarda yer almaları ve sonradan bağımsız kuruluşlar olarak kent içinde bulunmaları, amaçlarını ve özel bir konuma sahip olduklarını gösterir niteliktedir. Bağlantılı olarak okullarda eğitim alan çocuklar bölgenin yerel halkından olmalarına rağmen çoğunluğu varlıklı ailelerden gelenlerdir. Bu durumun nedenleri arasında günümüzdekinin aksine o dönemde eğitimin genel veya zorunlu olmaması ve yoksul kesimin uzun bir eğitimin gerektirdiği maddiyatı ve zamanı karşılayamamaları yer almıştır. Ancak ilerleyen zamanlarda okulların yeni düzenlemelerle bağımsız konuma gelmeleri sayesinde, halkın yazıcılık işleriyle ilgilenen ve geneli idari sekreter olan kâtipler de yetişmiştir. Eğitimin

[71] M. van de Mieroop, 2018, s. 55.
[72] Doğan – Alparslan, M. ''Kâtipler ve Arşivler'', **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019, s. 175.
[73] M. İ. Çığ, **Uygarlığın Kökeni Sumerliler – 2 Sumerlilerde Günlük Yaşam,** Ankara, 2017c, s. 60.

yaygınlaşması ve sistemin gelişmesiyle de tablet evleri, kısa sürede uygarlıkların kültür ve bilim merkezleri haline gelmiştir[74].

Eğitim sistemi Sumerlilerin döneminde Sumerce iken, M.Ö. 2. binyılla beraber Güney ve Orta Mezopotamya'da konuşulan Babil ile Kuzey Mezopotamya'da konuşulan Assur olmak üzere Akkadca'nın iki temel lehçesinde yeniden düzenlenmiştir. Sumerce'nin ise 2. binyıl boyunca bir edebi – ilmi dil olarak kullanımına devam edilmiştir. Her iki dilin kullanılmasıyla da sonradan Mezopotamya'nın bilgi birikimini kapsayacak olan sözlükler ortaya çıkmıştır. Eğitim ise yarı bilimsel ve araştırıcı ile edebi ve yaratıcı olmak üzere iki program halinde verilmiştir. İlk alanda öğrenciler, teoloji, botanik, metalürji, coğrafya ve dil bilgisine dair eğitim alırken, ikinci kısımda da tabletlere yazılmak suretiyle edebi metinler, hikâyeler, atasözleri gibi temaları öğrenmişlerdir. Bununla birlikte eğitimin temeli genellikle ezberleme yöntemine ve hafızalarının kapasitelerine dayanmıştır. Yapılan eğitim programıyla tapınak ve saray personellerinin dışında bugünün üniversite öğretim üyelerine benzer olarak bilim insanları ve bilginler yetiştirilmiştir[75].

Mezun olanların bir kısmının okullarda öğretmenlik yaptıklarını ve kendilerinden sonraki nesilleri eğittiklerine dair çeşitli veriler bazında, okulun bünyesinde yer alan personeller ve öğrenciler hakkında da bilgi edinilmiştir. Buna göre öğretmenler okulun babası, üst sınıf öğrenciler büyük kardeş / abi ve öğrenciler de tablet evinin çocukları şeklinde kaynaklarda geçmektedir. Bunun haricinde verilen ödevlerini yapmayan, disiplinsiz veya öğrenimde yetersiz çocuklara ceza olarak kırbaçlamadan sorumlu şahıslar da vardır. Ayrıca serbest olan dayak cezasının da öğretmenler ve abiler tarafından uygulandığına dair bilgi veren yazılı belgeler de bulunmuştur. Gün doğumundan batımına

[74] J. Oates, **Babil,** Ankara, 2015, s. 172 – 174; M. İ. Çığ, 2017c, s. 60; S. N. Kramer, **Tarih Sümerde Başlar,** İstanbul, 2014, s. 22 – 23.
[75] J. Oates, 2015, s. 172 – 173; M. İ. Çığ, 2017c, s. 60 – 61; S. N. Kramer, 2014, s. 22 – 23.

kadar ders alan öğrenciler çocuk yaştan eğitime başlarlar ve yetişkinlik çağında eğitimini tamamladığı zaman meslek hayatlarına atılırlardı. Gün içinde okulun bahçesinden aldıkları ıslak toprağa şekil vererek tabletler yapar ve öğretmenlerin denetiminde kendilerine verilen metinleri kopyalarlardı. Yapılan kazılar sonucunda arkeologlar, çocuklara ait olduğu düşünülen birçok şekilsiz tablet veya eskiz halinde yazılar bulmuştur (Resim 5). Ayrıca zaman zaman hem öğretmenlere hem de öğrencilere ait mizahi üslupta yazılmış, okul ve eğitim hayatlarını anlatan belgeler de bulunmuştur[76].

Çivi yazısının, okulların ve uygarlık mirasının oluşum, gelişim ve yayılımında en büyük rolü oynaması, öğretmenler ile kâtiplerin, dönemlerinin toplumsal katmanları arasında en üst mertebelerde olmalarının da temel nedeni olmuştur. İlginç bir şekilde ve birtakım istisnai durumlar dışında kralların, rahiplerin, valilerin, yargıçların ve halkın oldukça büyük bir çoğunluğunun okuma – yazma bilmemeleri, eğitim almış azınlığa giren kâtiplerin eline büyük bir güç vermiştir. Uygarlığa dair tüm bilgi birikimlerini kaydeden ve koruyan zümre olmalarının dışında kâtiplerin devletlerarası anlaşmalarda, mektuplaşmalarda, dini kayıtların tutulmasında ve daimi olarak saray ve tapınak erkânında yer almaları, söz konusu devlet içinde ne kadar önem arz ettiklerini vurgulayan başkaca nedenleri ve özellikleri olmuştur[77].

[76] J. Oates, 2015, s. 172 – 174; M. İ. Çığ, **Ortadoğu Uygarlık Mirası – 1,** Ankara, 2017b, s. 85 – 90.
[77] J. Oates, 2015, s. 172.

2. ARŞİV VE ARŞİVCİLİK

2.1. Arşivlerin Oluşumunu Hazırlayan Koşullar ve Etkenler

Arşivlerin oluşumunda yer alan en temel etken, mevcudiyetinde barındırdığı yazılı belgelerdir. Yazının icadı, beraberinde arşivin de kurulmasına yansımıştır. Ekonomik kaygılara çözüm üretmek amacıyla ortaya çıkan yazının ve yazılı belgelerin, toplumun sosyo – ekonomik sisteminin devamının sağlanmasında yardımcı bir kaynak ve kılavuz olması için sürekli olarak hazırda tutulması ve korunması zorunluluğu doğmuştur. Ticari bir ürünün güncel değeri, yıllara göre elde edilen mahsullerin kayıtları, tapınağa gönderilen malların miktarı gibi akılda tutulması oldukça zor olan sayısal verilerin yazılması ihtiyacının yanı sıra yazının başka alanlarda da kullanılabilmesinin keşfedilmesiyle belgelerin sayısının giderek artması, saklanıp koruma altına alınabilecekleri ve düzenlenebilecekleri yapıların kurulması ihtiyacına neden olmuştur[78].

Antik Mezopotamya Coğrafyasındaki insanların zihinlerine bakıldığında, yaşadıkları evrenin gerçek sahiplerinin tanrılar oldukları, kadını ve erkeğiyle bütün insanların, tanrıların topraklarını işlemeleri ve elde edilen ürünleri tanrıların yeryüzündeki evleri olan tapınaklara bağışlamalarını gerektiren yaygın bir inanç görülür[79]. Tanrıların yeryüzündeki hizmetkârları ve evlerinin idari işlerinden sorumlu olan ruhban sınıfının gözetiminde, gelen malların aslan payı onlara ait olmak şartıyla geri halka dağıtılması yöntemiyle ‘’Tapınak Ekonomisi’’ adı verilen bir sistem oluşmuştur. Halkın gözünde tanrıların, düzeni kurmak için bir zorunluluk olarak bu sistemi buyurdukları gibi, insanların da yaşamlarının devamı için bir zorunluluk olarak bu sistemi

[78] N. Yıldız, **Kalıntılar ve Edebi Kaynaklar Işığında Antikçağ Kütüphaneleri,** İstanbul, 2003, s. 8.
[79] J. Bottero, **Mezopotamya Yazı, Akıl ve Tanrılar,** Ankara, 2003, s. 125; Potts, D. T., ‘’İskenderiye’den Önce: Antik Yakındoğu’daki Kütüphaneler’’, **İskenderiye Kütüphanesi Antik Dünyanın Öğrenim Merkezi** (Ed. Roy Macleod), Ankara, Dost Kitabevi, 2014, s. 36.

düzenli biçimde kayıt altına alma sorumlulukları vardı. Matematiksel hesaplamalara, verilere ve ürünlerin sırayla adlarının yazıldığı listelere dayalı bu ilk maddi belgelerin kayıt altına alınmasından başka, sistemin bir gereği olarak kayıtların yakın zamanda yeniden gözden geçirilmesi için toplanıp korunur vaziyette tutulması da gerekmektedir. Bu amaçla başlarda tapınakların içinde yer alan ve yine ruhban sınıfının denetimine bağlı olan arşiv benzeri yapılar kurulmuştur[80].

Arkeolojik veriler bazında çivi yazısının Uruk Kentinde icat edilmesinin doğal bir sonucu olarak ilk arşiv örnekleri de yine aynı kentte ortaya çıkmıştır. M.Ö. 3500 – 2800 civarına tarihlenen belgelerin büyük bir çoğunluğu, kentin Tanrıça İnanna'ya ait Eanna kısmında yer alan tapınak ile binaların dışında ve altında bulunmuştur. Kil tabletlerin buluntu yerinden çıkarılan sonuca göre, uzunca bir dönem kullanılmalarına karşın güncelliklerini yitirmeleriyle beraber çöpe atılmışlar veya geri dönüşüm kapsamında inşaat ve dolgu malzemesi olarak kullanılmışlardır. Bununla birlikte çıkarılan bir diğer sonuç, söz konusu belgelerin bir dönem için arşivlenerek kullanılmış olmasıdır. Böylece yazıların biriktirilip depolanması yöntemiyle arşivcilik tutumunun uygulandığına dair izler görülebilmektedir[81].

Yazının, arşivlerin oluşumunda en önemli etken olmasıyla birlikte koşullar bakımından Mezopotamya Coğrafyasının da sunmuş olduğu imkânlar bazında önemli getirileri olmuştur. Gelişmiş bir uygarlığın oluşumu için uygun koşullar sunan Mezopotamya'da, Sumerlilerin öncülüğü ile sonraki devirlere ilham verecek yenilikler ve başarılara imza atılmış ve Sami toplumlarınca da üstüne eklenmek suretiyle devamı sağlanmıştır. Nitekim arşivler gelişmiş uygarlıkların birer yeniliği olduğu gibi varlıklarının çağlar boyunca aktarılması hususunda da başarılı birer araçtırlar. Coğrafi

[80] J. Bottero, 2003, s. 125; D. T. Potts, 2014, s. 36 – 37.
[81] D. T. Potts, 2014, s. 37.

koşulların arşivlerin yararına sunmuş olduğu bir diğer unsur, yazma malzemesi için kullanılan kil gibi zamana karşı dayanıklı bir hammaddeyi bolca bulundurmasıdır. Bu sayede yazılan kil tabletlerin uzun zaman aralıkları boyunca elde tutulabilmesine imkân tanınmıştır.

Uruk Kentine ait ilk yazılı belgelerin, ticari ürünlerin adı ve miktarı, ödenen vergiler, kaydı tutulan hesaplamalar vb. zaman içinde sayısal değerleri değişebilecek verilerden oluşması[82], sistemin devamında tek başına hafızanın kullanılmasını işlevsiz kılar ve bu yüzden veriler hâlihazırda akılda iken yazıya geçirilir. Aynı şekilde her bir yazılı belgenin, hafızanın somut ve kalıcı bir örneğini temsil ettiği düşünüldüğünde, belirli bir düzende tutulmamaları halinde tek başlarına devamlılıkları da sağlanamaz. Amacı gereği ilk kurulmalarından itibaren arşivler, insanlığın bilgi bütününün ve geleneğinin hatırlatıcısı, yazılı hâle getirilmiş belleklerinin sunucusu olmuştur[83]. Ekonomi temelli ortaya çıkan yazının, sürekli gelişen insan zihninin bir ürünü olarak yaşamlarının farklı alanlarında da kullanılmasıyla arşivler içerik bakımından giderek genişlemiş ve şekillenmiştir. Bu bakımdan arşivlerin oluşumu ve gelişimi yazının kullanım aşamalarıyla daimi olarak paralellik göstermiştir.

2.2. Arşivlerin Eskiçağ ile Günümüz Dünyasında Tanımı ve Yapısı

Tarih boyunca insanın ve yazının birbirleriyle bağlantılı olarak daimi surette gelişim göstermesi sonucunda arşivlerin tanımı, amacı, bünyesi ve yapısında ilk dönemlerine göre farklılaşmalar yaşanmıştır. Kökeni bakımından Grekçe ‘’Arkheion’’ kelimesinin Latinceye geçmiş hali olan ‘’Archivum’a’’ dayanan arşiv, bir uygarlığa,

[82] M. İ. Çığ, 2017c, s. 150.
[83] Nazlı, Alkan, Anadolu’nun İlk Kütüphaneleri, s. 14 vd. Erişim Adresi: https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ALKAN-Nazlı-ANADOLU’NUN-İLK-KÜTÜPHANELERİ.pdf.

devlete, kuruluşa veya şahsa ait, icraatları kapsamında korunmaları gereken verilerin düzenli ve belirli kaidelere uyacak şekilde bir araya getirildikleri yer anlamına gelir[84].

Esasında bu tanımlama daha çok modern dönemin arşivleri için geçerli olsa da amaç doğrultusunda Eskiçağın arşivleriyle aynı niteliği taşır. Günümüzde demokrasinin hâkim olduğu ülkelerde arşivlerin, gerekli görüldüğü takdirde belirli bir kısmı saklı tutulduğu halde kalan büyük bir kısmı söz konusu ülkenin halkı için gözetim şartıyla kullanımı serbesttir. Her devletin doğrudan kendisine bağlı bir arşivi olduğu gibi (Örneğin; Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivi)[85] kuruluşların veya şahısların da kendilerine ait özerk veya bağımsız arşivleri yer almaktadır. Aynı şekilde bu arşiv türlerinin de sahibi olan kuruluşun veya şahsın izni ve kısıtlamaları dâhilinde kullanım serbestileri vardır[86]. Ek olarak bir uygarlığın veya devletin yönetiminde olan kentlerin de içerik bakımından dâhil olduğu yerleşimin ve çevresinin sınırlarında kalan arşivleri mevcuttur[87]. Arşivler günümüzde içerik bakımından Eskiçağın arşivleriyle hemen hemen aynı materyallere sahip olmalarına karşın film ve ses kayıtları, fotoğraflar ve resimler, ses bantları ve kasetler gibi insanın tarih boyunca kaçınılmaz olarak başardığı teknolojik gelişmeler neticesinde önemli oranda materyal ayrımları da oluşmuştur[88].

Eskiçağın arşivlerine gelindiğinde modern dönem ile benzer biçimde bir tanımlama yapılabilmesine karşın dönemin koşullarından kaynaklı kayda değer ayrımlarda söz konusudur. M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısından itibaren arşivler önce tapınaklar, ardından da saraylar gibi yönetimsel merkezin içinde bulunmaktaydı. Siyasi tarihin başlangıcından itibaren Ortadoğu Coğrafyası boyunca birbirinden bağımsız kent devletleri şeklinde

[84] https://arsivlervearsivcilikexampe.wordpress.com/2016/04/12/arsiv-ve-arsivcilik-2/.
[85] Baş, İbrahim, ‘’Eski Medeniyetlerden Bugüne Arşivin Önemi ve Günümüzde Arşivcilik Hizmeti Veren Türk Arşivleri’’, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** 2019, C. 10, S. 1, s. 78. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.
[86] https://arsivlervearsivcilikexampe.wordpress.com/2016/04/12/arsiv-ve-arsivcilik-2/.
[87] Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, Yasin, ‘’Kent Arşivi Kültürü İhtiyacımız’’, **Türk Kütüphaneciliği,** 2016, C. 30, S. 1, s. 108 – 113. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.
[88] https://arsivlervearsivcilikexampe.wordpress.com/2016/04/12/arsiv-ve-arsivcilik-2/.

organize olan uygarlıkların arşivleri, içerik bakımından kentin sınırları ve dış ilişkileri dâhilinde doğrudan yönetici zümreye bağlı kurumlar halindedir. Zamanla kent devletleri biçiminden belirli bir kentin diğerlerine karşı üstün gelmesiyle bölge genelinde siyasi bütünlüğün sağlandığı geniş sınırlara sahip uygarlıklarda arşivler, kentlerin içinde özerk konumda iken dışarıdan kentlerin de tabii olduğu merkezi bir otoriteye bağlıdırlar. Eskiçağda Ortadoğu kültürlerinin, sonraki dönemlerde coğrafyalara göre artmasına karşın temelde üç tür arşivi vardır: saray, tapınak ve özel mülk. En yaygın arşiv türü ise âlimlerin ve okuma yazma bilenlerin çoğunlukta bulunduğu tapınak arşivleridir[89].

Kullanım alanında Eskiçağın arşivleri modern döneme kıyasla halkın kullanımından ziyade genellikle seçkin zümreye açıktır. Bunun başlıca nedenleri, halkın çoğunlukla okuma – yazma bilmemesi ve zamanını tebaası olduğu devlete hizmet etmeye harcamasıyken ruhban, yönetici ve varlıklı sınıfların her ne kadar (nadir örnekler dışında) okuma – yazma bilmemesine rağmen kâtipler aracılığıyla icraatlarını gerçekleştirebilmek için yeterli imkânlara sahip olmalarıdır. Ayrıca şahsa özel arşivlerin haricinde büyük çaplı arşivlerin, kral ve zümresinin ikamet ettiği ve halkın rahatça giremeyeceği saraylarda veya tapınakların sadece ruhban sınıfının, âlimlerin ve kâtiplerin girmesi serbest olan bölümlerinde yer almaları da başkaca nedenler arasındadır[90].

Bu arşivleri günümüz hükümetlerinin, özel ve gizli klasmana dâhil olmasından ötürü yalnızca yetkili personelin girmesine ve kullanmasına izin verdiği depo benzeri arşiv örneklerine benzetebilmek mümkündür[91]. Nitekim M.Ö. 668 – 627 yılları arasında hüküm süren Assur Kralı Aššurbanipal'in[92], Ninive'deki sarayında yer alan kütüphanesini korumak ve mevcudiyetini arttırmak adına uygulamış olduğu yöntemler,

[89] Cartwright, Mark, ''Libraries in the Ancient World'', **World History Encyclopedia,** 2019. Erişim Adresi: https://www.worldhistory.org/article/1428/libraries-in-the-ancient-world/.
[90] S. N. Kramer, 2014, s. 22 – 23; M. İ. Çığ, 2017c, s. 60; J. Oates, 2015, s. 172 – 174.
[91] https://arsivlervearsivcilikexampe.wordpress.com/2016/04/12/arsiv-ve-arsivcilik-2/.
[92] K. Köroğlu, 2015, s. 214.

arşivlerin içerik bakımından paylaşılamayacak kadar önemli olduklarını göstermektedir[93]. Benzer bilgileri sunan pek çok kaynaktan, coğrafyalar ve uygarlıklar arası fark etmeksizin kralların günümüzdeki devletlerin arşivlerini korumak adına yürürlüğe koyduğu kanunlar gibi[94] çeşitli önlemler aldıkları ve uyguladıkları görülmektedir.

Eskiçağ kapsamında arşivler ve kütüphaneler, halkın her daim belgelere özgürce ulaşabilmesi veya günümüzdeki gibi binanın dışına çıkarabilmesi için tasarlanmamıştır. Ancak geç dönemlere doğru özellikle Grek ve Roma uygarlıklarına ait bazı arşiv ve kütüphanelerde bu hizmetler sunulmuştur. Antik dünyanın en büyük iki kütüphanesi konumunda olan İskenderiye ve Pergamon kütüphanelerinde böyle bir kullanım hizmetinin varlığına dair kanıtlar mevcuttur[95].

Eskiçağda bilgi ve belge yönetiminin yapıldığı yapıların hangilerinin arşiv veya kütüphane olduğu ile ilgili ayrımlar günümüzdeki gibi net hatlar üzerinde yapılamamaktadır. Resmi ve devlet yönetimiyle ilgili belgeleri barındıran arşive karşılık, kütüphaneler daha çok insanın düşünce etkinliklerinin edebi ve bilimsel ürünlerini içerir. Ancak Eskiçağ arşivlerinin mevcudiyetinde hemen her konuyu içeren geniş bir külliyatı barındırması, söz konusu ayrımın yapılmasını güçleştirir. Öte yandan Mezopotamya Coğrafyasında, yapıların aynı anda arşiv ve kütüphane özelliklerini taşımasından ötürü bir bütün olarak tanımlanmaları daha mümkündür[96].

Eskiçağda yazılı kaynaklar yapıları itibariyle üçe ayrılır: arşivsel, anıtsal ve kanonik kaynaklar. Bünyesi itibariyle arşivler, dönemin uygarlıklarına ait yazılı

[93] M. İ. Çığ, 2017b, s. 91 – 98.
[94] Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Keskin, **Arşiv Kanunlarının Anatomisi,** İstanbul, 2016, s. 50 – 97.
[95] M. Cartwright, 2019. Erişim Adresi: https://www.worldhistory.org/article/1428/libraries-in-the-ancient-world/.
[96] Nazlı, Alkan, Anadolu'nun İlk Kütüphaneleri, s. 18 – 19. Erişim Adresi: https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ALKAN-Nazlı-ANADOLU'NUN-İLK-KÜTÜPHANELERİ.pdf.

kaynakların yüzde seksenlik bir kısmını meydana getirmesi bakımından somut ve soyut yaşamlarının hafızaları konumundadırlar[97]. Ortadoğu genelinde kilden yapılma tabletler ağırlıklı olmakla birlikte papirüs ruloları ve geç dönemlere doğru kullanılmaya başlayan parşömenlerden meydana gelen arşivlerde, tapınağa bağışlanan bir koyunun kaydından siyasi nitelikli bir fermana, yaratılış destanından uzaktaki birine yazılmış mektuba kadar hemen her çeşitten belge mevcuttur. Özellikle dini, edebi, ekonomik ve siyasi konulu belgeler, arşivlerin bünyesinde genişçe yer tutar[98]. Zaman zaman bu belgelerden yararlanılarak siyasi anlaşmalar, mahkemeler, ayinler, bayramlar, ticari ürünler vb. pek çok alanda daha önceden yapılmış uygulamalar veya alınmış kararlar öğrenilerek gelecekte yapılacak herhangi bir eylem için birer kılavuz edinilirdi[99].

Uygarlıklar, arşivler sayesinde geçmişte yapılmış eylemlerden çıkarım yaparak veya ders alarak yaşamlarının hemen her alanında düzenin devamı, gelişimi ve yayılımı adına bir yol çizmişlerdir. Bu bakımdan arşivler, gelecek için geçmiş deneyimlerin somutlaşmış bir versiyonunu sunar.

Don Heinrich Tolzmann, bir özet maiyetinde arşiv / kütüphane oluşumunu, tanımını, yöntemini ve uygarlıklar için önemini şu cümle ile vurgulamıştır:

> ‘’Tarih, yazılı kayıtla başlar; ancak bir kütüphane ve / veya medeniyet olabilmesi için bir dağınık sayıdan fazla yazılı kayıt olması gerekir. Çalışmalar, inceleme, araştırma ve yansıtma için korunmalı, toplanmalı ve organize edilmelidir. Bu başarılmış olduğunda kütüphane olarak adlandırılan kurum doğmuş olur. Bu yeni

[97] M. Jursa, 2017, s. 18.
[98] M. Jursa, 2017, s. 18; M. İ. Çığ, 2017b, s. 91 – 92.
[99] M. İ. Çığ, 2017b, s. 92.

kurum, bir medeniyetin ve kültürün ortaya çıkması ve gelişmesinde temel bir unsur haline gelir''[100].

2.3. Eskiçağ Ortadoğu Uygarlıklarında Arşivler ve Arşivcilik Sistemi

Arşivin zaman ve mekân boyunca medeniyetlerin varlığı, gelişimi ve mirası için son derece büyük bir öneme sahip olmasıyla beraber, mevcut koşulları ve değerleri kapsamında medeniyetler, birbirlerine göre aynı veya farklı arşiv sistemi ile arşivcilik tekniklerini uygulamışlardır.

2.3.1. Mezopotamya

Günümüze kadar Ortadoğu Coğrafyası boyunca yapılan kazılar sonucunda 250 civarı yerleşimden toplamda 600.000'den fazla çivi yazılı kaynak ortaya çıkarılmıştır[101]. Bu sayı, Eskiçağın Mısır, Hellen ve Roma uygarlıklarına ait belge sayılarından çok daha fazla olduğu gibi bilim insanları için her bir belgenin niteliğinin açıklanması bakımından da zorluklar oluşturur. Mezopotamya'da yazının icadıyla paralel olarak en eski arşiv örneği Uruk (Warka) Kentinden çıksa da, tabletlerin korunma koşullarından ötürü arşivciliğin başlangıcına ve nasıl oluşturulduğuna dair yeterli bilgi edinememekteyiz. Arşivcilik hakkında bilgi veren en erken dönemli veriler, M.Ö. 2800 yılından itibaren gelişim gösteren Ur (Tell el – Muqayyar), Šuruppak (Fara) ve orijinal adı henüz bilinmeyen Abu Salabih yerleşimlerinden ortaya çıkar[102].

Uruk (M.Ö. 4000 – 3100) ve Cemdet Nasr (M.Ö. 3100 – 2900) döneminin sona ermesiyle başlayan Erken Hanedanlar Döneminde (M.Ö. 2900 – 2350), her biri bir kraliyet ailesinin yönetimine bağlı olan kent devletlerinin kurulmasıyla beraber,

[100] D. H. Tolzmann, **The Memory of Mankind The Story of Libraries Since the Dawn of History,** New Castle, Delaware, 2001, p. 1.
[101] D. H. Tolzmann, 2001, p. 3.
[102] M. van de Mieroop, 2018, s. 39.

Sumerlilerin öncülüğünde, Mezopotamya'da ekonomik unsurların yanı sıra siyasi ve kültürel alanlarda da gelişimler görülmüştür. Yaşanan gelişmelerin etkisiyle ortak kültürel ögeler kapsamında her bir kentin farklı içerikler sunan arşivleri de şekillenmiştir. Bu hususta Ur, Šuruppak ve Abu Salabih ile beraber Adab (Bismaya), Girsu (Tell Telloh), Kiš (Tell al – Uhaymir), Lagaš (Al – Shatrah), Mari (Tell Hariri), Nippur (Nuffar) ve Umma (Umm al – Aqarib) gibi coğrafyanın önde gelen kentlerinin arşiv ve kütüphanelerinde de ekonomi, siyasi, dini, bilimsel ve kültürel konular içeren tabletler bulunmuştur[103]. Örneğin Uruk Kentinin büyük bir çoğunluğu ekonomi ve yönetimsel kayıtlar sunarken, M.Ö. 2600 – 2400 yıllarına dayanan Šuruppak Kentinin sarayında hem aynı anda arşiv ve kütüphane özelliğine sahip hem de yazman okulunu içinde barındıran binadan, dönemin siyasi, ekonomik ve edebi anlayışı hakkında bilgiler veren pek çok kil tablet çıkarılmıştır[104]. Erken Hanedanlar Dönemi içinde ise en fazla belge grupları, 1500 adet ile Lagaš ve 3600 adet ile Ebla kentlerinde bulunmuştur[105].

3. binyılın son çeyreğinde Erken Hanedanlar Döneminin sonunu getiren Sami kökenli Sargon'un (*ŠARRU – KİN* / Gerçek / Meşru Kral), Akkad Krallığını (M.Ö. 2350 – 2150) kurması ve 200 yıllık bir zamanın ardından krallığının yıkılmasını takip eden süreçte III. Ur Hanedanlığı Döneminin (M.Ö. 2112 – 2004) başlamasıyla[106] arşivlerde bir takım yenilikler yaşanmıştır. Sargon öncesi Mezopotamya arşiv belgelerinin baskın dili Sumerce iken Akkad Krallığıyla birlikte Semitik unsurların etkisini göstermesiyle arşivlerde Sumerce'nin yanında Akkadca metinler de yer almaya başlamıştır.

III. Ur Hanedanlığının yüz yıllık egemenliği boyunca kralların, Sumerlilerin zayıflayan nüfuzunu yeniden canlandırmak adına yaptıkları girişimlere sahne olan dönem içinde en geniş arşivlere sahip kentler Ur, Umma, Girsu, Puzriš – Dagan (Drehem) ve

[103] K. Köroğlu, 2015, s. 34; M. van de Mieroop, 2018, s. 39.
[104] D. T. Potts, 2014, s. 38.
[105] M. van de Mieroop, 2018, s. 39.
[106] M. van de Mieroop, 2018, s. 57.

Nippur'dur. Girsu'da 40.000, Nippur'da ise 10.000'e yakın sayıda bulunan tabletler, konu olarak yaşanan siyasi – kültürel gelişimleri gösterircesine en basit ekonomik kayıttan imalata ve ticarete, yaratılış destanına, tapınak inşaatına, mektuplara, siyasi – idari belgelere kadar birçok çeşit içermektedir[107].

M.Ö. 2. binyılın başlangıcında III. Ur Hanedanlığının tarih sahnesinden çekilmesiyle Sumerlilerin siyasi üstünlükleri tamamen sona ermiş ve yeni binyılda Ortadoğu Coğrafyası boyunca etkilerini yoğun oranda gösterecek olan Sami halkının dönemi başlamıştır. Yeni binyılın ilk yarısında kentler ve arşivlerinin Mezopotamya'nın güneyinden orta kesimlerine ve hatta Kuzey Suriye, Güneybatı İran ile Anadolu gibi komşu coğrafyalara doğru yayıldığı görülür. Arşivlerden çıkarılan belgeler nezdinde Sumerce, Ortaçağda Latince gibi edebi ve dini bir konuma çekilirken yerini Doğu Sami koluna mensup Akkadca'nın güney lehçesi Babilce ile kuzey lehçesi olan Assurca doldurmuştur. Konuşma dilinin yanı sıra yazım biçimini de belirleyen Babilce, Mezopotamya ve çevresinde yaşayan Elam, Hurri, Amorit gibi farklı halklar tarafından da benimsenmeye başlamıştır[108].

M.Ö. 2. binyılın arşivlerinde belgelerin korunması ile kullanımına ek olarak kopyalanması ve sonraki devirlere aktarılması yönünde de veriler saptanmıştır. Bunlara verilebilecek en büyük örnekler arasında Erken Hanedanlar Dönemine ait pek çok metnin 2. binyıla tarihlenen kopyalardan oluşmasıdır. Özellikle Uruk Kentinin efsanevi krallarından Enmerkar, Lugalbanda ve Gilgameš'in mitolojik öyküleri ile siyasi, bilimsel, hukuksal, yönetimsel, dini vb. içeriklere sahip başkaca metinlerin orijinal dönemleri

[107] K. Köroğlu, 2015, s. 34; M. van de Mieroop, 2018, s. 69.
[108] M. van de Mieroop, 2018, s. 76 vd.

yerine 2. binyılın arşivlerinden çıkarılmış olması, hem bilginin kültürlerarası önemini hem de belgelerin devamlılığının sağlandığını göstermektedir[109].

Binyılın ilk çeyreği içinde en dikkat çeken arşivler arasında Babil, Kiš, Kattara (Tell al – Rimah), Mari, Nuzi (Yorgan Tepe), Šušarra (Tell Šemšāra), Sippar (Tell Abu Habbah), ve Šubat – Enlil (Tell Leilan) kentleri ile Mezopotamya'nın akademi merkezi konumunda olarak devamlılığını koruyan Nippur öne çıkmaktadır[110]. Eski Babil Döneminde (M.Ö. 2000 – 1600), kentten 967 tablet çıkartılırken, Šušarra'dan 18. yüzyılın başına tarihlenen 250 tablet[111], Mari ve Nippur kentlerinden de 20.000 ile bir kısmı Eski Babil'in 6. kralı olan Hammurabi'nin dönemine (M.Ö. 1792 – 1750)[112] ait 17.000 civarında yazılı belge bulunmuştur[113].

2. binyılın ilk çeyreğinde hem Kuzey Suriye hem de Mezopotamya coğrafyalarında birbirlerine karşı galip gelerek siyasi bütünlüğü sağlamaya çalışan bölgesel çapta egemenlikleri olan krallıklar yer almaktadır. Her bir krallığın birbirleriyle siyasi, ticari ve askeri etkileşim kurma çabalarının bir yansıması olarak döneme tarihlenen belgelerin mevcudiyetinde mektuplar ağırlıklı olmaktadır. Örnek olarak Eski Yakındoğu tarihinde ''Mari Dönemi'' (M.Ö. 1810 – 1760) adı verilen süreçte kentin, etkisini coğrafyalar arası gösteren bir egemenliğe sahip olmasıyla kendisine rakip, tabii veya etkileşimde olan pek çok kent ve krallıkla yürüttüğü yazışmalardan dönemin siyasi, ekonomik, tarımsal, toplumsal, kültürel vb. alanlarda önemli bilgiler edinilmiştir[114]. Babil Kralı Hammurabi'nin hükümdarlığının 32. yılında (M.Ö. 1760) Mari'yi yağmalaması

[109] M. van de Mieroop, 2018, s. 40.
[110] D. H. Tolzmann, 2001, p. 3; M. van de Mieroop, 2018, s. 78; Kılıç, Yusuf, ''Eski Mezopotamya'nın Büyük Arşivleri (Nippur, Tell Šemšāra, Babil, Mari (Tell Hariri) Arşivi ve Ninive (Asurbanipal) Kitaplığı)'', **Kafdağı Dergisi,** 2019, C. 4, S. 2, s. 91 – 100. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.
[111] T. Bryce, **The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia the Near East From the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire,** London; New York, 2009, p. 639.
[112] M. van de Mieroop, **Hammurabi,** İstanbul, 2014, s. XII.
[113] Y. Kılıç, 2019, s. 91 – 100.
[114] Y. Kılıç, 2019, s. 98 – 100.

sonucunda kralın emriyle Babilli kâtiplerin, arşivlerden özellikle kendi kentlerini ilgilendiren metinleri alıp Babil'e götürmeleri, yönetici zümrenin bilgiye, gücü temsil eden bir ganimet niteliğinde değer verdiklerini gösterir[115].

Mezopotamya genelinde pek çok yerleşimden ortaya çıkarılan arşivlerin yapılarına bakıldığında saray, tapınak ve şahsa ait olmak üzere temelde üç kategoriye ayrıldıkları görülür. Sarayların bir kentin siyasal olarak bağımsızlık konumu, mevcut gücü ve çevre bölgelere göre egemenliğiyle doğrudan ilişkili olması bakımından her bir yerleşimde bulunmaması, saray arşivlerinin dağılımını etkilemiştir. Mezopotamya'da bulunan en büyük ve kapsamlı saray arşivleri Girsu, Lagaš, Mari, Nippur ve Šušarra kentlerinde yer alır. Toplam sayısı yüz binlere varan belgelerin içeriği kısmi olarak edebi, dini ve bilimsel metinler haricinde genel anlamda kentin ekonomisini, yönetimini, dış ilişkilerini ve sosyal yapılanmasını kapsamaktadır[116].

Tapınak arşivlerinin Mezopotamya'nın en fazla sayıdaki arşiv türü olması, bulunması itibariyle daha seçici olan sarayların aksine hemen hemen her bir kentte irili ufaklı yer edinmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Coğrafyanın en ön plana çıkan tapınak arşivleri, en eski örneği temsil eden Uruk ile Ur, Sippar, Nippur ve 2. binyılın son çeyreğinde kurulan Nimrod (Kalhu) kentlerine aittir. Sarayların aksine tapınak arşivleri, merkezinde edebi, dini ve bilimsel metinleri barındırması nedeniyle yapısal anlamda kütüphane kavramına çok daha yakındırlar[117].

Saray ve tapınağa ait olmayan özel arşivler ise tek bir şahıstan aileye, arşiv sahiplerinin mesleklerine, geniş arşiv veya kütüphanelerden küçük kitaplık veya belgeliklere göre çeşitlilik gösterir. Ortaya çıkarılan hukuki belgelerden M.Ö. 2000 –

[115] M. van de Mieroop, 2014, s. 63 – 77.
[116] K. Köroğlu, 2015, s. 34; Y. Kılıç, 2019, s. 91 – 94, 98 – 100.
[117] M. Cartwright, 2019, Erişim Adresi: https://www.worldhistory.org/article/1428/libraries-in-the-ancient-world/.

1800 yılları arasına tarihlenen pek çok aile arşivinin varlığı saptanmıştır. Mezopotamya'dan çıkarılan özel arşivlerin büyük bir çoğunluğu, Babil, Ninive ve Nippur kentlerine aittir. Eski Babil Dönemine tarihlenen 967 tablet, kentin özel evlerinin yer aldığı alandan çıkarılırken, esas özel arşivler ise kentin M.Ö. 1. binyılda var olan Yeni Babil Dönemine tarihlenir[118].

Özel arşiv klasmanında en fazla belge barındıran Nippur'da ise en geniş ve kapsamlı olan özel arşivler, kentin kuzeydoğusunda yer alan ve bilim insanlarının ''Tablet Tepesi'' adını verdikleri bir alanda bulunmuştur. III. Ur Döneminden Achaemenid Hanedanlığına (M.Ö. 550 – 330) kadar 17.000'den fazla çivi yazılı tablet çıkarılan bu bölgede, rahiplerin ve kâtiplerin ikamet ettiği konutlar ve içlerinde ticari sözleşme, alım – satım kayıtları, tapınak hesapları, matematik ve astronomik ölçümler, mektuplar ve sözlükler dâhil olmak üzere pek çok belge bulunmuştur. Ayrıca kentte, Babil Kralı Samsu – İluna'nın döneminde (M.Ö. 1750 – 1712) bir aile uzlaşmasının yapılması için söz konusu ailenin 125 yıl öncesinde yazılmış belgelerinin çıkarılarak kullanıldığı ile ilgili verilerin geçmesi[119], hem arşivlerin kullanımı ve amacı hem de aile arşivlerinin niteliğini açıklamaya yardımcı olur.

Arşivlerin türleri ve coğrafi dağılımlarının dışında, depolama yöntemlerinde de dönemsel, kentsel ve biçimsel ayrımlar vardır. Arşivcilik sistemi ve yöntemine dair ilk bilgiler III. Ur Hanedanlığı Döneminde Girsu, Lagaš, Nippur, Umma ve Ur kentlerinden edinilmiştir. Döneme ait bir metinde sepet veya tablet sepeti anlamına gelen ve 40 x 50 cm. boyutunda ölçü veren kelimelerin saptanması, tabletlerin söz konusu dönemde sepetlerin içinde tutulduklarını gösterir. Aynı dönemde bir ilk olarak kullanılan etiket tabletlerle de cisimlerin tablet sepeti olmalarının beraberinde belgelerin de konuları,

[118] Y. Kılıç, 2019, s. 91 – 92, 95; M. İ. Çığ, 2017b, s. 92 – 93.
[119] Y. Kılıç, 2019, s. 91 – 92; M. İ. Çığ, 2017b, s. 92 – 93; Otten, Heinrich, ''Eski Şarkta Kütüphaneler'', **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi,** 1961, C. 19, S. 3 – 4, s. 203. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

başlangıcı ve bitirilme tarihleri belirtilmiştir. Lagaš, Umma ve Ur kentlerinde tabletleri sepetlere bağlamak için sol uçlarında birbirine yakın küçük delikler açılarak içlerinden sazdan yapılma iplikler geçirilmesi yöntemi uygulanmıştır. Sepet veya kilden yapılma raflarda birbirlerine bağlı tutulan tabletlerin neme karşı korunması için de üzerleri ziftle kaplanmıştır[120]. Girsu'da ise arşiv odasının ortasında 50 cm. eninde, çamur ve kerpiç karışımından yapılma, iki tarafı duvara dayalı olan 6 sırada kronolojik olarak düzenlenmiş tabletler bulunmuştur[121].

M.Ö. 2. binyılın Hammurabi döneminde ise öncellerine göre farklı bir teknik kullanılmamakla birlikte tabletlerin tutulması için sepet yerine küpler kullanılmıştır[122]. Tabletlerin günümüzde de kullanımı devam eden bir başka tutulma yöntemi ise ahşaptan yapılma rafların üzerine dizilmesidir. Ur ve Nippur arşivlerinde yapılan kazılar sonucunda tabletlerin ahşap raflar üzerinde kitaplar gibi dizildiğini gösteren bulgular ortaya çıkarılmıştır[123]. Nuzi arşivinde bulunan bakır çivilere dayanılaraktan da belgelerin, ahşap raflar yerine ahşap kutularda tutuldukları düşünülmektedir[124].

Tabletlerin tutulma yöntemlerinden başka, konularına göre ayrılması ve düzenlenmesinde de farklı teknikler uygulanmıştır. Girsu'da III. Ur Dönemine tarihlenen tabletlerin, konuları bakımından yapılış şekillerine göre düzenlendikleri görülür. Yuvarlak biçimli tabletlerde ağırlıklı olarak tarımsal konular yazılırken, küçük tabletler de günlük ekonomik uğraşlar, çok sütunlu ve uzun tabletlerde de sözcük listeleri geçmektedir. Şekilleri sayesinde tabletlerin konuları belirtilebilirken, ayrı ayrı raflarda da aynı konuda yazılmış tabletlerin düzenlemesi yapılabilmekteydi. Benzer bir teknikte Mari Kentinde uygulanmıştır. Mari'de muhtemel olarak özet haline getirilen küçük ekonomi

[120] N. Yıldız, 2003, s. 17.
[121] D. T. Potts, 2014, s. 38.
[122] N. Yıldız, 2003, s. 17; M. İ. Çığ, 2017b, s. 91.
[123] D. T. Potts, 2014, s. 38.
[124] N. Yıldız, 2003, s. 17.

metinlerinin yazıldığı tabletlerin, kırmızı aşıboyası rengindeki şeritlerle işaretlendikleri görülür[125]. Uygulanan diğer bir yöntem ise Grekçe bir şeyin bitmesi – sona ermesi anlamına gelen ve genellikle tabletlerde yazının bittiği son kısımda görülmesinden ötürü bu adı alan kolofonların konulmasıdır. Kolofonlara dair ilk öncü örnekler henüz piktografinin kullanıldığı zamanda Šuruppak Kentinde görülür. Bulunan bir tabletin ön yüzünde işaret listesi yer alırken arka yüzündeki çizgide de konuları geçmektedir. Sonraki dönemlerde kolofonların geliştirilmesiyle beraber tabletlerin adı, seri içindeki adı, serilerde yer alan tablet sayısı ve belirli örneklerde de kâtip tarafından tabletin orijinaline benzeyip benzemediği hakkında bilgilerin yanı sıra kâtibin veya sahibinin adı ile açıklanmalarına da yer verilmiştir[126]. Okuyucu için kolaylık sağlamasından ötürü benimsenen ve yayılan kolofonlar, zaman içinde Ortadoğu genelinde yaygın olarak kullanılan bir ortak yöntem haline gelmiştir.

2.3.2. Kuzey Suriye

Komşuları Mezopotamya ve Mısır kadar eski ve zengin tarihi coğrafyası olan Suriye topraklarının %60 kadarının çöllerden ibaret olması, yerleşimlerin bereketli kuzey kesimlerinde yoğunlaşmasına ve uygarlıkların kurulmasına etki etmiştir. Ancak Mezopotamya ve Mısır'ın aksine karadan Ortadoğu'nun kavşak noktası, denizden de Ege Coğrafyasıyla ulaşımının olması bakımından, üzerinde var olan uygarlıkların gelişimine etki edecek biçimde son derece önemli stratejik bir bölge konumundadır (Harita 3). Bu nedenle henüz M.Ö. 3. binyıldan itibaren oldukça zengin ve geniş arşivlere sahip olan kentlere rastlamaktayız. Söz konusu kentler, 3. binyılda coğrafyalar arası öne çıkan konumuyla Ebla (Tell Mardikh) iken, 2. binyılda da aynı konuma sahip olan Alalakh (Tell

[125] D. T. Potts, 2014, s. 39.
[126] N. Yıldız, 2003, s. 18; Karasu, Cem, ''Hattuša – Boğazköy Arşiv – Kitaplık Sistemleri Üzerine Bazı Yorumlar'', **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 1997, C. 3, S. 1, s. 217. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Atchana) ile binyılın sonlarına doğru Emar (Tell Meskene) ve Ugarit (Ras Shamra) kentleridir[127].

Tür olarak saray arşivleri sınıfına giren Ebla arşivinde bulunan belgeler, kentin en parlak zamanı olan M.Ö. 2600 – 2400 yılları arasına, Erken Hanedanlar Döneminin sonlarına tarihlenir. Tamamı kentin sarayında bulunan toplam 3600 tablette kral listeleri, kraliyet törenleri, fermanlar, anlaşmalar, ilahiler, ayinler, destanlar, atasözleri ve yer isimlerini belirten atlas gibi edebi, ekonomi ve yönetim alanlarında oldukça çeşitli metinler yer almıştır. Özellikle tarımsal ve yönetimsel metinlerden Ebla'nın, erken dönemlerinde bile ileri bir merkezi yönetim sistemine sahip olduğu anlaşılmıştır[128]. Güney Mezopotamya'nın etkisiyle Sumerce yazılan belgelerin haricinde, Sami kökenli olmasına karşın Doğu ve Batı Sami kollarına göre farklı özelliklere sahip olan ve bilim insanlarınca Eblaca adı verilen bir dilin daha baskın olduğu görülür[129].

Uygulanan teknikler bakımından ileri bir arşivcilik seviyesi olduğu anlaşılan kentin, Kraliyet Sarayı G adı verilen bölümünde, arşivin yer aldığı L. 2769 ile kâtiplerin duvarlarındaki alçak sıralarda oturup yeni metinleri yazdığı scriptorium olduğu düşünülen L. 2875 numaralı iki oda bulunmuştur. Bilginin yazılması ve korunması işlemlerinin ayrı odalarda ve dallarda yürütülmesine dayalı gelişmiş bir sistemin benimsendiği Ebla'da, Mezopotamya'daki komşuları gibi ahşap rafların kullanıldığına dair ipuçları da bulunmuştur[130].

3. binyılın sonunda Ebla'nın siyasi gerilemesinin ardından 2. binyıl içinde 19. – 18. yüzyıllarından itibaren arşivi ve özellikle de ekonomik zenginliğiyle merkezi Alalakh

[127] Akrep, M. Yunus, ''Emar Şehrinin Tarihi Kaynakları Hakkında Bir Değerlendirme'', **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi,** 2013, C. 4, S. 8, s. 130, 133. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.
[128] T. Bryce, **Ancient Syria: A Three Thousand Year History,** Oxford, UK, 2014, p. 11 – 16; M. van de Mieroop, 2018, s. 38 – 39, 53.
[129] K. Köroğlu, 2015, s. 35.
[130] D. T. Potts, 2014, s. 38; T. Bryce, 2014, p. 13.

Kenti olan Mukiš Krallığı öne çıkmaktadır. Sarayda, tapınaklarda ve tüccarların evinde bulunan arşivlerden ticari ürünlerin adları, miktarları ve fiyatlarını gösteren ekonomik kayıtlar başta olmak üzere komşu coğrafyalar ve uygarlıklar arası ilişkileri gösteren mektuplar ve anlaşmalar ile dini içerikli metinler vb. binlerce belge ortaya çıkmıştır[131]. Kentin stratejik bir konumda olmasının etkisiyle arşiv belgelerinin konuları gibi yazım dili de çeşitlidir. Belgelerin büyük bir çoğunluğu halkın konuştuğu dil olan Babilce ve Babil üslubunda yazılırken, ticari ilişkilerden ötürü Assur Lehçesi ile siyasi – kültürel ilişkilerden ötürü Hurrice ve Hititçe yazılmış metinler de yazım dilleri arasındadır[132].

2.3.3. Mısır

Sahip olduğu olağanüstü coğrafi koşullar ve zamanın getirdiği kaçınılmaz değişime karşı kültürel direnciyle kendine özgü bir uygarlık geliştiren Mısır'da da, Eskiçağ devletlerinin teokratik düzenine bağlı olarak benzer arşiv yapılanmaları ile arşivcilik yöntemleri görülür. Esas farklılık yazım stilindedir. Bunun başlıca nedeni, Mezopotamya'da tarihi dönemler çerçevesinde önce piktogramdan çivi yazısına, ardından da alfabe yazısına doğru evrimleşme yaşanırken, tarihsel süreç içinde Mısır, uygarlığının gelişimi boyunca daimi olarak özünde piktograflar olan hiyeroglif ve hiyeratik yazım biçimlerini kullanmaya devam etmiştir[133].

Mezopotamya'daki yazılı belge bolluğunun aksine, günümüze kadar Mısır'da anıtsal ve mimari yapılarda yer alanlar haricinde üzerine hiyeratik stiliyle yazılan papirüsler başta olmak üzere yeterince yazılı belge ulaşamamıştır[134]. Bunun nedeni arşivcilik sisteminden ziyade daha çok coğrafi şartlara ve yazım için kullanılan materyallerin bileşenleriyle bağlantılıdır. Papirüsler Mısır'ın delta bölgesindeki gibi

[131] Akar, Murat, ''Anadolu'nun Unutulmuş Krallığı Mukiş'', **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2010, S. 15, s. 57, 60 – 63.
[132] K. Köroğlu, 2015, s. 36.
[133] J. Friedrich, 2000, s. 31 – 32.
[134] W. Durant, **Our Oriental Heritage (The History of Civilization, Vol. 1),** New York, 1954, p. 173.

yoğun neme karşı dayanıksızdırlar ve yalnızca kuru çöl ikliminde korunabilmişlerdir. Nitekim delta bölgesinde günümüze ulaşan papirüs sayısı çok az iken elde edilen büyük bir çoğunluk çöl bölgesinde yer alan, papirüslerin koyulduğu mezar kompleksleri veya çevresindeki idari yapılardan ortaya çıkmıştır. Ayrıca Mezopotamya'da bolca bulunan ve ucuz bir malzeme olan kilden yapılma tabletlerin her birine ayrı bir konu yazılabilirken, hem yapımının zorluğu hem de hassaslığı bakımından papirüslerin oldukça pahalı olmaları, tekrar tekrar kullanılmalarına ve çok farklı konuların aynı yerde geçmesine neden olarak bilim adamlarınca incelenmelerini zorlaştırmaktadır[135]. Ancak bu zorluklara rağmen bilim insanlarının harcadıkları emekler neticesinde pek çok papirüs, içerikleri ve arşivleri başta olmak üzere bulundukları yapılarla birlikte açığa çıkarılmıştır.

Ortadoğu genelinde görülen arşiv türleri ile kütüphaneler Mısır'da da yer almaktadır. Her iki unsur başlangıçta tapınaklarda yer alsa da zamanla saraylarda ve halkın yaşadığı konutlara da yayılım göstermişlerdir. Mısır'ın kendine has özelliği, arşivler ve kütüphaneler arasında ayrım yapılabilmesinde kolaylık sağlar. Pahalılığı ve ender oluşuyla papirüslerin rahiplerin tekelinde olduğu tapınaklarda, okullarıyla beraber arşivler ve Mısırlıların per – medjat (Kitap / Papirüs Evi), per – seshw (Yazı Evi) ve per – medw – netjer (İlahi Sözler Evi) adını verdikleri, saf arşivlerden bariz biçimde ayırılabilen kütüphaneler bulunmuştur. Eski Krallık Döneminde (M.Ö. 2670 – 2198) ve IV. Hanedanlığın egemenliğinde (M.Ö. 2600 – 2487)[136] yaşamış bir memurun mezarında bulunan ''Kitap Evinin Kâtibi'' yazısından, arşiv veya kütüphane çalışanlarına da verilen unvanlar da öğrenilebilmektedir[137].

Kızıldeniz kıyısındaki Wadi el – Jarf Bölgesinde keşfedilen en eski idari papirüs arşivi, Eski Krallık Döneminde IV. Hanedanlığın 2. firavunu olan Kufu'nun (Keops)

[135] M. van de Mieroop, **Eski Mısır Tarihi,** İstanbul, 2019, s. 11.
[136] E. Hornung, **Mısır Tarihi,** İstanbul, 2004, s. 186 – 187.
[137] W. Durant, 1954, p. 172, 174; M. Cartwright, 2019. Erişim Adresi: https://www.worldhistory.org/article/1428/libraries-in-the-ancient-world/.

(M.Ö. 2571 – 2548)[138], Giza'daki büyük piramidinin inşasına katılan Merer adlı bir memurun tuttuğu idari ve teslimat kayıtlarıyla oluşmuştur. Erken arşivlere giren diğer örnekler Per – Hathor (Naga el – Gherira), El Dakla Vahası ile Sakkara'da bulunmuştur[139].

Mısır'da yapılan arkeolojik kazılar çerçevesinde genelleme yapıldığı zaman, tapınaklar, en iyi korunmuş yapılar arasındayken içinde yer alan arşivler ve malzemeler için aynı durum geçerli olmamaktadır. Ancak bu durumun tam tersini gösteren tapınak arşivleri de mevcuttur. Bunlar arasında Eski Krallık zamanından en uzun papirüsün bulunduğu Abusir Nekropolü, Orta Krallık (M.Ö. 1938 – 1759) zamanından El Lahun Bölgesi ile Yeni Krallık (M.Ö. 1539 – 1075) zamanından[140] Teb (Waset) Kenti öne çıkmaktadır. Oldukça çeşitli konularda yazılı belgeler ve karmaşık yapılanmalar barındıran tapınak arşivleri, Eski Mısır'ın kültürel mirasının depoları işlevini görmüştür[141].

Tapınak arşivlerinde rahipler, her iki yapının idaresinden sorumlu oldukları gibi kendilerine verilen diğer bir görev, Mısır'a ait belgelerin bilgi aktarımının ve devamlılığının sağlanması olmuştur. Eski ve Orta Krallık döneminde, kraliyet cenaze tapınaklarında yarı zamanlı çalışan rahipler, aynı anda avukat, doktor, kâtip ve öğretmenlik görevlerini de üstlenerek belgelerin korunması ve kopyalanması görevini yürütürlerdi. Yeni Krallık Döneminde gerçekleşen reformlar sonucunda, rahiplerin tapınaklarda tam zamanlı çalışmaya başlamaları, belgelerin korunması ve kopyalanması

[138] E. Hornung, 2004, s. 186 – 187.
[139] Hagen, Fredrik, Soliman, Daniel, ''Archives in Ancient Egypt, 2500 – 1000 BCE'', **Manuscripts and Archives** (Ed. Alessandro Bausi, Christian Brockmann, Michael Friedrich, Sabine Kienitz) Berlin, 2018, p. 76.
[140] E. Hornung, 2004, s. 188 – 191.
[141] F. Hagen, D. Soliman, 2018, p. 82.

işlemininse yazıcı rahipler ile hizmetlerinde çalışan kâtiplere devredilmesiyle mesleki profesyonelleşmeye gidilmiştir[142].

Tapınak arşivlerinin aksine günümüze kadar geriye çok az örneği kalan saray arşivlerinin de, bulunan belgelerin incelenmesi nezdinde tapınak arşivleri gibi detaylı kayıtlara ve karmaşık düzenlemelere sahip oldukları görülür. Ancak günümüze kadar ulaşabilen belgelerin sayısal yetersizliği, konuya bütüncül bir perspektiften bakılmasına engel olur. Geç Orta Krallık Döneminden Teb Kenti, Yeni Krallıktan Kom Medinet Ghurab sarayı ve aynı dönemde Eski Mısır'ın birleşik krallığının ilk başkenti konumunda olan Memphis Kentindeki saray arşivlerinden sipariş ve hesap özetleri, getirilen değerli ürünler ve harcama kayıtları, resmi raporlar ve fermanlar gibi çeşitli belgeler bulunmuştur[143]. Ayrıca tapınaklarda yer alan tanrı ve tanrıçalar adına yazılmış edebi nitelik taşıyan metinler gibi saraylarda da firavunlar adına yazılmış veya adlarının geçtiği edebi eserler bulunmuştur[144].

Arşivler içinde papirüs rulolarının nasıl tutulduğuna dair önemli bir ipucu, Güney Mısır'da yer alan Edfu Kentinde keşfedilmiştir. Kentteki papirüs evinde bulunan bir katalogdan, papirüs rulolarının duvarlardaki nişlere yerleştirilen sandıkların içinde muhafaza edildiklerini göstermektedir[145].

[142] O. El – Daly, **Kayıp Binyıl: İslam Dünyasında Hiyeroglifler ve Eski Mısır,** İstanbul, 2013, s. 152; David, Rosalie, ''The Temple Priesthood'', **The Egyptian World** (Ed. Toby Wilkinson), New York, Routledge, 2007, p. 105, 107.
[143] F. Hagen, D. Soliman, 2018, p. 101 vd.
[144] H. A. Schlögl, **Eski Mısır,** İstanbul, 2019, s. 63 vd.
[145] N. Yıldız, 2003, s. 9.

3. HİTİT UYGARLIĞI ÖNCESİ ANADOLU COĞRAFYASINDA ÇİVİ YAZISI VE ARŞİVCİLİK

3.1. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasının Genel Koşulları ve Etkileri

Ortadoğu Coğrafyası içinde hem tarihi hem de coğrafyasıyla Anadolu, son derece zengin ve çeşitli olduğu gibi göze çarpan tezatlıklarla da doludur. Tarihi coğrafyası veya diğer bir tabirle zaman ve mekân ahengi bakımından Anadolu, kronolojik olarak bir uygarlığın oluşum ve gelişim aşamaları kapsamında Mezopotamya, Mısır ve Kuzey Suriye'den sonra gelir. Ancak ilk bitki ekiminin yapılması, hayvanların evcilleştirilmesi, köy ve kent yerleşimlerinin kurulması, kültürlerin oluşması vb. insanın, tarihsel zaman çerçevesindeki ilk büyük ve temel başarıları Anadolu Coğrafyasında gerçekleşmiştir. Görülen bu tezatlık her ne kadar doğrudan Anadolu'nun coğrafi koşullarıyla bağlantılı olsa da, coğrafyanın bizzat kendisi de benzer biçimde tezatlıklar göstermektedir.

Anadolu, coğrafi konumuyla Asya, Avrupa ve Afrika'nın birleşim noktası olan ayrıcalıklı Ortadoğu Coğrafyası içinde başlı başına ayrıcalıklı bir konuma sahiptir (Harita 4). Kuzeyinde Karadeniz, batısında Ege ve güneyinde ise Akdeniz ile çevrelenmiş yarımadanın karadan Asya ve Avrupa, denizden de Afrika ile bağlantıları vardır. Bölgesel olaraksa hem karadan hem de denizden İtalya, Yunanistan, Mısır, Suriye, Mezopotamya ve İran gibi her biri kendi bünyesinde oldukça zengin tarihi coğrafyaya sahip bölgelerle de bağlantılıdır. Bu özelliğinden ötürü önceleri bilim insanları Anadolu'yu yetersiz bir tanımlamayla hem kıtalararası konumu hem de uygarlıklar arası etkileşimler itibariyle bir köprü olarak görürken günümüzde, köprüden çok yaşamın bağımlı – bağımsız oluşumlar

ve gelişimler sergilediği başlı başına bir kıta olarak değerlendirilmektedir[146]. Anadolu'nun kendine özgü minyatür bir kıta olarak değerlendirilmesinde en etkili nedenler, tıpkı bir kıtanın sahip olduğu gibi iklimsel ve jeolojik çeşitlilikler barındırması ve bu çeşitliliklerin konumlarına göre birbirlerine tezatlıklar oluşturmasıdır. Nitekim bu özelliklerinin etkisiyle Eskiçağın batılı toplumlarınca aldığı ''Asia Minor'' (Küçük Asya) adı, Eskiçağda büyük Asya Kıtasının bilinen bütün unsurlarını tek başına bünyesinde göstermesinin belirleyici bir örneğidir. Ancak Anadolu, Asya Kıtasının yanı sıra Avrupa ve hatta okyanus ötesi kıtaların birtakım coğrafi özelliklerine de sahiptir[147]. Öte yandan Eskiçağda sahip olduğu bu zengin coğrafi ve iklimsel çeşitliliğin belirli unsurları artık günümüzde görülmemekle birlikte dokusu da eskisi gibi canlı değildir.

Üç tarafından denizlerle çevreli olan Anadolu, topografik olarak engebeli ve yüksek rakımlı dağlarla da çevrelidir. Kuzey ve güney yönünde denize paralel uzanan dağlar Orta Anadolu'yu, verdikleri az sayıdaki geçitler dışında Karadeniz'in ve Akdeniz'in coğrafi unsurlarından ayırması bölgeyi, özellikle üzerinde yaşayan canlılar adına kapalı bir kutu haline getirir. Dağların Karadeniz ve Akdeniz yönünde denize paralel hatta yer almalarına karşın Batı Anadolu sınırları boyunca Ege Denizine dik uzanması, kuzey – güney yönünü deniz yolları, kıyı şeridi ve belirli geçitler dışında birbirinden ayırır. Güneydoğu Anadolu'da, Ege ve Akdeniz kıyı kesimi boyunca uzanan Toros Dağları, Anadolu'yu Suriye ve Mezopotamya'dan ayıran bir duvar görevi görür. Doğu Anadolu'da ise dağların hem daha yoğun olması hem de rakımlarının artması, bölgeyi engebeli ve yaşam için oldukça zorlu hale getirir[148].

---

[146] O. Karadağ, **Hititler ve Diğer Anadolu Kavimleri,** Ankara, 2014, s. 61; A. Ünal, **Eski Anadolu Siyasi Tarihi Kitap 1: Eski Taş Devri'nden Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar (M. Ö. 60.000 – 1180),** Ankara, 2018, s. 53 – 56.

[147] A. Ünal, 2018, s. 53 – 56.

[148] M. Alparslan, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Yayımlanmamış Ders Notu, Kültürel Miras ve Turizm Açık Öğretim Programı, **İstanbul Üniversitesi Açık Ve Uzaktan Eğitim Fakültesi,** İstanbul, 2010a, s. 32 – 34. Erişim Adresi: http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/kulturelmiras_ao/atarihicografyasi.pdf.

Anadolu genelinde dağların yapısına ve yayılımına bakıldığında ortalama rakımın ve yoğunluğun batıdan doğuya doğru arttığı görülür. Ortalama 1000 metrelik rakım en doğuya doğru 1500'ü geçerken, konumlarına göre dağların yüksekliği güneydoğuda 2000, doğuda ise 3000 metreyi geçmektedir. Anadolu'nun en yüksek zirvesini ise 5137 metre ile Ağrı Dağı oluşturur. Yer şekillerinin düzenli şeritler halinde engebeler oluşturmasının dışında dağlar, Orta Anadolu'da olduğu gibi yer yer düzensiz ve bağımsız biçimlerde de dağılım göstermişlerdir. Dağların normal şartlarda bile Anadolu genelini bölümlere ayırmalarıyla beraber sert geçen kış mevsimlerinde yoğun karla kaplı olmaları, geçitlerin kapanmasına ve coğrafyanın hem kendi içinde hem de komşu coğrafyalara karşı izole olmasına neden olmuştur[149].

Zorlu koşullara sahip dağların yoğunluğunun tezat bir yansıması, dağların yamaçları arasında kalan ovaların geniş düzlükler meydana getirmesi ve bu ovaların bolca yer almasında görülür. Ovaların genellikle düz olması tarım ve hayvancılık için oldukça elverişli imkânlar sunarken, etraflarının da dağlarla çevrili olması doğal korunaklar sağlar. Ancak ovaların geniş yer kaplamasına karşın her ovanın tarım ve hayvancılık için bereketli topraklara sahip olmaması durumu da vardır. Yapılan ölçümlere göre Anadolu'nun sadece %9'u düz veya yumuşak eğilimli ovalardan oluşmakla birlikte Mezopotamya ile Mısır'ı besleyen uzun, geniş ve alüvyonlu nehirlerden yoksundurlar. Anadolu'da yaşamış uygarlıkların uygulamış oldukları ziraat yöntemlerinin geneli ağırlıklı olarak yağmur suyuna bağlı kuru tarıma dayalı iken, nehirlerden çok az yararlandıkları görülür. Bunun en temel nedeni Anadolu'da yer alan nehirlerin genel yapısıdır[150].

[149] M. Alparslan, 2010a, s. 32 – 34.
[150] M. Alparslan, 2010a, s. 35; A. Ünal, 2018, s. 62.

Anadolu Coğrafyasının hemen her bölgesinde nehirlerin ve göllerin yer almasına karşın, bölgelerin genelinin engebeli olması, nehirlerin debilerinin fazla olmasına neden olmuştur. Başlıca nehirler Orta Anadolu'da Kızılırmak, Yeşilırmak ve Sakarya; Batı Anadolu'da Gediz, Büyük ve Küçük Menderes; Akdeniz'de Seyhan ve Ceyhan ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu içlerinde doğup akan Fırat ve Dicle nehirleridir. Kavisler çizerek ve deltalar oluşturarak ilerleyen Menderes Nehirlerinin dışında büyük bir çoğunluğun engebeli araziler içinde dar, hızlı ve çok az su miktarı barındırarak akması, toplumların tarım için kanallar açmasına veya üzerlerinde taşımacılık yapmasına engel olur. Mezopotamya, Mısır ve Hindistan coğrafyalarına hayat veren Nil, Fırat, Dicle ve İndus nehirlerinin de yüksek rakımlı dağlardan doğmuş olmalarına karşın ülkeler boyunca yol kat edecek kadar uzun ve geniş olmaları, önce yerleşimlerin kurulmasına sonra da uygarlıkların oluşmalarına izin verecek kadar yavaşlamalarını sağlamıştır[151].

Ancak Hindistan haricinde ne Mezopotamya'da ne de Mısır'da Anadolu'daki gibi çeşitli bitki ve hayvan türlerini barındıran geniş ve gür ormanlar yer almaktaydı. Günümüzdeki genel görünümün aksine bilim insanları özellikle Orta Anadolu bölgesinin son derece büyük bir bölümünün ormanlarla kaplı olduğunu keşfetmiştir[152]. Ormanların varlığı sadece orta kesimlerle sınırlı değil, Anadolu Yarımadası boyunca bölgelere göre farklılıklar göstermek suretiyle yayılım göstermiştir. Ege ve Akdeniz bölgelerinde baskın bitki türü maki iken, Karadeniz'de Orta Anadolu'daki gibi geniş yapraklı türler, Doğu – Güneydoğu Anadolu taraflarında ise ağırlıklı olarak iğne yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlar var olmuştur. Anadolu'da bir dönem tropiğe yakın ormanların var olduğuna dair kanıtlardan biri, Tunç Devri uygarlıklarının din, sanat ve günlük yaşamları içinde yer edinen eserlerinde gözlemlenen çatal boynuzlu geyiklerin günümüzdeki doğal yaşam

[151] M. Alparslan, 2010a, s. 35; A. Ünal, 2018, s. 107 – 108.
[152] M. Alparslan, **Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl),** İstanbul, 2010b, s. 2; H. K. Hasdemir, **Eskiçağda Sivas ve Çevresi (Prehistorik Dönemden Roma Döneminin Sonuna Kadar),** Ankara, 2020, s. 40.

alanlarının tropik iklime sahip coğrafyalar ve ormanlar olmasıdır[153]. Ormanların varlığı ise Anadolu'nun söz konusu dönem içinde sahip olduğu iklimle de doğrudan orantılıdır.

Anadolu'nun iklimi genel olarak bir bozkır iklimidir. Mevsimsel olarak yazları kurak, kışları soğuk ve her ikisinin arasında birer geçiş dönemi olan bol yağışlı ilkbahar ve sonbahar mevsimleri yer alır. Nitekim Hitit Uygarlığına ait metinlerden genel iklim yapısının söz konusu biçimde seyrettiğine dair bilgiler bulunmuştur[154]. Dönemin ormanlarının yapısı ve dağılımları değerlendirildiğinde ise genel kanı, Anadolu'nun sert koşullara sahip ikliminin zaman içinde yumuşayarak serinlemeye başladığı ve bol yağış alan rutubetli bir iklime dönüştüğüdür. Genel sıcaklıklar ise Mezopotamya ve Mısır'da görülen ekstrem değerlerden ziyade daha çok orta sınırdadır. Anadolu'nun iklimine dair en büyük zorluklar kış mevsiminde, yaşanan dondurucu soğuklar ve yolları kapatarak ulaşımları ve kültürler arası etkileşimleri uzun süreler boyunca engelleyen karlar ile görülür[155].

Tüm bu koşullara bakıldığında Anadolu'nun yaşam için elverişsiz olduğuna dair bir izlenim doğar. Ancak dağlar, ovalar, nehirler, ormanlar ve iklim sadece zorlu koşullar sunmazlar. Anadolu'nun dağları ve ormanları Ortadoğu'nun en büyük maden ve kereste rezervlerini barındırır; ovaları hem hayvancılık hem de yerleşim için güvenli barınaklar sağlarken nehirler, ovalar arası ulaşımları, iklimi ise Mezopotamya ve Mısır'ın aksine dengeli düzeyde sıcaklıklar sunar. Bu etkenler Anadolu'nun dışarıdan her daim cezbedici bir görünüme sahip olmasını ve insanlar için sadece geçip gitmeye yarayan bir köprüden ziyade yaşamlarını kurmak ve devam ettirmeye arzuladıkları bir coğrafya olarak değerlendirmelerine yansımıştır[156].

[153] H. K. Hasdemir, 2020, s. 40.
[154] A. Ünal, 2018, s. 109.
[155] A. Ünal, 2018, s. 109; H. K. Hasdemir, 2020, s. 40.
[156] J. G. Macqueen, **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu,** Ankara, 2013, s. 11, 14.

Madeni kaynaklar bakımından Anadolu, Tunç Devrinde en çok kullanılan cevherlerden bakır, gümüş, altın, o dönemde nadir kullanılsa da demir ve çeşitli mineraller açısından son derece zengindir[157]. M.Ö. 24. yüzyıla tarihlenen Arinna (Alacahöyük) Kentinde, Hatti Uygarlığına ait kral mezarlarında bulunan madeni eşyalarda görülen ince işçilik ve sanatsal ustalık, metalürjinin Anadolu'da 3. binyılda bile ne kadar gelişmiş olduğunu gösterir[158]. Bununla birlikte metalürjinin ilk izleri Anadolu'dan çıkmamıştır. Kendine ait özgün üslubu ve gelişmişliğine karşın Anadolu, o devirde giderek gelişen metalürjinin giderek artan kaynak ihtiyacını fazlasıyla temin eden bir depo olarak öne çıkmıştır.

Aynı durum kereste için de geçerlidir. Ortadoğu Coğrafyasının büyük bir bölümünün çöllerden oluşması orman temelli yeşil alanların seyrek olmasına neden olur. Mezopotamya'da sınırlı türde ağaç vardır ve hurma ağacı gibi besin sağlamalarına rağmen inşaat için uygun değillerdir. Büyük yapı kompleksleri için ihtiyaç duyulan en uygun ağaç türleri sedir ve meşedir. Mezopotamya ve Mısır'da bulunmayan bu ağaçlar ise Lübnan'ın sınırlı kesimlerinde yer alırken, Anadolu'nun özellikle Toroslar olmak üzere geniş bölgelerinde bolca bulunmaktadırlar[159]. Kaynakların bol olması, kendi coğrafyalarında madeni kaynakları bulunmayan veya yeterli olmayan Tunç Devrinin öncü uygarlıklarının, henüz 3. binyılın ikinci yarısından itibaren kaynakları elde etmek için Anadolu içlerine ticari veya askeri girişimlerde bulunmalarına neden olmuştur[160].

Anadolu'nun tarihi coğrafyası ve toplumları hakkında ilk yazılı veriler, Mezopotamya'dan gerçekleştirilen bu ilk girişimler sayesinde ortaya çıkmıştır. M.Ö. 3. binyılda Ortadoğu sınırları içinde Anadolu, yazının henüz bilinmediği veya kullanılmadığı yerler arasındadır. Sumerlilerin çivi yazısını 4. binyılın sonlarında icat

[157] M. Alparslan, 2010b, s. 2 – 3; S. Tanilli, 2018, s. 107.
[158] F. Braudel, 2013, s. 133.
[159] F. Braudel, 2013, s. 133; J. G. Macqueen, 2013, s. 11, 14.
[160] M. Alparslan, 2010b, s. 6 – 8.

etmesi ve Sami toplumlarının da 3. binyılda yaymasıyla İran ve Kuzey Suriye yazıyla tanışmış, Mısır'da ise piktografi temelli hiyeroglif yazısının kullanımına devam edilmiştir. Anadolu toplumlarının yazıyla ilk defa tanışmaları 2. binyılın başlarından itibaren gerçekleşmiştir. Ancak tanışıklığın temeli çok daha eskiye, M.Ö. 2350 – 2150 arasında Akkad Krallığının öncülüğünde, Anadolu'nun zengin madeni ve kereste kaynaklarının elde edilmesi amacıyla çıkılan seferlere kadar uzanır[161].

Akkad Krallığının kurucusu Sargon'un (*ŠARRU – KİN* / Gerçek / Meşru Kral) M.Ö. 2340 – 2284 yıllarına tarihlenen hükümdarlık döneminde, Orta Anadolu'nun Kapadokya Bölgesi içinde, günümüzde Kayseri İli sınırlarında yer alan Kaneš (Kültepe) yerleşiminden çıkarılan tabletlerde Purushattum, Hitit metinlerinde ise Purushanda adıyla anılan kente bir sefer düzenlemiştir. Orta Anadolu'da yer alan Tuz Gölünün yakınlarında olduğu düşünülen kente yapılan seferle Anadolu, tarihöncesi ile tarihi çağlar arasında bir geçiş aşaması olan Protohistorik (Öntarih) Çağa girmiştir[162]. Henüz yazıyı kullanmayan bir toplumun, yazıyı kullanan bir başka toplumun yazılı belgelerinde geçmesi ve bilgi verilmesi durumunda, yazıyı kullanmayan toplum Protohistorik döneme geçmiş bulunmaktadır[163].

Sargon'un, muhtemelen Mezopotamyalı olan tüccarların, zulüm görmelerinden ötürü kendisinden yardım istemeleri üzerine Purushattum Kentinin beyi Nur – Daggal'i cezalandırmak için yönettiği seferde, vermiş olduğu bilgiler sayesinde yazıyı kullanmayan Anadolu toplumları hakkında bilgiler edinilmiştir. Bu ilk yazılı bilgiler, Sargon ve torunu Naramsin'in (Naram – Suen) Anadolu'yu da dâhil ettikleri seferlerini orijinal Akkadca dilinde anlatan *ŠAR TAMḪĀRI* (Savaşın Kralı) adlı metnin (Resim 6)

[161] C. Günbattı, **Kültepe – Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Yazılı Belgeler,** Kayseri, 2017, s. 30 – 31; Yiğit, Turgut, ''Akkadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasal Yapısı'', **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi,** 2000, C. 40, S. 3 – 4, s. 13. Erişim Adresi: http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr.
[162] C. Günbattı, 2017, s. 30 – 31; T. Yiğit, 2000, s. 20 – 21.
[163] M. Alparslan, 2010b, s. 7.

Anadolu'da Ḫattuša (Boğazkale) ile Mısır'da Tell el Amarna'da bulunan kopyalarına aittir. Bunların haricinde Kaneš'de bulunan, Sargon'un Anadolu'ya yapmış olduğu başka bir seferi anlatan metinde de Orta Anadolu'nun siyasi yapılanması hakkında bilgi edinilmiştir[164].

Akkad Döneminde Anadolu'nun siyasi yapılanması, etrafında belirli bir toprağın veya bölgenin kontrolüne sahip olan irili ufaklı kentlerin, merkezinde yer alan saray benzeri yapıda ikamet eden yerel beylerin yönetiminde, siyasi olarak birbirlerinden bağımsız, ancak sosyo – kültürel ve ticari bakımdan bağımlı olan kent devletleri halindedir. Neolitik Dönemden itibaren Anadolu topluluklarının yerleşik hayata geçtikten sonra Kalkolitik ve Tunç devirlerinde tarım, hayvancılık ve metalürjide gelişim göstermeleri sonucunda nüfusun ve toplumsal refahın artmasıyla pek çok yeni yerleşimler kurulmuştur. Anadolu genelinde görülen bu yerleşimler Orta Anadolu'da Arinna (Alacahöyük), Alişar, Kaneš (Kültepe), Purušhattum, Karaoğlan, Ahlatlıbel; Güneybatı Anadolu'da Beycesultan, Batı Anadolu'da Çanakkale Boğazının girişine kurulmuş olan Troia II c – g tabakası ile Akdeniz kesimindeki Tarsus Gözlükule'dir. Daha az yerleşime sahip olan Karadeniz bölgesinde eski adı Zalpa / Zalpuwa olduğu düşünülen İkiztepe, Orta – Kuzey Anadolu'da yer alan Horoztepe yer alırken, yerleşimlerin fazla sayıda görüldüğü doğu ve güneydoğu kesimlerinde ise Tilmen Höyük, Korucutepe, Norşuntepe, Zincirli ve Samsat, Tunç Devrinin öne çıkan yerleşimleri arasındadır[165]. Yapılan kazılar sonucunda bazı yerleşimlerde saray ve sur gibi merkezi otoriteyi ve tahkimata sahip mimari açıdan gelişmiş olduğunu gösteren yapılar bulunurken; bazılarının da daha çok köy yerleşimi seviyesinde oldukları görülmüştür.

[164] Günbattı, Cahit, ''Kültepe'den Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet'', **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 1997, C. 3, s. 131 – 132. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr; T. Yiğit, 2000, s. 20 – 22.
[165] O. Karadağ, 2014, s. 66 – 68, 70; T. Yiğit, 2000, s. 14 – 20.

Akkad Krallığı zamanına ait metinlerden çoğunlukla kent ve şahıs isimleri öğrenilirken yerleşimlerin kurucuları olan halkların etnik kimlikleri ise yine isimler dâhilinde geçer. Örneğin *ŠAR TAMḪĀRI* metninde Purushattum Kenti ile kralı Nur – Daggal'in isimleri geçerken, Kaneš'de bulunan nüshada Sargon'un icraatları arasında Kaneš'den ve Ḫattumluların (Hattiler) cezalandırılmasından bahsedilir. Yine *ŠAR TAMḪĀRI* metninde ve Ḫattuša'da bulunan metinde Naramsin'in icraatlarının anlatıldığı kısım içinde, Anadolu ve Suriye'de kendisine karşı isyan edip birleşen 17 krallığın, muhtemelen güçlerini birleştirerek oluşturdukları koalisyona karşı mücadele ettiği ve zafer elde ettiğinden bahsedilir. Koalisyon içinde yer alan kentlerin ve yöneticilerinin isimlerinin verildiği metinde Hatti kralı Pamba, Kaneš kralı Zipani, Amurru kralı Huwaruwaš, Sedir Dağları kralı Isqippu ve Kursaura kralı Tisbinki adları okunabilmektedir. Bunlardan Hatti – Pamba, Kaneš – Zipani ve Kursaura – Tisbinki, Orta Anadolu'da olduğu bilinen yerleşimler ve yöneticilerdir[166].

Ancak isimler yeterli belirginlikte etnik kimlik vermezler. Nur – Daggal Sami kökenli bir isimken, Ḫattum ve Pamba isimleri Anadolu'nun Hitit öncesi yerli toplumları arasında kabul edilen Hattilere aittir. Ayrıca Hititlerin, Luwilerin ve Palaların mensubu olduğu Hint – Avrupalı kavimler ile dilleri bakımından Asya – Kafkasya kökenli oldukları düşünülen Hurrilerin de Anadolu'ya yavaş yavaş girme durumları ihtimal dâhilindedir. Bununla birlikte yapılan tahminler çerçevesinde kesinlik kazanan unsur, henüz Akkad döneminden itibaren Mezopotamyalılar tarafından Anadolu'nun ''Hatti Ülkesi'' adıyla metinlerde yer edinmiş ve tanınmış olmasıdır[167]. Anadolu'nun Hatti Ülkesi olarak tanınması M.Ö. 24. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar 1700 yıl boyunca devam etmiş ve Hititler bile, Anadolu'da coğrafyalar ve uluslararası boyutta hissedilen siyasi bir

[166] O. Karadağ, 2014, s. 69 – 73; T. Yiğit, 2000, s. 14 – 20.
[167] E. Akurgal, **Anadolu Kültür Tarihi,** Ankara, 2005, s. 15.

güç kurmalarına karşın yaşadıkları bölgeyi Hatti Ülkesi olarak tanımlamaya devam etmişlerdir[168].

Kelime olarak Hatti, özünde hem bir coğrafyanın hem de bir toplumun adıdır. Coğrafi olarak Hatti, Orta Anadolu bölgesinde Kızılırmak Nehrinin çizdiği kavisin içini temsil eder. Hitit metinlerinde yukarı ülke olarak da geçen bölge, Anadolu'nun bilinen en eski toplumu olan Hattilerin merkezi yaşam alanıdır. Kökenleri bilinmeyen ve birkaç kelime dışında dilleri çözülemeyen toplumun, arkeolojik veriler sonucunda izleri M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısından itibaren takip edilebilmektedir. Mezopotamya'da III. Ur Hanedanlığı (M.Ö. 2112 – 2004) ile çağdaş olan Alacahöyük kral mezarlarında ortaya çıkarılan bulguların Ur kral mezarlarına denk ölçüde ince işçiliğe sahip olması ve eşyaların hammaddeleri incelendiğinde Anadolu'nun mevcut madeni zenginliğinin Hattiler tarafından oldukça başarılı şekillerde kullanılmış olduğu görülmektedir[169]. İleri seviyedeki metalürji becerileriyle beraber yerleşim planlamalarını Anadolu coğrafyasıyla uyumlu biçimde yapmaları, kurdukları siyasi otoritelerle yolların güvenliğini sağlamaları ve toplumsal refahı artırmaları, erken dönemlerden itibaren Anadolu'nun, komşu coğrafyaların uygarlıkları tarafından cezbedici görünmesinde etkili olmuştur.

Nitekim III. Ur Hanedanlığı Döneminde Lagaš Kentinin yöneticisi Gudea'nın bir inşaat kitabesinde tanrı Ningirsu'nun tapınağı için, günümüzde Orta – Doğu Anadolu sınırlarında olduğu tahmin edilen ve Sumerce – Akkadca – Hititçe metinlerde Ḫahhum veya Ḫahha olarak geçen kentten altın tozu getirttiği hakkında bilgi veren bir pasaj yer alır[170]. Ancak Hattilerin öncülüğünde gelişimi sağlanan sosyo – ekonomik ve kültürel koşullar altında Anadolu'nun sunduğu cezbedici ve zengin kaynaklardan esas olarak

[168] E. Akurgal, 2005, s. 15; Çınaroğlu, Aykut, ''Hattiler'', **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2014, S. 38, s. 66 – 67.
[169] Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Çınaroğlu, 2014, s. 58 – 75.
[170] Albayrak, İrfan, ''Eski Asurca Kaynaklara Göre Asur – Anadolu İlişkilerinde Hahhum Krallığı'nın Önemi'', **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 2018, C. 12, S. 2, s. 3. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr; İ. Albayrak, 2016, s. 23.

yararlanılan dönem, Gudea'nın ticari girişiminden hemen hemen bir yüzyıl sonra başlayacak olan Assur Ticaret Kolonileri Çağında gerçekleşecektir.

3.2. Anadolu'nun Tarihi Döneme Geçmesi: Assur Ticaret Kolonileri Çağı

Yazının Anadolu'da yayılmasında ilk adımı atan Akkad kralları, hem yazının kullanılması öncesindeki son aşama olan Protohistorik dönemi hem de Mezopotamya – Anadolu arasındaki ilk büyük etkileşimleri başlatarak Assur Ticaret Kolonileri Dönemine zemin hazırlamıştır. Her ne kadar ticari girişimler için gereken zemin hazırlanmış olsa da dönemin başlamasına neden olan ilk kıvılcım, merkeziyeti Güney Mezopotamya olan III. Ur Hanedanlığının gerilemesiyle Kuzey Mezopotamya'da yer alan Assur (Qal'at Sherqat) Kentinin tahmini M.Ö. 2025 yılı civarında bağımsızlığını kazanmasıyla başlamıştır[171].

İran – Mezopotamya – Kuzey Suriye – Anadolu ticaret yollarının kesişim noktasında yer almasından ötürü hâlihazırda belirli bir ekonomik altyapıya sahip olan kent, hanedanın kurucusu I. Puzur – Aššur'un torunu İlišuma ile oğlu ve ardılı Erišum (M.Ö. 1974 – 1935) tarafından yapılan bir dizi ekonomik reformlarla giderek zenginleşmiştir[172]. Ticarette devlet tekelinin kaldırılması, borçların affı, ailelerin kurdukları firmalarla ticaret yapabilmesi, temel ticari ürünlerin (altın, gümüş, bakır, kalay, hububat ve yün) serbest dolaşımına izin verilmesi ve vergiden muaf tutulması sayesinde sadece kent bazında değil, Güney Mezopotamya'dan Kuzey Suriye'ye kadar pek çok tüccarın ticaret için Assur Kentine yönelmesi sağlanmıştır[173]. Çağına ve çağdaşlarına göre ilerici olan bu yöntem, kentin ve devletin yönetim biçimiyle

[171] De Zorzi, Nicla, ''Anadolu'da Assur Tüccarları'', **Antik Yakındoğu** (Ed. Umberto Eco), İstanbul, Alfa Yayınları, 2018, s. 129; Radner, Karen, ''Assur Kenti ve Assur Krallığı Tarihine Genel Bakış'', **Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı** (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı), İstanbul, YKY, 2020, s. 5.

[172] N. De Zorzi, 2018, s. 129; Tolga, Bilener, Efe, Sıvış, **Kültepe Tabletlerine Göre Eski Çağ Anadolu'sunda Diplomasi ve Uluslararası Antlaşmalar,** İstanbul, 2020, s. 19, 30 – 31.

[173] N. De Zorzi, 2018, s. 129; Kulakoğlu, Fikri, ''Uluslararası Ticaret Merkezi Kültepe Kaniş'', **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2013, S. 35, s. 83; A. Kuhrt, 2013a, s. 113.

bağlantılıdır. Kente adını veren ve gerçek hükümdarı olarak kabul edilen Tanrı Aššur'un vekili olarak görülen kralların temsil ettiği bir monarşi, halkın iradesini temsil eden kent meclisinin meydana getirdiği bir demokratik iktidar ve her yıl düzenli olarak seçilen *LİMUM* adlı yetkililerin temsil ettiği bir aristokrasi zümresi, devletin yönetim biçimini oluşturur. Mutlak monarşiyi benimseyen çağdaşlarına göre devletin kolektif bir yönetim ve anlayışa sahip olması, ekonomide serbestiye ve teşvike dayanan bir sistem kurması, kaçınılmaz olarak ticaretin canlanmasına ve kazancın artmasına yansımıştır[174].

Ekonomide yapılan reformlarla eş zamanlı olarak Anadolu'da kentlerin coğrafi konumlarına bağlı olarak gelişmeleri ve Anadolu'nun son derece değerli kaynaklarını ulaşılabilir hale getirmeleri, rotalarını genişletebilen tüccarların ticaret için Anadolu'ya yönelmelerinde etkili olmuştur. Erišum döneminde ekonomi alanında yapılan en büyük atılım, yönetici zümrenin de teşviki ile Anadolu'da Kaneš Kenti merkez olmak üzere pek çok ticaret yerleşimlerinin kurulması olmuştur. Tüccarlar, Dicle Nehrinin kenarında yer alan Assur Kentinden nehir yollarını izleyerek Diyarbakır – Malatya üzerinden, yine nehir yollarını belli bir mesafe izledikten sonra Harran – Şanlıurfa – Gaziantep – Adana güzergâhını takip edip Toros Dağlarında yer alan Gülek Geçidinden veya Gaziantep tarafından kuzeye yönelerek Kahramanmaraş – Elbistan üzerinden Anadolu'ya girmişlerdir[175].

Temelde üç rotayı takip ettikleri düşünülen tüccarlar, Anadolu'daki kent devletlerinin yerli toplumları ve yöneticileri ile anlaşma yaparak genellikle tepede yer alan yerleşimlerinin yanına ve tepenin aşağısına Kārum (Liman) adını verdikleri ticaret kolonileri ve onlara bağlı olan Wabartum (İstasyon) adlı bir çeşit kervansaray olarak tanımlanabilecek daha küçük tesisler kurmuşlardır. Yazılı kaynaklardan, günümüzde

[174] A. Kuhrt, 2013a, s. 114 – 115; K. Radner, 2020, s. 5.
[175] T. Bilener, E. Sıvış, 2020, s. 19, 30 – 31. M. Alparslan, 2010b, s. 12 – 13.

Anadolu'nun Elazığ ile Tuz Gölü arasındaki geniş kesimi içinde merkezi Kayseri'deki Kaneš Kenti olmak üzere dağılım gösteren toplam 40 civarında kārum ve wabartum'un adı bulunmuştur. Ancak bunlardan yalnızca Kaneš (Kültepe) ve Ḫattuš (Boğazkale) kārumlarının yerleri kesin olarak tespit edilebilmiştir[176].

Mezopotamya – Anadolu arasında ekonomi ile beraberinde gelen siyasi ve sosyo – kültürel etkileşimler arası bağlantılar kuran kārum ve wabartumlarda, her iki tarafın yüksek miktarda kazanç elde ettiği oldukça başarılı bir sistem yürütülmüştür. Buna göre işlenmiş ve yarı işlenmiş olmak üzere temelde iki tür ürünlerin ticareti yapılırken başlıca ürünler arasında altın, gümüş, bakır, kalay, hububat ve kumaş yer almaktadır[177]. Demir ve lapislazuli lüks tüketim ürünleri arasında yer alırken ticarette en çok yer edinenler ise bakır, kalay ve kumaş olmuştur. Assurlu tüccarlar, Anadolu ve Kuzey Suriye'de çokça aranan kalayı günümüzdeki Özbekistan ve Afganistan coğrafyalarından, kumaşı Güney Mezopotamya ile Assur Kentinde imalatını yaptıkları evlerinden getirirken, karşılığında Anadolu'dan en çok talep ettikleri iki hammadde olan bakır ve gümüşü götürmüşlerdir. Tüccarlar ürünlerin coğrafyalar arası ihracat ve ithalatını yapmakla beraber bakır, antimon, yün ve hububat gibi ürünlerin Anadolu içindeki tekeline de sahip olmuşlardır[178].

Ticareti yapılan ürünler arasında bakır ve kalayın ayrı bir yeri vardır. Yoğun miktarda kullanılmasından ötürü döneme adını veren tunç, %90 oranında bakır ve geriye kalan %10 oranında ise kalaydan oluşan bir alaşımdır. Ticaret kolonilerinin özünü bu hammaddelere duyulan ihtiyaçlar belirlemiş olsa da yakın zamanda bilim insanlarınca Anadolu'da kalayın bulunduğuna ve kullanıldığına dair bazı ipuçları bulunmuştur. Nitekim Orta Anadolu'nun Erciyes bölgesinde keşfedilen kalay yatakları bu yeni görüşü desteklemektedir. Bununla beraber bölgeden çıkarılan kalayın Tunç Devri toplumlarının

[176] C. Günbattı, 2017, s. 31, 41 – 44; F. Kulakoğlu, 2013, s. 83.
[177] J. Klinger, **Hititler – Hititlerin Yeniden Keşfi,** İstanbul, 2019, s. 40 – 41.
[178] N. De Zorzi, 2018, s. 130.

ekonomik ihtiyaçlarını karşılayabilmesi bakımından yetersiz olması ve kalayın farklı coğrafyalardan getirilmesine neden olması ihtimal dâhilindedir[179].

Mezopotamya'dan itibaren ticaretin Anadolu tarafına bakıldığında ise yerel beylerin, tüccarları, Assur'da toplanan veya satın alınan malları taşıyan ve sayıları 300 katıra kadar varan kalabalık kervanlarıyla kent devletlerinin hâkimiyet sınırlarına girmeleriyle birlikte bazı vergilere ve hizmetlere tabii tutarlar. Yazılı kaynaklarda tüccarların Assur Kentine, kārumlardaki ticaret odasına ve Anadolu kentlerinin beylerine ürünlerinin belirli bir kilogramına veya yüzdesine bağlı olarak çeşitli amaçlara hizmet eden vergiler ödediği görülmüştür. Yerel beyler kalay için %3 ve kumaş için %5 oranında vergi almakla birlikte ürünlerin %10'unu ayrıcalıklı bir fiyattan alma imtiyazına da sahiptir. Ücretlerini ödeyen tüccarlara hizmet olaraksa savaşlar, eşkıyalar ve doğal unsurlar gibi tehlikelere karşı koruma ve yolculukta ürünleri çalınan veya zarar gören tüccarların kaybının karşılanması sunulmuştur[180].

Öte yandan yapılan uzun yolculuklara, ödenen vergilere ve tehlikelere rağmen elde edilen kâr miktarı tüm bu zahmetlere değdiğini göstermektedir. Nitekim ticaretin giderek gelişmesi kısa sürede tüccarların kārumlara yerleşmesine, arazi satın almalarına ve sermaye kurmalarına yansımıştır. Tüccarların Anadolu'da yerleşim kurmaları ve daha aktif rol oynamaları ise en başından beri ekonomik uğraşlara hizmet etme amacıyla icat edilen yazının ve beraberinde gelen arşivlerin Anadolu Coğrafyasına aktarılmasıyla sonuçlanmıştır.

[179] M. Alparslan, 2010b, s. 11 – 12; J. G. Macqueen, 2013, s. 19.
[180] M. Alparslan, 2010b, s. 14 – 15; N. De Zorzi, 2018, s. 130 – 131.

3.2.1. Anadolu'da Çivi Yazısının Yayılımı ve Kullanımı

M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısında Sumerlilerin öncülüğünde icat edilen çivi yazısının, 3. binyıl boyunca önce Sumerlilerin, ardından da Sami kökenli Akkad toplumlarının etkileriyle şekil kazanmasının ardından Ortadoğu Coğrafyasında yayılma süreci başlamıştır. M.Ö. 2350 – 2150 yılları arasında Akkad krallarının seferleri sonucunda yazının Anadolu'da yayılımı için zemin hazırlanmış ve M.Ö. 2000 – 1700 yılları arasına tarihlenen Assur Ticaret Kolonileri Çağında[181] da tüccarların, yolculukları ve sermaye kurmak için kentlerin yanına kārumlar kurup yerleşmeleri sonucunda da yazı ve arşivcilik Anadolu'da yayılmaya ve kullanılmaya başlamıştır. Böylece Anadolu, Protohistorik (Öntarih) dönemden historik (Tarihi) döneme geçiş yapmıştır.

2. binyılla birlikte çivi yazısı, coğrafyalar arası yayılımı ve Sumerce – Akkadca – Elamca gibi birbirlerine göre oldukça farklı yapılarda olan dillerin yazımını mümkün kılmasından ötürü olgunlaşmış ve gerçek bir yazı haline dönüşmüştür. O dönemde Anadolu'da ilk defa yayılım gösteren çivi yazısının konuşulan dili, Sumerce'nin nüfuz alanına daha çok giren ve Akkadca'nın 2. binyılda daha baskın olarak konuşulan Babilce lehçesinin yerine, coğrafi unsurlar ve tüccarların menşeinden dolayı Akkadca'nın, Sumerce'nin daha az etkisinde kalmış kuzey lehçesi olan Eski Assurca olmuştur[182].

Yazının Anadolu'daki yayılım alanı, tüccarların kārum ve wabartum kurmak için seçtiği yerleşimlerin yayılım alanı ile paraleldir. Yapılan arkeolojik çalışmalar ve çıkarılan bulgulardan yürütülen tahminlere göre çivi yazısının ilk yayılım sahası Orta ve Doğu Anadolu coğrafyaları arasındadır. Merkezinde Kaneš olmak üzere kārumlara yerleşen tüccarların, mesleklerini yürütme ve hem memleketleri hem de çevre kentler arası uzak mesafelerde iletişim kurmak için yazıya ihtiyaçları vardır. Sadece ulaşımların

[181] F. Kulakoğlu, 2013, s. 81.
[182] G. Jean, 2020, s. 18.

bile uzun zaman aldığı mesleklerinde ekonomik verilerin, ticari anlaşmaların ve ürünlerin fiyat – miktar listelerinin kayıt altına alınması için basit bir yazı sistemi kullanmışlardır. Bununla birlikte Anadolu'nun yerli ve yabancı nüfusu içinde tek okuryazar olanlar kendileri değildir. Yazılı kaynaklara göre dönemin Anadolu nüfusunda alışılmışın üzerinde okuryazarlık oranı tespit edilmiştir[183]. İlk kolonilerin kurulmasını takip eden süreçte Anadolu'nun yerli halkı, Assurlu tüccarların bol kazanç getiren mesleklerini veya en azından yaşam biçimlerini benimsemiş ve bunun için en temel araç olan yazıyı öğrenmişlerdir. Nitekim kārumlardan ortaya çıkarılan metinlerde yerel halka ait mektuplar ve ticari nitelikli belgeler de bulunmuştur. Bununla birlikte çıkarılan bir diğer sonuç Anadolu halkının, tüccarlardan veya Mezopotamyalı görevlilerden yazıyı öğrenmelerinin beraberinde onlarla birlikte kārumlarda yaşamış olduklarıdır[184].

Assurlu tüccarlar ile Anadolu halkının kārumlar içinde beraber yaşamaları ve en azından meslekleri bazında çoğunluk kesimin yazıyı öğrenmesi, başta Kaneš olmak üzere Anadolu'nun çeşitli kārumlarında dönemin tarihi yapılanması hakkında bilgiler veren pek çok yazılı kaynağı barındıran arşivlerin kurulmasında da doğrudan etkili olmuştur.

3.2.2. Anadolu'da Arşivlerin Kurulması ve Arşivcilik Sistemi

Assur Ticaret Kolonileri Çağında (M.Ö. 1972 – 1750) yazının Anadolu'ya gelmesinin doğal bir sonucu olarak arşivler de kurulmuştur. Anadolu'nun yerli ve yabancı olmaları fark etmeksizin kārumlarda yaşayan ve ticaretle geçinen kesimle birlikte coğrafyalar ve uluslararası ticaret sisteminin devamlı surette yürütülmesiyle görevli olan idari görevlilerin önce yazıya, ardından da yazılı belgelerin tutulduğu arşivlere ihtiyaç duyması kaçınılmazdır.

[183] Barjamovic, Gojko, ''Tüccarlar ve Seyyahlar: Anadolu'da Assurlular (M.Ö. 2000 – 1600)'', **Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı** (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı), İstanbul, YKY, 2020, s. 27.
[184] G. Barjamovic, 2020, s. 27.

Anadolu'da ilk arşivlerin varlığına dair en özel örnek Kaneš Kārumudur. Koloni döneminde II ve Ib olarak adlandırılan yerleşim katmanlarında toplamda 23.500'den fazla sayıda çivi yazılı tablet ve parçalar bulunmuştur. Bu tabletlerin 23.000'i yerleşimin en aktif dönemine ait olan II. katmanından, 500 kadarı ise yerleşimin yaşanan bir saldırıdan ötürü geçirdiği yangından kısa süre sonra yeniden iskân edildiği Ib katmanından çıkarılmıştır[185]. II. katmanda Assurlu tüccarların Anadolu Coğrafyasının kentleri ve yolları kapsamında aktif ticari faaliyetler ile yayılım göstermelerine rağmen bu döneme dair arşiv varlığı henüz Kaneš Kārumu ile sınırlı kalmaktadır. Ancak Ib dönemine gelindiğinde kārum bulunduran birtakım kentlerde, Kaneš kadar muazzam sayıda olmasa da arşiv varlığına dair ipucu veren yazılı belgeler bulunmuştur.

Ib evresiyle çağdaş olan bu yerleşimler Kaneš ile beraber yeri saptanan iki kārumdan diğerini barındıran Ḫattuš (Eski Ḫattuša – Boğazkale), Konya Ovasında yer alan Karahöyük, Tuz Gölü yakınındaki Acemhöyük ve o dönemde adının Amkuva olduğu düşünülen Alişar'dır[186]. Ḫattuš kārumundan koloni devrinin geç safhasına ait toplamda 74 tablet[187], Alişar yerleşiminden de aynı döneme tarihlenen 63 tablet bulunmuştur[188]. Bilim insanlarının, Akkad Döneminden itibaren konumuyla öne çıkan ve yeri henüz kesinlik kazanmamış olan Purušhattum Kenti olma ihtimallerini verdiği Karahöyük ve Acemhöyük yerleşimlerinden de çivi yazılı tabletler ile mühür baskıları bulunmuştur[189]. Özellikle Acemhöyük'teki Hatipler ve Sarıkaya saraylarında bulunan üzerine çivi yazılı metinlerden ve mühür basılmış bullalardan hem kentin hem de Anadolu, Kuzey Suriye ve Mezopotamya coğrafyalarının, Assur Ticaret Kolonileri Çağından Erken Hitit

[185] Kulakoğlu, Fikri, ''Kaniş Karumu: Eski Assur Ticaretinin Anadolu'daki Başkenti'', **Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı** (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı), İstanbul, YKY, 2020, s. 64.
[186] C. Günbattı, 2017, s. 42; A. Kuhrt, 2013a, s. 118 – 119.
[187] C. Günbattı, 2017, s. 42; Schachner, Andreas, ''Assur Ticaret Kolonileri Çağı'ndaki Hattuş'', **Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı** (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim Ferruh Adalı), İstanbul, YKY, 2020a, s. 79 vd.
[188] C. Günbattı, 2017, s. 42.
[189] A. Kuhrt, 2013a, s. 119.

Dönemine kadar geçen tarihsel süreciyle ilgili bilgiler edinilmiştir[190]. Öte yandan belgelerin sayısı, arşivlerin yapısını ve sistemini anlamak adına yetersizdir.

Kaneš'te ise bu durumun tam tersi olarak arşivlerinin barındırdığı binlerce belgeyle yapılarının ve sistemlerinin incelenmesi mümkündür. Buna göre Kaneš, genel yapılanması bazında Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de görülen saray ve tapınak arşivlerinin aksine tüm Ortadoğu'nun en büyük ve kapsamlı özel arşivlerine sahiptir[191]. Arşiv belgelerinin içeriğine bakıldığında sahiplerinin büyük bir çoğunluğunun Assurlu tüccarlar, azınlığın ise yerli tüccarlar olduğu görülmektedir. Sahiplerinin genel meslekleriyle doğrudan orantılı olarak belgelerin oldukça büyük bir kesimi ekonomi ve hukuki alanlarda yazılmıştır. Anadolu ile çevre coğrafyaların siyasi ve sosyo – kültürel yapısı hakkında bilgi veren belgeler ise daha azınlıktadır.

Belgelerin çoğunluğunun ekonomik unsurlardan oluşmasına karşın, alan içinde pek çok konuya değinilmiş oldukları görülür. Ekonomi alanında konular ticari anlaşma, ortaklık anlaşmaları, kervanların nakliyat işlemleri, gümrük, vergiler, ürünler ve ücretleri, kontrat, borç senedi, kredi senedi, faizler, maliyet kayıtları, muhasebe, iadeler, fireler[192] vb. unsurlardan müteşekkildir. Hukuksal alanda Assur yönetimine ait hukuki anlaşmazlıklar ve davaların kararları, evlenme, boşanma, evlat edinme, köle ticareti vb. belgeler yer alırken, Mezopotamya – Anadolu, Assur – Kaneš ve diğer Anadolu kent devletlerinin aralarındaki siyasi nitelik taşıyan anlaşmalar, meseleler, esirler, krallara ait yazışmalar ise arşivlerde daha az miktarda yer almaktadır[193]. Sosyo – kültürel konularda

[190] A. Kuhrt, 2013a, s. 119; Kuzuoğlu, Remzi, ''Two Cuneiform Texts Found in Acemhöyük from the Old Assyrian Period'', **TTK Belleten,** 2016, C. 80, S. 289, p. 685 – 699. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

[191] F. Kulakoğlu, 2020, s. 65.

[192] Gümüş, Arif, Erkuş, Hakan, ''M.Ö. 2. Binli Yıllarda Anadolu'da Maliyet Kayıtları'', **Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,** 2019, C. 9, S. 18, s. 282 – 292. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr; Gümüş, Arif, Erkuş, Hakan, ''Anadolu'da Yazılı Tarihin Başlamasından Sonraki İlk Muhasebe Belge Sistemi'', **Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi,** 2019, C. 9, S. 2, s. 130 vd. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

[193] Ayrıntılı bilgi için bkz. K. Balkan, **Mama Kralı Anum – Hirbi'nin Kaniş Kıralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup,** Ankara, 2020; C. Günbattı, **Harsamna Kralı Hurmeli'ye Gönderilen Mektup ve**

ise Akkad Döneminde tam anlamıyla Anadolu'daki varlıkları kesinlik kazanmayan bazı toplumların şahıs adları ile kültürlerine dair izler de saptanmıştır. Örneğin Anadolu'da Hurrilerin yanı sıra Hitit ve Luwi toplumlarının varlığı ile yaşam yerleri, tanrı ve şahıs adları gibi kültürel unsurlarına dair bilinen ilk veriler Kaneš arşivlerinde bulunmuştur[194].

Günümüze kadar Kaneš arşivlerinden çıkarılmış belgeler arasında dönemin ekonomik, siyasi, sosyal, hukuki tarihi ile ilgili aydınlatıcı bilgiler veren birtakım örnekler göze çarpar. Bunlar, Ah – talim adlı bir tüccarın özel arşivinde bulunmuş Akkadlı Sargon'u konu edinen bir tablet[195], Kaneš ve Mama kralları arasında yapılan mektuplaşma[196], Harsamna Kentinin kralı ile Assur kralı arasında gelişen siyasi ve ticari bir mesele[197] ile Kaneš'te ikamet eden Pilah – Ištar adlı bir tüccarın ailevi meselelerini, miras gibi hukuki ve mali sıkıntılarını anlatan tabletler[198] şeklinde öne çıkan örneklerdir.

Konuları ve kapsamı geniş olan özel arşivlerin düzenlenme biçimine ve sistemine bakıldığında, Kuzey Suriye ile Mezopotamya'daki büyük arşivlerle aynı yöntemler kullanılmıştır. Ayrıca tüccarlara ait yapıların geneli arşiv niteliği taşımakla birlikte bir kısmı özel konular, dini unsurlar veya mektuplardan müteşekkil olmasından ötürü aynı zamanda kütüphane niteliğine de sahiptirler[199].

Arşivler tüccarların evinde veya ayrı bir oda içinde yer almakla birlikte, tabletler evden eve farklı yöntemlerde muhafaza edilmiştir. Bazı evlerde tabletler ve mühürler pişmiş toprak kaplar içine konulurken, bazı evlerde de sepetlere, torbalara, ahşaptan yapılma sandıklara veya raflara konulmuştur[200]. Bu bakımdan Kaneš arşivlerinde Kuzey

---

Kaniš Kralları, The Letter Sent To Hurmeli King Of Harsamna and The Kings Of Kaniš, Ankara, 2014, s. 5 – 7, 15 – 16.

[194] F. Kulakoğlu, 2020, s. 65.

[195] C. Günbattı, 1997, s. 131 – 155.

[196] K. Balkan, 2020, s. 6 vd.

[197] C. Günbattı, 2014, s. 15 – 16.

[198] Gökçek, Gürkan, ''Pilah – Ištar Arşivinden Aile Hukukuna Dair Bazı Yazışmalar'', **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 2004, C. 7, S. 2, s. 67. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

[199] N. Yıldız, 2003, s. 11 – 12.

[200] C. Günbattı, 2017, s. 38.

Suriye'de Ebla, Mezopotamya'da Girsu, Lagaš, Nippur, Nuzi, Ur gibi kentlerin tümünde uygulanan arşivcilik tekniğinin bir bütün olarak uygulanmış olduğu görülür[201]. Ancak söz konusu coğrafyaların aksine tabletlerde kolophonlar yoktur. Bunun yerine bazı evlerin arşivlerinde tabletlerin seri içindeki yerini belirtmek için üzerlerine işaretler koyulmuş olduğu görülür[202].

[201] N. Yıldız, 2003, s. 17; D. T. Potts, 2014, s. 38.
[202] N. Yıldız, 2003, s. 12.

4. HİTİT UYGARLIĞINDA ÇİVİ YAZISININ TANINMASI VE ARŞİVLERİN ŞEKİLLENMESİ

4.1. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasının Hitit Uygarlığına Yansıması

Akkad döneminden Hitit Krallığının kurulmasına kadar geçen zaman içinde Anadolu tarihi coğrafyasının genel yapılanması, bazı unsurlar haricinde hemen hemen aynı kalmıştır. Korunaklı bir tepenin üzerine inşa edilen saray ve benzeri yapılarda ikamet eden beyler, tepenin eteklerine inşa edilen konutlarda ikamet eden tebaa ile söz konusu beylerin hemen hemen görüş mesafelerinin içinde kalan toprakların meydana getirdiği kent devleti modeli[203], kaçınılmaz olan gelişmeler ve gelişimler bünyesinde varlığını korumuştur. Başlıca gelişme, Assur Ticaret Kolonileri Çağında tüccarların aracılığıyla ivme kazanan Anadolu – Mezopotamya ilişkileri iken, gelişim ise ilişkilerle gelen ekonomik ve kültürel etkileşimlerin Anadolu toplumlarınca benimsenmesi olmuştur. Özellikle yazının gelmesi ve arşivlerin kurulması, Akkad döneminden Hitit dönemine kadar Anadolu'nun tarihsel sürecinde bir dönüm noktası olmuştur. Artık Anadolu'nun tarihsel süreci, sadece Akkadlar gibi dışarıdaki unsurlar tarafından değil, Assurlu tüccarlar ve yerli halk tarafından da kayda geçirilmeye başlanmıştır.

Akkad ve III. Ur dönemlerine ait yazılı kaynaklarda Anadolu hakkında çok az bilgi veren tabletler yer alırken Assur Ticaret Kolonileri Çağında, yetersiz olmalarına karşın dönemin önemli ölçüde aydınlatılmasında yardımcı olan pek çok yazılı kaynak bulunmuştur. Dönemi konu edinen belgeler nezdinde Anadolu'nun koloni dönemindeki genel siyasi yapılanması, Akkad dönemi ile uyumlu olsa da uygarlıklar arası etkileşimlerin hız kazanması ve Anadolu ile Mezopotamya'nın mevcut düzenlerinin

[203] B. Brandau, H. Schickert, **Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu,** Ankara, 2018, s. 36 – 37.

değişmeye başlamasıyla yeni bir döneme doğru geçiş aşamasındadır. Assur Ticaret Kolonileri Çağının ekseninde herhangi bir kāruma veya wabartuma sahip olan, ticaret yollarının üzerinde yer alan Anadolu kentlerinin, zengin ticaret piyasasından vergi yoluyla kazanç elde etmeleriyle ekonomilerinin hızla gelişmesi, siyasi güçlerinin de artmasına yansımıştır.

Akkad döneminden itibaren Ḫahhum / Ḫahha[204], Ḫattuš, Kaneš ve Purušhattum kentleri jeopolitik konumlarıyla öne çıkarken[205], Assur döneminde bu listeye Harsamna, Kuššara, Mama ve Zalpa gibi pek çok kent dâhil olmuştur[206]. Kentlerin genel ortak özelliği, Mezopotamyalıların dikkatini çekecek kadar zengin coğrafi koşullara sahip olmaları ve bununla orantılı olarak zaman içinde ticarette ve siyasette söz sahibi bir konuma yükselmeleridir. Bazı kentlerin ekonomik kalkınmanın ardından siyasi arenada güç kazanarak diğer kentler üzerinde egemenlik kurma girişiminde bulundukları veya ticari – siyasi anlaşmalar yaptıkları da görülür. Örneğin Purušhattum, Akkad Krallığı ve Assur Ticaret Kolonileri Çağı boyunca öne çıkan jeopolitik konumu sayesinde ‘’Mātum’’ (Ülke), yöneticileri ise ‘’Rubā’um Rabi’um’’ (Büyük Bey / Prens) unvanlarına sahip olmuştur[207]. Kaneš ile beraber yeri bilinen ikinci kārumun bulunduğu Ḫattuš ise Hitit döneminde Ḫattuša adını alarak ilerleyen zamanda büyük krallığın başkenti olacaktır[208]. Assur Ticaret Kolonileri Çağı boyunca kārum ve wabartumların merkezi olan Kaneš Kentinin II. Tabakasına son veren tahribata neden olduğu düşünülen Zalpa, askeri gücü ile öne çıkarken[209], Mama Kenti, kralı Anum – Ḫirbi ile Kaneš Kentinin kralı Waršama ile olan diplomatik yazışmalarıyla öne çıkmıştır[210] (Resim 7).

[204] İ. Albayrak, 2018, s. 3.
[205] T. Yiğit, 2000, s. 14 – 20.
[206] C. Günbattı, 2017, s. 41 vd.
[207] A. Kuhrt, 2013a, s. 296.
[208] Yiğit, Turgut, ‘’Hitit Krallığı'nın Kurulmasından Önce Hititlerin Hattuša’ya İlgisi’’, **Ömer Çapar’a Armağan** (Ed. Ayşen Sina, Mehmet A. Kaya, Turgut Yiğit), Ankara, Hel Yayıncılık, 2012, s. 363 – 364.
[209] C. Günbattı, 2017, s. 45 – 46.
[210] K. Balkan, 2020, s. 6 vd.

Diğerleri gibi bir kent devleti olan Harsamna ise Kaneš Ib katmanında bulunan bir belgeye göre Anadolu ve Mezopotamya'nın değişen siyasi yapısının esaslı bir örneğini temsil eder. Buna göre Kuzey Mezopotamya'da I. Šamši – Adad'ın Assur Kentinin başına geçmesiyle devletin kolektif yönetimden mutlak monarşi sistemine dönüşmesi sonucunda Assur, ekonominin yanı sıra Anadolu'nun siyasi arenasına da dâhil olmaya başlamıştır[211]. Kralın yaşamının son yıllarında, birbirleriyle savaş halinde olan Harsamna ile Zalpa arasında Zalpa Kentine yardım etmesi üzerine, Harsamna kralı Hurmeli misilleme olarak ülkesinin sınırları boyunca ticaret yollarını Assurlu tüccarlara kapatmıştır[212]. Yaşanan bu olaylar, hâlihazırda belirli bir gelişmişlik seviyesine ulaşan Anadolu kent devletlerinin, kendilerinden çok daha üstün konumda olan Mezopotamyalı bir devlete karşı yaptırım yapabilecek kadar siyasi konuma yükseldiklerini / yükselebildiklerini gösterir. Nitekim Assur Kralı I. Šamši – Adad, Harsamna kralı Hurmeli'yi büyük kral olarak nitelendirmiş ve Assur elçileri uzlaşma sağlanması için uğraşmışlardır[213].

Akkad ve Hitit dönemlerinin haricinde oluşan siyasi gerilimler bazında, Anadolu ile Mezopotamya arasında herhangi bir sıcak çatışma yaşandığına dair bir iz yoktur. Taraflar daha çok soğuk savaş durumunda olduğu gibi yalnızca bulundukları coğrafya içindeki komşularıyla sıcak çatışmalara girmişlerdir. Bununla birlikte coğrafyalar ve uluslararası arenasında yaşanan iç ve dış gerilimlerin ticarete zarar vermesi, Assur Ticaret Kolonileri Çağının sonunu hazırlayacak etkenlerden biri olmuştur. Kuzey Mezopotamya'da Assur, yönetimde mutlakiyet anlayışını benimseyen bir krallık formuna bürünürken, Anadolu'da kent statüsündeki devletlerin yerini bölgesel çaplı devletler almaya başlamıştır.

[211] A. Kuhrt, 2013a, s. 114 – 115.
[212] C. Günbattı, 2014, s. 15 – 16.
[213] E. Reyhan, **Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim Direktif, Yemin ve Sadakat,** Ankara, 2018, s. 25.

Bu yeni dönem, yaşadığı yıkımdan sonra M.Ö. 1832 yılında yeniden iskân edilen ve 110 yıl boyunca yerleşimine devam edilen Kaneš'in Ib katmanıyla paraleldir[214]. Yazılı kaynaklar bu yeni dönemin mimarlarını Kuššara Kentinin kralları Pithana ile oğlu ve halefi Anitta'ya dayandırır. Pithana ve Anitta'nın yazılı belgelerde Neša adıyla geçen Kaneš'i bir gece baskınıyla almalarının ardından kenti, kuracakları krallığın yeni başkenti yapmışlardır. Anitta döneminde kralın, babasının ölümüyle çıkan isyanları bastırmasının ardından Harkiuna, Ḫattuš, Neša, Šalatiwar, Ullama, Wašhaniya, Zalpuwa gibi Anadolu'nun kent devletlerini birer birer ele geçirerek, sınırları Karadeniz Dağlarından Kızılırmak'ın güneyine kadar uzanan geniş çapta ilk bölgesel krallığı kurmuştur[215]. Anitta'nın icraatlarını anlatan metninde kralın korumacı, imarcı ve ticaretin canlanmasını teşvik eden tutumlar izlemesine rağmen, siyasi yapılanmadaki dönüşüm, toplumsal refahın azalması ve ticaretteki üstünlüğün Anadolu halkına kayması, tüccarların bölgeye gelmesinin azalmasına ve nihayetinde Assur Ticaret Kolonileri Çağının sona ermesinde etkili olmuştur.

Siyasi ve ekonomik nedenler haricinde, koloni çağının sona ermesinde Anadolu'nun demografik yapısının da etkili olması muhtemeldir. Dönemin Kaneš arşiv metinlerinde tespit edilen isimlere ve yazıların gramer yapılarına göre M.Ö. 2. binyılın başından itibaren Anadolu Coğrafyasında Hint – Avrupa dil ailesine bağlı Hitit, Luwi ve Pala toplumlarının varlıklarına dair izler bulunmuştur[216]. Tıpkı Sumerlilerin öncülüğünde Mezopotamya'nın toplumsal refahının yükselmesinin Sami toplumlarını davet etmesi gibi yerli Hattilerin ve Assurlu tüccarların öncülüğünde de Anadolu'nun refah seviyesinin yükselmesi, Hititler başta olmak üzere Hint – Avrupalı soyundan gelen halkların

[214] van den Hout, P. J. Theo, ''Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi'', **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019, s. 11.
[215] T. P. J. van den Hout, 2019, s. 11; E. Reyhan, 2018, s. 26.
[216] Alp, Sedat, ''Assur Ticaret Kolonileri Çağında Kaneš Neša'da Hititlerin Varlığı ve Yoğunluğu (Bilimsel Bir Oluşumun Öyküsü)'', **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 1997, C. 3, S. 1, s. 5 vd. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr; E. Laroche, **Recueil d'onomastique Hittite,** Paris, 1951, p. 116.

coğrafyaya göç etmelerine neden olması kuvvetle muhtemeldir. Aynı tarihsel gerçekliğe göre Sami soyundan gelen Akkadların, zaman içinde Sumerlilerin hükmünde yaşarken Sargon'un öncülüğünde yükselip yönetimde başa geçtikleri gibi Hititlerin de Pithana ve Anitta'ın öncülüğünde bir dönem beraber yaşadıkları Hattileri ve Hurrileri otoriteleri altına almaları düşünülebilir[217]. Öte yandan ne Pithana ve Anitta'nın Hitit toplumuna mensup olduğuna ne de Hitit kral soyunun her ne kadar Kuššara'da başlamış olsa da Pithana ve Anitta'ya dayandığına dair kesin bir veri yoktur. Hitit kralları, kendilerini onların ve miraslarının varisi olarak tanımlamakla birlikte soylarını doğrudan onlarla ilişkilendirmemişlerdir[218].

Yazılı kaynaklar Hititlerin köken meselesini bulanık bırakacak biçimde çok az bilgiler verir. Aynı şekilde Pithana ve Anitta'nın Kuššara Kentinden gelmeleri dışında soyları ile ilgili de bilgi vermezler. Yalnızca Hititlerin yazılı belgelerinde bizzat kendi dillerine Kaneš / Neša Kentiyle olan bağlarına ithafen Kanešumnili – Nešumnili (Kanešçe – Nešaca) adını verdikleri görülür[219]. Ülkelerini ise yaşadıkları coğrafyaya ithafen, Akkad döneminden beri uluslararası boyutta oturmuş bir isim olan KUR ^{URU}HATTİ (Hatti Ülkesi), kendilerini de DUMU / LÚ^{MEŠ} KUR ^{URU}HATTİ (Hatti Ülkesinin Çocukları / Halkı) olarak tanımlamışlardır[220]. Anitta'nın tahmini M.Ö. 1725 yılı civarında hükümdarlık süresinin bitiminden I. Ḫattušili'nin M.Ö. 1650 yılında Hitit Krallığını kurmasına kadar geçen 75 yıllık sürecin yazılı kaynaklar bakımından sessiz kalması, söz konusu bağlantının açığa çıkartılmasını engellemektedir[221]. Ancak Hitit Krallığının tarihine, kültürüne ve genel yapısına bakıldığında hem Assur merkezli Mezopotamya

[217] Ünal, Ahmet, ''Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla ilgili Kayıt ve Anımsamalar'', **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 1997, C. 3, S. 1, s. 342 – 343. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.
[218] J. Klinger, 2019, s. 45.
[219] A. Ünal, 1997, s. 344. T. Bryce, **Hititler Anadolu Savaşçıları,** İstanbul, 2020, s. 24.
[220] Savaş, S. Özkan, ''Hitit Dili ve Yazısı'', **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2013, S. 36, s. 39 – 41; T. Bryce, 2020, s. 25.
[221] T. P. J. van den Hout, 2019, s. 12.

hem de Pithana ve Anitta merkezli Anadolu'nun somut ve soyut etkileri, özellikle kuruluş aşamalarında görülmektedir.

Anitta'nın dönemi, genel anlamda Hitit Krallığının kurulmasında özellikle siyasi politikalarının ve idari sistemlerinin temelini belirlemede öncülük ederek bir zemin hazırlamıştır. Koloni ve kent devleti örgütlenmesinin yerine tek bir otoriteye bağlı sınırları bütün mutlak devlet, iktidarın gücünün sembolik olarak tanınması anlamına gelen hediye kabulü[222], halkın etnik kökeni ve dil ayrımı gözetilmeksizin otoritenin gölgesi altında korunması anlayışı, Hitit Krallığının siyasetinde ve idari sisteminde merkezi rol oynamıştır[223]. Yegâne ayrım, Anitta'nın, seferleri esnasında baş düşmanı olan Ḫattuš Kentini tahrip etmesi ve topraklarına üzerlik otu ekerek bir daha yerleşim kurulmaması adına lanetlemesine rağmen I. Ḫattušili'nin, mevcut merkezi Kuššara yerine Ḫattuš Kentini imar ettirerek krallığının yeni başkenti haline getirmesidir[224].

Krallığın kurulmasında ve uygarlığın şekillenmesinde, Anitta dönemine ek olarak, özellikle Orta Anadolu'da Kızılırmak Havzasının coğrafi koşulları ve Hattilerin sosyo – kültürel etkileri başta olmak üzere Anadolu'nun tarihi coğrafyasının da son derece büyük önemi vardır. Mezopotamya ise başta yazının aktarılması açısından zamanında Anadolu'nun sosyo – kültürel ve ekonomik kalkınmasında etkili olduğu gibi Hititler üzerinde de kültürel ve ekonomik alanlarda büyük etkileri ve katkıları olmuştur[225]. Öte yandan ilginç bir husus olarak koloni dönemi Anadolu toplumlarının Eski Assur çivi yazısını öğrenip benimsemelerinin aksine Hititler, çivi yazısını farklı bir coğrafyanın farklı bir stilinde benimsemişlerdir.

[222] Purušhattum kralının Anitta'nın hâkimiyetini kabul ederken hediye ettiği demirden taht ve asa. B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 23 – 24.
[223] E. Reyhan, 2018, s. 30.
[224] Yerleşimi başkent yapmasının ardından kral Ḫattušalı anlamına gelen Ḫattušili adını almıştır. J. Klinger, 2019, s. 45; B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 38 – 39.
[225] E. Reyhan, 2018, s. 29.

4.2. Hitit Uygarlığında Çivi Yazısının Tanınması

Arkeolojik bulgular ve yazılı veriler, Anadolu'da henüz Anitta döneminde Eski Assur çivi yazısının kullanıldığını gösterir. Geçmişleri göz önüne alındığında daha önce Hattiler, Hurriler, Luwiler ve Assurlu tüccarlarla beraber Neša ve diğer kentlerde yaşamış olan Hititlerin, hâlihazırda yazıya yabancı bir halk olmadıkları ve öğrenmek için gerekli altyapıya sahip oldukları bilinmektedir. Bilim dünyasındaki yaygın düşünce, Hititlerin Anadolu dışında gözlerini başka bir coğrafyaya çevirmelerinin farklı bir lehçenin yazı stilini benimsemelerine neden olduğudur.

Koloni çağının sona ermesi, tüccarların başta kalay olmak üzere Anadolu'ya yapılan ürün sevkiyatlarını da durdurmuştur. Anadolu – Mezopotamya ticaretinin bozulması, ticaretten doğan kayıt etme ihtiyacını ortadan kaldırarak Assur lehçesiyle yazılan çivi yazısının Anadolu içinde kullanılmasını sona erdirmiştir[226]. Bu dönemde Anadolu toplumlarının insan kaynakları, hububat çeşitliliği, talep miktarı hala yüksek olan kalay ve tekstil ürünlerinin kıtlığı gibi sorunlar yaşamasıyla ekonomik ve kültürel gerileme sürecine girilmiştir[227].

Aynı tarihlerde de Ḫattušili, yeni kenti Ḫattuša'nın saray, tapınak, kamu binaları ve konutlarını inşa etmek, kentin sürdürülebilirliğini garanti altına almak ve bir başkente yakışır biçimde siyasi – ekonomik – kültürel anlamlarda gücünü ve zenginliğini sağlamak adına farklı meslek gruplarından insanlara, temel geçim kaynaklarına ve ticari ürünlere ihtiyaç duymaktaydı[228]. Eldeki kaynakların ve insan gücünün yetersiz olması, kralın gözünü Anadolu ve komşu coğrafyalara çevirmesine neden olmuştur. Söz konusu

[226] Yiğit, Turgut, ''Hitit Çivi Yazısının İlk Ortaya Çıkışı'', **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,** 2005, C. 24, S. 37, s. 80 – 81. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.
[227] J. G. Macqueen, 2013, s. 21.
[228] T. Bryce, 2020, s. 30.

dönemde tüm bu ihtiyaçları başlı başına karşılayabilen ve konumu Anadolu'ya daha yakın olan yegâne coğrafya Kuzey Suriye'dir.

Ḫattušili, yeni krallığının ilk dönemlerinde, Anitta'yı andıracak şekilde ve benzer sınırlar içinde merkezi otoriteyi sağlama almasının ardından, söz konusu kaynakları elde etmek için yönünü Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye topraklarına çevirmiştir[229]. Yazılı kaynaklar kralın hükümdarlığı boyunca Kuzey Suriye'ye toplamda iki büyük sefer düzenlemiş olduğundan bahseder. Düzenlenen birinci seferle o dönemin sosyo – kültürel anlamda yoğun Hurri – Sami nüfuzunda kalan ve ekonomik kaynakları son derece zengin olan Yamhad Krallığının batı sınırlarında yer alan Alalakh Kenti ele geçirilmiştir[230]. Alalakh kazılarında ortaya çıkarılan çivi yazılı belgelerde geçen kralların isimleri ile kentin VII. katmanının sonunu getiren yangın ve tahribat izlerinin Ḫattušili'nin dönemiyle uyuşması, ayrıca Ḫattušili'nin icraatlarını anlattığı metninde (CTH 4)[231] ele geçirdiği yerleşimler arasında Alalakh'ın da yer alması, yaşanan tarihsel olayı kanıtlamaktadır[232]. Seferin sonucunda Hititler, coğrafyanın kaynaklarıyla beraber ilerleyen süreçte uygarlıklarının gelişiminde en büyük ivmeyi kazandıracak olan yazıyı da elde etmişlerdir. M.Ö. 2. binyılın başlangıcından itibaren Akkadca'nın Eski Babil lehçesinde ve ekolünde yazılan çivi yazısı, Ḫattušili'nin başta Alalakh olmak üzere ele geçirdiği Kuzey Suriye kentlerinden savaş ganimeti olarak yanında götürdüğü kâtipler tarafından Anadolu'ya ve Hitit Uygarlığına aktarılmıştır[233].

[229] M. Akar, 2010, s. 61 – 62.
[230] Akar, Murat, Yener, K. Aslıhan, ''Alalakh – Tell Atchana'', **HİTİTLER Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2014, s. 264; Akar, Murat, ''Krallar ve Tüccarlar Kenti Alalakh'', **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2013, S. 33, s. 90.
[231] Ḫattušili'nin icraatlarını anlatan bu belge, aynı zamanda kralın ''Annalleri'' (Yıllıkları) ve otobiyografisi özelliğine de sahiptir. S. Alp, **Hitit Çağında Anadolu,** Ankara, 2011, s. 65.
[232] M. Akar, A. K. Yener, 2014, s. 264; M. Akar, 2013, s. 90.
[233] C. Rüster, E. Neu, **Hethitisches Zeichenlexikon Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Bogazköy – Texten,** StBoT, Beiheft 2, Wiesbaden, 1989, s. 15; T. Bryce, **Life and Society in the Hittite World,** Oxford, 2002, p. 60.

Kâtiplerin Hitit idaresinde görev almalarından itibaren oluşturulan yazılı metinler önceleri Akkadca'nın Eski Babil lehçesinde yazılmıştır. Hititlerin M.Ö. 1650 – 1500 yıllarına tarihlenen Eski Krallık döneminde Akkadca, yönetim kademesinin ve kâtiplerin yazılı metinlerinde baskın dil olarak varlığını korumuştur. Döneme ait anlaşmalar, direktifler ve iç meselelerle ilgili metinler söz konusu dilde yazılmıştır[234]. Bu durum Eski Krallık döneminin sonlarında kral Telipinu'nun zamanında, Hitit dilinde yazılan çivi yazılı metinlerin ağırlık kazanarak Akkadca'nın yerini almasıyla değişmiştir. Hititçe ile Hitit çivi yazısı, özellikle iç meselelerde baskın dil haline gelirken, bir ''Lingua Franca'' haline gelen Akkadca ise uluslararası yazışma dili olarak mertebesini korumuştur[235].

Hititler, çağdaşı olan Babil, Mısır ve Mitanni gibi küresel devletler ile Kizzuwatna ve Ugarit gibi bölgesel devletlerle Akkadca yürüttükleri yazışmalarını Hitit dilinde de yazıp, nüshalarını arşivlerinde tutmuşlardır. Anadolu sınırları içinde yer alan Arzawa Ülkeleri ve Azzi – Hayaša devletleriyle ise söz konusu devletlerin demografik yapısının ve doğrudan Hitit Krallığına bağlı olmalarının doğal bir sonucu olarak yazışmalar Hitit dilinde yapılmıştır[236].

Yabancı kâtiplerin başlangıçta Akkadca olan yazışmaları Hitit diline çevirmeleri ve yürütmeleriyle ilgili bir takım ipuçları vardır. Hititçe, her ne kadar Telipinu dönemiyle birlikte altın çağına girmeye başlamış olsa da, yapılan girişimlerin çok daha eskiye dayandığı görülmektedir. Henüz Ḫattušili döneminde kralın icraatlarını anlatan yıllıklarının Akkadca ile Hititçe yazılması ve Kuzey Suriye'de yer alan Uršu Kuşatmasını anlatan aynı adlı metinde (CTH 7, KBo 1.11.)[237] 14, 15 ve 17. satırlarında Hititçeye ait

[234] M. Oral, ''Hitit Kralı I. Hattušili'nin Akkadça – Hititçe İki Dilli Yıllıklarının (CTH 4) Akkadça ve Hititçe Versiyonlarının Karşılaştırmalı Filolojik Değerlendirmesi'', **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019, s. 57. Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr.
[235] T. Bryce, 2002, s. 60.
[236] M. Oral, 2019, s. 57.
[237] Ayrıntılı bilgi için bkz. Yiğit, Turgut, ''Uršu Kuşatması Metninin Yeniden Değerlendirilmesi'', **Anadolu,** 2006, S. 31, s. 43 – 55. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

kelimelerin bulunması[238] kâtiplerin, söz konusu dönemde yazıyı Hititçeye çevirme veya uyarlama girişimlerinde bulundukları ihtimalini oluşturur[239]. Ḫattuša arşivlerinden çıkarılan belgeler arasında Anitta metni hariç tutulduğunda en eskiye ait olan metinler I. Ḫattušili'nin dönemine tekabül eder. Hitit Krallığının esas kurucusu olarak kabul edilen Ḫattušili'nin zamanına ait olayları konu edinen kil tabletlerin bulunması ve içeriklerinin krallığın kuruluşuna ve siyasi faaliyetlerine dair bilgiler vermesi, Eski Babil yazısının Hitit diline ilk kez ne zaman uyarlandığı konusunda önemli ipuçları sunmaktadır.

Hitit Uygarlığında çivi yazısının şekillenmesi ve Hitit diline uyarlanmasına dair ilk izlerin, günümüzde yeri henüz bilinmeyen eski başkent Kuššara'da olması gerektiğini savunan çeşitli görüşler vardır. Nedeni ise Ḫattuša arşivlerinde bulunan söz konusu yazı stilinin, Hititlerin yazıyı yeni yeni tanımaya başlamaları göz önüne alındığında, belgelerin oldukça gelişmiş biçimde yazılmış olmalarıdır. Kralın yaşamının belirli zamanlarını Kuššara'da geçirmesi ve yine Hitit dilinde yazılan vasiyetnamesinin aynı kentte kaleme alınması da nedenler arasındadır. Bu hususta yazının uyarlanmasındaki gelişim aşamasının Erken Hitit döneminden itibaren Kuššara Kentinde gerçekleşmiş olma olasılığı düşünülebilir. Bu düşünceye göre de Kuššara Kentinin Anadolu'da Eski Assur yazısının etki alanının dışında, Kuzey Suriye ile daha yakın temasa geçilebilmesine izin veren bir bölgede aranması gerektiği de öne sürülmektedir[240].

Yazıyı tanımaları ve Babil ile Alalakh'tan getirilen kâtipler aracılığıyla Hititler, Mezopotamya'nın edebi ve tarihi ögelerini de doğruca kaynağından uygarlıklarına ve yaşamlarına kazandırmışlardır. Ḫattušili'nin yıllıkları Hititlerin, hem yazıyı benimseyebilmek için gerekli alt yapıya hem de gelecekteki girişimleri için gereken

[238] Beckman, Gary, ''The Siege of Uršu Text (CTH 7) and Old Hittite Historiography'', **Journal of Cuneiform Studies,** 1995, C. 47, S. 1, p. 27. Erişim Adresi: https://www.researchgate.net/publication/277455147_The_Siege_of_Ursu_Text_CTH_7_and_Old_Hittite_Historiography.
[239] M. Oral, 2019, s. 57.
[240] T. Yiğit, 2005, s. 79 – 86.

hazırlıklara sahip olduklarını gösterir. Buna göre yıllıklarda geçen bir pasajda kral, Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Anadolu'nun edebi hayatında ve ürünlerinde efsanevi bir karakter kazanmış olan Akkadlı Sargon'dan 700 yıl sonra Mala (Fırat) Nehrini geçen ilk şahıs olmasıyla övünmüş ve kendi başarılarıyla kıyaslama yapmıştır[241]. Ḫattušili'nin 700 yıllık bir süreç üstüne kendi coğrafyasına, halkına veya kültürüne dâhil olmayan biriyle kendini karşılaştırması, gelişmiş bir geçmiş bilincinin göstergesidir.

Hititlerin çivi yazısını tanımaları ve giderek benimseyerek ilerleme kaydetmeleri, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın ekonomik ve kültürel açıdan son derece zengin uygarlıklarına müdahil olmak istedikleri müddetçe devam etmiştir. Ḫattušili'nin ölümünün ardından demir tahtın başına geçen I. Muršili (torunu veya evlatlığı), selefinin mirasını ve politikalarını devralarak faaliyetlerini bir ileri boyuta taşımıştır. Önce Kuzey Suriye'deki Halpa (Halep) Kentini ele geçirerek Yamhad Krallığına son vermiş, ardından da Fırat Nehrini takip edip kadim Babil Kentini zapt ederek Kral Hammurabi'nin Eski Babil Hanedanlığına son vermiştir. Babil'in krallığın merkezine çok uzak bir mesafede yer alması, Hititlerin kenti ellerinde tutamamalarına ve yalnızca bir yağma akınıyla yetinmelerine neden olmuştur[242]. Ancak elde edilen maddi zenginlikler, çeşitli mesleklerde kullanılabilecek insanlar, panteonlarına eklenecek yeni tanrılar gibi ganimetlerin haricinde kentin kâtiplerinin de götürülmesi, Babil ekolü kapsamında yazı becerilerinin gelişimi için gereken öğretim personeli ihtiyacını karşılamış ve Hititler, Mezopotamya Coğrafyası ile uygarlık dünyasını birinci elden tanımışlardır.

[241] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 46; Kıymet, Kurtuluş, ''Hitit Metinlerinde Akad Çağı İle İlgili Kayıtlar'', **Tarih Araştırmaları Dergisi,** 2019, C. 38, S. 66, s. 11 vd. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

[242] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 52 – 54.

4.3. Hitit Uygarlığında Arşivlerin Kurulması

Kuzey Suriye ve Mezopotamyalı kâtiplerin Hatti Ülkesine getirilmeleri, yazının beraberinde kâtiplik mesleğini ve öğrenimini, coğrafyaların kültürel unsurlarını ve zaman içinde kurulacak olan arşivler ile arşivcilik düzenini de Hitit Uygarlığına kazandırmıştır. Hitit Uygarlığında yazının Eski Krallık Döneminde (M.Ö. 1650 – 1500) gelmesi ve yavaş yavaş krallığın resmi diline uyarlanmasına karşın arşivler İmparatorluk Dönemine (M.Ö. 1350 – 1180) tarihlenmektedir[243]. Ancak bu döneme kadar yazılmış belgelerin korunması zorunluluğu, daha eski bir tarihte kurulmuş arşivlerin varlığına da işaret edebilir. Hitit tarihinde sıkça görülen siyasi ve ekonomik çalkantılar nezdinde devletin, arşiv sahibi olacak kadar belirli bir düzeni oturtması, refah seviyesine ulaşması ve kurumsal binalarını güvence altına almasını ancak imparatorluk döneminde sağlayabilmesi, arşivlerin tarihini ve krallık içindeki yayılımını açıklamaya yardımcı olabilir.

Bugüne kadar Hitit Krallığı sınırları içinde toplamda 5 adet arşiv / kütüphane yapıları bulunmuştur. Bunlar: başkent Ḫattuša (Boğazkale) ile Šamuḫa (Kayalıpınar), Šapinuwa (Ortaköy), Šarišša (Kuşaklı) ve Tapikka (Maşat Höyük) kentleridir[244]. Orta Anadolu sınırları içinde doğrudan Hitit Krallığının yönetimine dâhil olan bu yerleşimlerin haricinde Hitit çivi yazılı belgelerinin bulunduğu yerler de vardır. Bulundukları coğrafyalar gereği krallığın sınırları içinde ve dışında olmak üzere ikiye ayrılan bu yerler Anadolu'da Arinna (Alacahöyük), Büklükale, Eskiyapar, İnandıktepe, (K)Uşaklı, Nerik (Oymaağaç), Oylumhöyük, Tarša (Tarsus) Gözlükule ve Yassıhöyük yerleşimleridir. Anadolu dışında ise Kuzey Suriye'de (o dönemde) Alalha / Alalakh (Tell Atchana), Emar (Tell Meskene), Tell Afis ve Ugarit (Ras Shamra) Hitit Krallığının bölgedeki vassal devletleri arasında yer alırken, Mısır'ın Akhetaten (Tell el Amarna) yerleşimi ise

[243] A. Kuhrt, 2013a, s. 304.
[244] Özer, Burcu, ''Hitit Arşivleri ve Literatürü'', **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2020, S. 74, s. 52.

devletlerarası diplomatik yazışmalar nedeniyle arşivinde Hititçe çivi yazılı belgeler de bulundurması bakımından listeye dâhil edilmiştir[245].

[245] M. Alparslan, **Hititoloji'ye Giriş,** İstanbul, 2009, s. 24, 26.

5. HİTİT ÇİVİ YAZILI ARŞİVLERİ

5.1. Anadolu'da Hitit Çivi Yazılı Arşivlerinin Bulunduğu Yerleşimler

Hitit Uygarlığını günümüz dünyasına kazandırma adına yapılmış bilimsel çalışmalar bir yüz yılını doldurmuş ve de devam etmektedir. Bu süreç zarfında Anadolu'nun Hititlerle bağlantılı olan belirli kesimlerinde yer alan pek az yerleşimden, birincil derecede pek çok yazılı ve yazısız kaynak bulunmuştur. Bununla birlikte bir uygarlığın ve toplumunun aydınlatılması ve anlaşılması adına en değerli bilgileri sunan yazılı kaynaklar, modern tarih bilimi açısından da hayati öneme sahiptirler. Kaçınılmaz olarak hem Hititler hem de modern Hititoloji (Hitit Bilimi) için de önemini koruyan yazılı kaynaklar çerçevesinde, Hititlerin doğrudan etkileşimde bulundukları yerleşimlerden günümüze kadar toplamda 35.000'den fazla sayıya ulaşan ve çoğunluğunu yazılı parçaların oluşturduğu tabletler ortaya çıkarılmıştır. Bu miktarın başlangıçta fazla görünmesine karşın tüm parçaların birleştirilmesiyle elde edilen toplam tablet sayısının tahmini 3.000 – 3.500 civarında olması olasılığı göz önüne alınırsa, zaman ve mekân bakımından bir bütün olarak incelenen Hitit Uygarlığının kapsamında tabletlerin miktarı oldukça az kalmaktadır. Bu veriler tahmini olmakla birlikte Hititlere ait bütün tabletlerin veya parçalarının günümüze kadar sağ kalmamış, bir kısmının henüz bulunamamış, kaybolmuş, Hititlerin bizzat kendileri tarafından yok edilmiş veyahut her bir parçanın birleştirilmesiyle bir bütün tabletin oluşturulamayacağı durumları da söz konusudur[246].

Bu durumun başlıca nedenleri arasında, Tunç Çağı Anadolu'suna ait pek çok yerleşimin varlığının tespit edilebilmesine karşın çok azının bulunabilmesi ve böylece

[246] B. J. Collins, **The Hittites and Their World.** Atlanta, Georgia, 2007, s. 141; van den Hout, P. J. Theo, ''Miles of Clay: Information Management in the Ancient Near Eastern Hittite Empire'', **Humanities Open House at the University of Chicago,** 2002. Erişim Adresi: http://fathom.lib.uchicago.edu.

tabletlerin de çok az yerleşimden (Harita 5) elde edilebilmesi gelmektedir. Ayrıca Anadolu'nun iklimsel yapısının tabletlere zarar verebilmesi, Hititlerin tarih sahnesinden çekilmelerinin ardından yerleşimlerinin başka toplumlar tarafından iskân edilip amaçları doğrultusunda mevcut dokusunun değiştirilerek bozulması ve ilk dönemlerde yapılan kazıların tam anlamıyla bilimsel olmamasıyla tabletlerin zarar görmesi de nedenler arasındadır. Tüm bu koşullara ve etkenlere rağmen Hitit Uygarlığının başlıca 5 yerleşimi olan başkent Ḫattuša ile vilayet merkezleri konumunda olan Šamuḫa, Šapinuwa, Šarišša ve Tapikka'dan arşiv – kütüphane özelliklerine sahip çeşitli sayıda yapılar bulunmuştur[247]. Ancak bir dönem Hitit Krallığına başkentlik yapmış Tarḫuntašša gibi sadece yazılı kaynaklar vasıtasıyla varlığını bildiğimiz çeşitli Hitit yerleşimlerinin de zaman içinde bulunması durumunda, yeni arşivlerin ve yazılı belgelerin de bulunabilecek olması kuvvetle ihtimal dâhilindedir.

5.1.1. Ḫattuša (Boğazkale)

Hititlere dair devamlılığını koruyan bazı bilinmezliklere rağmen kesinlik kazanan yegâne mirasları, Geç Tunç Çağı boyunca krallığın uzun süreli (M.Ö. 1650 – 1180)[248] başkenti olan Ḫattuša Kentinin kendisidir. Günümüzde bu kent modern Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti Ankara'nın 208 km doğusunda, sınırları dâhilinde olduğu Çorum İlinin 82 km güneybatısında ve Sungurlu İlçesinin önceden Boğazköy şimdi ise Boğazkale adını alan bucağında yer almaktadır. Coğrafi koşulları, tarihi dokusu, mimari yapısı ve özellikle Hititlerin yüzyıllar boyunca üzerinde harcadıkları emekleriyle Ḫattuša, hem kendi döneminde hem de günümüz dünyasında özgün bir yerleşim olmuştur[249].

[247] B. J. Collins, 2007, s. 16 – 17.
[248] Mielke, D. Paul, ''Hitit Dünyasında Kentler ve Kent Yaşamı; Bir İz Araştırması'', **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2021, S. 78, s. 85.
[249] Y. Duran, ''Boğazköy – Maşat Höyük – Ortaköy Çivi Yazılı Belgelerine Göre Tarihi Coğrafya Araştırmaları'', **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2010, s. 54. Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr; N. Atila, ''Hititlerde Kentsel Yapı: Hattuša, Sapinuva, Sarišša,

Coğrafi konumuyla Ḫattuša, tıpkı diğer başlıca Hitit yerleşimleri gibi İç Anadolu'nun kuzey kesiminde, Orta Karadeniz Bölgesinde ve karasal iklim kuşağının etki alanında yer almaktadır. Aynı zamanda klasik dönemin batılı toplumları tarafından Halys, Hititler tarafından ise Maraššantiya adıyla anılan Kızılırmak Nehrinin çizdiği kavisin içinde yer almaktadır. Önceden Hattilerin merkezi bölgesi konumunda olan Kızılırmak kavsi, Hattilerin kültürel mirasını devralan ve benimseyen Hititlerin döneminde KUR ^{URU}UGU^{TI} (Yukarı Ülke)[250] ve ''Hatti Ülkesi'' adlarını alarak döneminde uygarlığın en önemli yerleşimlerini barındırması bakımından beşeri coğrafi devamlılığını korumuştur[251].

Günümüzde kente gelen ziyaretçilerin gözünde, son derece zorlu koşullara sahip verimsiz bir bölgede yer alan ve geriye sadece temelleri kalmış olan Ḫattuša, Hititlerin döneminde başkent olarak seçilmesine hak verecek kadar verimli topraklara ve kaynaklara sahip bir metropoldü. Kent, İç Anadolu'dan Karadeniz'e doğru Orta Anadolu platosunun parçalanmaya başladığı sarp kayalıklı sıradağların kuzeyinde 900 / 950 – 1250 metre rakımlı bir yamaca kuruludur. Arazi boyunca yayılım gösteren sarp kayalıklar, masif taş bloklar ve sıradağlardan doğan iki ırmağın zaman içinde meydana getirdiği dik vadi şeridi, ilk başta ovanın ve yamacın bütünlüğünü ayıran engebeli unsurlar izlenimi verseler de esasında doğal koruma sağlamaktadırlar. Irmaklarla birlikte yerleşim içinde ve çevresinde yeraltı su rezervlerinin bol miktarda olması, kent sakinlerinin içme suyu ve sağlık ihtiyaçlarını fazlasıyla karşılarken, tarım için gereken sulama ihtiyacını da karşılamıştır. Tunç Çağında Anadolu'nun geniş kesimleri boyunca ormanlarla kaplı

Tapikka ve Alacahöyük'' **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2018, s. 105. Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr.

[250] Hitit Döneminde KUR *ŠAPLĪTU* (Aşağı Ülke) adıyla tanımlanan bölge ise günümüzde hemen hemen Konya ve çevresini kapsamaktadır. A. Ünal, **Hititçe – Türkçe Türkçe – Hititçe Büyük Sözlük,** Ankara, 2016, s. 633, 880; M. Alparslan, 2010a, s. 136.

[251] D. P. Mielke, 2021, s. 85.

olması ve günümüzde bile Ḫattuša'nın çevresinin seyrekte olsa halen görülebilen orman varlığı, mimari ve ısınma ihtiyacını temin etmiştir[252].

Kentin bulunduğu bölgenin genel iklim yapısı ise ılıman bir ortalamaya sahip olsa da bozkır iklimine mensup olması belirli zorlukları beraberinde getirmektedir. Buna göre yaz mevsimleri sıcak ve kurak geçer, öyle ki zaman zaman kuraklıklara ve neticesinde kıtlıklara neden olacak kadar uzun ve zorlu geçer. Kış mevsimleri ise sadece Anadolu ile komşu coğrafyalar arasını değil, aynı bölge içindeki yerleşimler arasını bile ulaşılmaz hale getiren dondurucu soğuklar ve karlarla geçer. Bununla birlikte bölge, hemen hemen her mevsimde ve günde görülen güçlü rüzgâr akımlarına maruz kalmaktadır. Kuzeyde yer alan ortalama 2500 metre yükseklikteki dağlardan esen soğuk rüzgârlar yaz mevsimlerinde sıcağa karşı serinletici olurken kış mevsimlerinde soğukluk seviyesini arttırmaktadır[253]. Ancak her iki mevsimde görülen bu ekstrem koşulların haricinde, söz konusu dönemde coğrafyanın tropiğe yakın ormanlarla kaplı olması, genel iklim yapısının da ılıman geçmesi anlamına gelebilir. Öte yandan rüzgârlar yaz sıcaklarında serinlemeye yardımcı olurken ormanlar ise kışın ısınmaya yardımcı olmuştur.

Ḫattuša'nın coğrafi nimetlerinin sonuç vermesine dair en öne çıkan kanıt, kentin binyıllar boyunca farklı etnik, dil ve kültür unsurlarına mensup toplumlar tarafından tercih edilmiş ve iskân edilmiş olmasıdır. Arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bulgular neticesinde ilk yerleşimin henüz M.Ö. 6. binyıl gibi erken bir tarihte başladığı tahmin edilirken, bu durum 5. binyıl için kesinlik kazanmıştır. Kalkolitik Çağa giren bu süreçte bölgenin ve toplumunun 3. binyılda Tunç Çağının başlamasına kadar yavaş bir kademede gelişme gösterdiği görülür. Tunç Çağının başlamasıyla bu durum değişir;

[252] Y. Duran, 2010, s. 54; N. Atila, 2018, s. 105. A. Ünal, 2016, s. 20; B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 7 – 10; M. Alparslan, 2010a, s. 135.
[253] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 10; N. Atila, 2018, s. 106.

özellikle Alacahöyük (Arinna) yerleşimin sosyo – ekonomik ve kültürel nüfuzunda ani değişimler ve hareketler yaşanmıştır[254].

Ḫattuša'daki ilk yerleşimler ve gelişmeler kentin Büyükkale ve Büyükkaya kısımlarında yaşanmıştır. Özellikle Büyükkale'nin, hemen altında sarp bir vadi ile engebeli yamaçlardan müteşekkil bir tepe olması, yerleşimin bu bölgede şekillenmesinde etkili olmuştur. Hattiler döneminde yerleşim hemen hemen Büyükkale ve kuzeybatı yamacı ile sınırlı iken, Assurlu tüccarlar döneminde yerleşimin kuzeybatısında bir kārumun kurulmasıyla genişlemeye başlamıştır. Buna paralel olarak yerleşim, Anadolu ve komşu coğrafyaların uygarlıklarıyla diplomasi kuracak veya koalisyonlarda yer alacak kadar siyasi ve ekonomik güç elde etmiştir[255]. Ancak M.Ö. 18. yüzyılda Kuššara ve Neša kentlerinin kralı Anitta'nın yerleşimi ele geçirmesi, tahrip etmesi ve lanetlemesi sonucunda üzerindeki Hatti egemenliği ve Assurlu tüccarların ticari faaliyetleri sona ermiştir. Bu süreçte yerleşim, I. Ḫattušili döneminde (M.Ö. 1650 – 1620) Hitit Krallığının kurulmasına ve başkent haline getirilmesine kadar 100 yıl boyunca metruk kalmıştır[256].

Binyıllar süren bir zaman zarfında varlığını devam ettiren yerleşim, Akkad Döneminde Ḫattum, Assur Döneminde Ḫattuš ve son olarak Hitit Döneminde Ḫattuša adını alarak I. Ḫattušili'den itibaren nadir dönemler ve durumlar dışında krallığın daimi başkenti olmak suretiyle altın çağını yaşamıştır. Tarihi coğrafi zenginliği, bulunduğu konumun temel ihtiyaçlar için gereken kaynakları sunması ve çeşitli tehlikelere karşı koruma sağlaması, Ḫattušili'nin yeni krallığının yeni başkenti için Ḫattuša'yı seçmesinde öne çıkan etkenlerdendir. Hititler, mevcut adının dışında kenti ^{URU}KÙ.BABBAR (Gümüş Kent) şeklinde de lanse etmişlerdir[257]. Adının aksine Ḫattuša'nın ve yakın çevresinin

[254] A. Schachner, **Hattuša Efsanevi Hitit İmparatorluğu'nun İzinde,** Ankara, 2019, s. 36 – 40; J. Seeher, **Hattusha Guide – A Day In The Hittite Capital,** İstanbul, 2020, s. 173 – 175.
[255] A. Schachner, 2019, s. 40 – 56; J. Seeher, 2020, s. 176 – 178.
[256] A. Schachner, 2019, s. 58 – 59; J. Seeher, 2020, s. 178 – 179.
[257] A. Schachner, 2019, s. 53; A. Ünal, 2016, s. 21.

gümüş yataklarını barındırmaması bakımından adının anlamı daha çok soyut bir kavramı sembolize eder. Günümüzde adının anlamı ve verilme nedeni henüz tam olarak bilinmese de Ḫattuša'nın sahip olduğu ve mevcudiyetinde yaşayan topluma sunduğu imkânlarla yakından alakalı olması muhtemeldir.

Hitit Döneminde Ḫattuša, kralların, komutanların, ruhban sınıfının ve memurların ikamet ettikleri, devletin bütün yönetim organlarını mevcudiyetinde barındıran ve toplumun seçkin zümresine hitap eden bir merkez ve kent haline gelmiştir. Özellikle 15. yüzyıldan itibaren krallığın gücünü toparlaması ve arttırmasıyla sınırları giderek genişlemiş ve 13. yüzyıldaki büyük çaplı imar faaliyetleriyle Tunç Çağının en gözde ve özgün metropollerinden biri olmuştur (Levha 2). Maksimum boyutuyla 180 hektarlık bir alanı kaplayan kent, akropolü konumunda olan Büyükkale, Hatti Döneminden kalma ''Aşağı Kent'' (Eski Kent) ve sonradan güney kesimine doğru genişletilen ''Yukarı Kent'' (Yeni Kent) adlı 3 ana bölümden oluşmuştur[258] (Çizim 3). Sağlam surlarla çevrelenen kentte, krallığın ve ardından imparatorluğun merkezi konumunda olduğunu somut olarak gösteren belirli yapılar vardır. Bunlar sarayı içine alan akropol, aşağı kentte yer alan Fırtına Tanrısının büyük tapınak kompleksi ile yukarı kentte pek çok tanrıya adanan tapınaklar, kamu binaları, toplumun üretici ve zanaatçı kesimine ait iş yerleri, konutlar, su havuzları, tahılların depolandığı silolar ve krallığın hafızasını taşıyan binlerce yazılı belgenin tutulduğu arşiv – kütüphane yapılarıdır[259].

Kentin Hitit Krallığının siyasi, idari, dini, ekonomik ve kültürel anlamda uygarlığına dair bütün temel yaşam fonksiyonlarını bünyesinde barındırmasının doğal bir yansıması olarak krallığın en büyük ve kapsamlı arşivlerinin de yine sınırları içinde kurulması kaçınılmazdır. Ḫattuša'yı hem Tunç Çağında başta Anadolu ve Ortadoğu

[258] A. Schachner, 2019, s. 57; M. Eğilmez, **Hitit Ekonomisi,** İstanbul, 2005, s. 6, 8 – 9; J. Klinger, 2019, s. 16 – 21.
[259] M. Eğilmez, 2005, 6 – 8; Bryce, Trevor, ''Hattuşaş – Hitit İmparatorluğu'nun Kalesi'', **Antik Dünyayı Şekillendiren Kentler** (Ed. John Julius Norwich), İstanbul, YKY, 2015a, s. 24 – 26.

Coğrafyasında hem de günümüzün modern bilim dünyasında ayrıcalıklı bir konuma getiren yegâne unsur, mevcudiyetinde barındırdığı arşivleridir. Arşivlerin bir toplumun belleğini temsil ettiği ve Ḫattuša'nın arşivlerinin Hititlerin genel arşivlerinin ve belgelerinin neredeyse tamamını oluşturduğu düşünüldüğünde mevcut önemi daha da artmaktadır.

Yapılan kazılar sonucunda Ḫattuša'da Büyükkale, Aşağı Kent alanında Tapınak I (Büyük Tapınak) ile Yamaç Ev ve Yukarı Kentte yer alan Nişantaş / Nişantepe ile VIII, XII, XV, XVI ve XXVI numaralı tapınaklarda yazılı belgeler barındıran toplam 13 adet yapı bulunmuştur. Bu yapılar saray, tapınak ve özel olmak üzere temelde 3 kategoriye ayrılırlar[260]. Türleri ve yapılanmaları bakımından hem arşivlerinin hem de kentin bizzat kendisinin Mezopotamya'daki Lagaš, Mari ve Nippur, Kuzey Suriye'de ise Ebla Kentiyle benzer niteliklere sahip oldukları görülür.

5.1.1.1. Arşivler

Büyükkale

I. Ḫattušili döneminde mütevazı bir kral konutu biçimindeyken, 13. yüzyılda yine mütevazı bir üsluba sahip olmasına karşın dönemin süper güçlerinden biri haline gelen imparatorluğun yönetim merkezi konumuna ve surlarla çevrelenmiş 32.000 metrekarelik bir saray kompleksine dönüşen Büyükkale'de, yazılı belgeler barındıran arşiv veya kitaplık benzeri 5 yapı bulunmuştur. Bunlar sarayın A, D, E ve K şeklinde adlandırılan bölümleridir[261] (Çizim 4).

A binası, sarayın ''Yukarı Avlu'' adı verilen orta kısmının güneyinde yer alan yamaca dayalı ve doğu – batı yönünde uzanan enine inşa edilmiş bir galeriden girilen 36

[260] B. Özer, 2020, s. 53.
[261] D. P. Mielke, 2021, s. 89; N. Atila, 2018, s. 116.

x 32 metrelik alanıyla katlı bir yapıdır. Yapılan kazılar sonucunda zemin katta birbirine paralel uzanan yapıların burada bulunan arşivin depoları olduğu gibi giriş tarafına yakın olan VII ve VIII numaralı odaların da kâtiplerin kullanımına ayrılmış olması muhtemeldir. Bununla birlikte A binasında bir kâtip okulunun kurulmuş olduğu da varsayılmaktadır[262]. Bir arşiv olarak nitelenen A binasında en iyi korunanları V numaraya ait olmak üzere I – VI numaralı odalarda geneli iyi korunagelmiş yazılı belgeler bulunmuştur[263]. Önceden bilim dünyasında, belgelerin binanın ikinci katında tutulduğu görüşü hâkimken, kalıntıların incelenmesi sonucunda tabletlerin yıkılan tavanın oluşturacağı bir ara katmanda bulunmamış olması, en başından beri zemin katta depolanmış olduklarını göstermiştir. A binası, bugüne kadar çıkarılan toplam 4000 civarı kil tablet ve tablet parçaları ile Büyükkale içinde en çok yazılı belgeyi barındıran yapı olmuştur[264]. Bununla beraber Hitit çivi yazılı tabletleri arasında içerik bakımından en eskiye tarihlenen belgeler de A binasında bulunmuştur. Belgelerin genel içeriğinin %42.5'i Hitit Krallığının Eski ve Orta Dönemine, %57.5'i ise İmparatorluk Dönemine tarihlenmektedir[265].

Yukarı Avlunun batısında yer alan D binası, avluya bakan girişini oluşturan 25 ahşap sütunlu zemin katıyla saray kompleksinin 39 x 48 metre ile en büyük yapısıdır. Yapıdan geriye kalan kalıntıların avlunun daha alçağında kalan ve arşiv deposu olduğu düşünülen bodrum katının temelleri olması, binanın çok katlı olduğunu gösterir. Boyutu ve mimarisi bakımından yapının kralın taht ve kabul salonu olduğu varsayılır[266]. Binanın

[262] A. Schachner, 2019, s. 115 – 116, 123; J. Seeher, ''The Cuneiform Tablet Archives and Libraries of Hattusha'', **Ancient Libraries in Anatolia, 24th Annual Conference Libraries and Education in the Networked Information Environment** (June 2 – 5 2003), Ankara, s. 16; Klinger, 2019, s. 20 – 21.
[263] Koshak, Silvin, ''The Palace Library ''Building A'' on Büyükkale'', **Studio Historiae Ardens: Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H. J. Houwink ten Cate on the Occasion of His 65th Birthday** (Ed. Th. P. J. van den Hout, J. de Roos), Istanbul / Leiden, NINO, 1995, s. 173 – 179.
[264] Dardano, Paola, ''The Tablet Collections of the Hittite State, c. 1650 – 1080 BCE'', **Libraries Before Alexandria: Ancient Near Eastern Traditions** (Ed. Kim Ryholt, Gojko Barjamovic), Oxford, Oxford University Press, 2019, s. 193; J. Seeher, 2003, s. 16; H. Otten, 1961, s. 205.
[265] P. Dardano, 2019, s. 197.
[266] J. Seeher, 2020, s. 122; N. Yıldız, 2003, s. 12.

I numaralı odasında 280 adet çivi yazılı mühür baskılı bullalar ile tabletler bulunmuştur[267].

Büyükkale'nin kuzeybatı kısmında ve D binasının hemen yukarısında yer alan E binasının, yanındaki F binası ile beraber sarayın diğer yapılarından izole ve daha korunaklı bir konumda yer alması, yapıların kraliyet ailesinin özel konutları olmalarına yorumlanır. Konut işlevinin yanı sıra E binası aynı zamanda kapsamlı bir arşiv olarak da kullanılmıştır. Kalıntılar nezdinde tabletler binanın giriş kısmını oluşturan yukarı kattaki IV ve V numaralı iki odasında depolanmış ve yapının çökmesiyle tutuldukları ahşap raflarla beraber aşağı kata yığılmışlardır. Bu odalarda bulunan 2.500 civarı tablet, E binasının Büyükkale'nin en kapsamlı arşivlerinden biri olduğunu gösterir[268]. Nitekim dünya tarihinde özel bir yere sahip olan Hitit Kralı III. Ḫattušili ile Mısır Firavunu II. Ramses (M.Ö. 1279 – 1213) arasında yapılan Kadeš Anlaşmasının da burada bulunması, E binasının barındırdığı tablet miktarı ile birlikte tabletlerinin içeriği bakımından da kapsamlı bir arşiv olduğunu gösterir[269].

Büyükkale'nin güneydoğusunda, A binasının surlara yakın olan arka kısmında yer alan K binası, konumu gereği özel bir yapıdır. Yukarı Avlu boyunca surlara paralel uzanan ve sarayın yukarı tarafına geçilmesini sağlayan arka geçidin hemen önündedir. Ayrıca yapının hemen yanında ise Büyükkale'nin tek ana kapısı dışında muhtemelen sadece saray erkânı tarafından bilinen ve doğruca sarayın iç kısımlarına geçit veren ikinci bir yan kapının varlığına dair de görüşler vardır. D ve E binaları gibi K binasının da bir bölümü arşiv olarak kullanılmıştır[270]. Yapının 3 odasında Sumer kökenli Gilgameš

[267] A. Schachner, 2019, s. 117; N. Atila, 2018, s. 117.
[268] A. Schachner, 2019, s. 116 – 117; Neve, Peter, ''Büyükkale, die Bauwerke: Grabungen 1954 – 1966'', **Boğazköy - Ḫattuša; 12** (Ed. Kurt Bittel), Berlin, Gebr. Mann, 1982. p. 92 – 95.
[269] J. Seeher, 2003, s. 16.
[270] A. Schachner, 2019, s. 114, 117.

Destanı ile çeşitli büyü, fal ve kehanet metinlerini içeren 200 civarı kil tablet ve parçaları bulunmuştur[271].

Tapınak I

Aşağı Kentte yer alan Tapınak I veya Büyük Tapınak, Ḫattuša'da bulunan 31 tapınak arasında Aşağı Kentte konumlanan tek tapınaktır. Mimari düzenlemesi bakımından Büyükkale'nin saray kompleksi gibi bünyesinde çoklu amaca hizmet eden yapıları barındıran bir kompleks biçiminde inşa edilmiştir. Daha eski dönemlere ait yapı kalıntılarının üzerine moloz yığılmasıyla yüksekliği 8 metreye varan platforma kurulan tapınak, 65 x 42 metrelik boyutu ve 14.500 metrekarelik alanıyla Ḫattuša'nın en büyük binası ve Hitit standartlarına göre de bir mega yapıdır[272] (Levha 3).

İmparatorluk Döneminde Hitit panteonunun başında yer alan Göğün Fırtına Tanrısı ile Arinna Kentinin Güneş Tanrıçası[273] adına inşa edilen yapı, bünyesinde tanrılara sunulan katı ve sıvı gıdaların saklandığı 2000 litreye varan küpleri, tanrıların ve tapınak personellerinin çeşitli envanterlerini, tapınak hazinesini ve Ḫattuša'nın en büyük tablet koleksiyonunu barındıran 200 depoya sahiptir[274]. Tapınakların bu kadar kapsamlı olmalarındaki birincil neden dönemin inancı gereği, sarayın kraliyet ailesinin, tapınakların ise tanrı ve tanrıçaların ikametgâhı (Sarayı) olarak algılanmasıdır. Nitekim tapınakların içinde tanrı veya tanrıçanın heykelinin bulunduğu ve bu nedenle de en kutsal

[271] P. Neve, 1982, s. 107 – 111; Bittel, Kurt, ''Untersuchungen auf Büyükkale, a. Das Archiv im Gebäude K'', **MDOG,** 1958, V. 91. p. 57 – 61.
[272] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 186; J. Seeher, 2020, s. 16; Schachner, Andreas, ''Hitit Başkenti Hattuša'', **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2020b, S. 74, s. 43 – 44.
[273] Tanrının Hattice adı Taru, Luwice adı Tarḫunt / Tarḫunta, Hurrice adı Tešup; Tanrıçanın ise Hattice adı Wurušemu, Hurrice adı Hepat'tır. M. Alparslan, 2009, s. 126 – 127; G. Karauğuz, **Hitit Mitolojisi,** Konya, 2015, s. 46
[274] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 186.

alanı olarak kabul edilen Adyton isimli odalar, Hititçe *halentuwa* (İç Saray) adıyla tabletlere yazılmıştır[275].

Sarayda olduğu gibi tapınağın da belirli bölümlerinde kullanımı için ayrılan ve içinde binlerce kil tablet barındıran bir arşiv bulunmuştur. Yapının güneydoğu tarafına bakan kısmın 11 numaralı depo odasındaki arşivde %9.2'si Hitit Krallığının Eski ve Orta, %90.8'i ise İmparatorluk Dönemini içeren[276] binlerce belge arasında sadece dini konularda değil, devletin uluslararası anlaşmaları, yönetimsel belgeleri, hukuki metinleri, mektupları vb. pek çok alanıyla ilgili konular içeren tabletler de bulunmuştur. Hitit krallarının devlet yönetimini tanrıların denetimi ve buyrukları altında yapmaları ve yapılan anlaşmalarda tanrıları şahit olarak göstermeleri, özellikle anlaşma metinlerini tanrıların evinde ve onların gözetiminde tutmalarında etkili olmuştur[277]. Mevcut özellikleri ve tabletlerinin içeriği bakımından Büyük Tapınaktaki bu yapı, krallığın idari arşivlerinden biri olarak nitelendirilmiştir[278].

Yamaç Ev

Aşağı Kentte, Büyük Tapınağın saray tarafına bakan güneydoğu yönündeki bölümünün hemen karşısında, 85 metre mesafede yer alan yamaca kurulmasından ötürü bu adı alan L 17 numaralı bina (Levha 4), Büyükkale ve Büyük Tapınak ile beraber Ḫattuša'nın en büyük 3 tablet koleksiyonundan birini barındırır[279]. Temelleri M.Ö. 16. yüzyıla, Ḫattuša'nın ve Aşağı Kentin surlarla çevrelendiği zaman aralığına dayanan yapı, ikinci katında yer alan 13 x 17 metrelik büyük salonuyla birlikte 36 x 32 metre boyutunda inşa edilmiştir[280]. Binanın üst katında ortak bir salonun, alt katında ise tam sayısı

[275] D. P. Mielke, 2021, s. 91; A. Schachner, 2019, s. 150.
[276] P. Dardano, 2019, s. 197.
[277] B. Özer, 2020, s. 53; J. Seeher, 2003, s. 15; T. P. J. van den Hout, 2002, Erişim Adresi: http://fathom.lib.uchicago.edu.
[278] B. Özer, 2020, s. 53.
[279] P. Dardano, 2019, s. 197; B. Özer, 2020, s. 53; J. G. Macqueen, 2013, s. 130.
[280] J. Seeher, 2020, s. 34 – 35.

bilinmeyen binlerce tablet ve parçalarını barındıran depoların olması, bilim insanlarının yapıyı belirli bir süre boyunca konut, yazman okulu veyahut kral ile kraliçenin tören kıyafetlerini giydikleri *halentuva* Evi olarak değerlendirmelerine neden olmuştur[281]. Elde edilen bulgular nezdinde yaygınlık kazanan görüş ise binanın anıtsal ve idari niteliğe sahip olduğudur[282]. Yapıda bulunan tabletlerin zaman içinde onarılamayacak biçimde zarar görmeleri ve tam anlamıyla bilimsel olmayan ilk kazılar esnasında buluntu yerlerinin ve bulunuş hallerinin kayıt altına alınmaması neticesinde tam sayıları verilememektedir. Okunabilen tabletlerin ve parçaların geneline bakıldığında, Yamaç Ev koleksiyonunun genel içeriğinin %5.9'u Eski ve Orta, %94.1'i ise İmparatorluk Dönemine tarihlenmektedir[283]. Bunlar arasında Ḫattuša'nın adının bilinmesini sağlayan tabletler ile Hitit – Mısır krallıkları arasındaki diplomatik yazışmaların bir kısmı da yer almaktadır[284].

Nişantaş / Nişantepe

Yukarı Kentin sınırları içinde, Büyükkale'nin güneydoğusunda yer alan Nişantaş Bölgesi, Ḫattuša'nın anıtsal ve idari alanlarından biridir. Bölgede bulunan engebeli bir kaya kütlesinin şekil verilmiş bir yüzünde son Hitit Kralı II. Šuppiluliuma'nın (M.Ö. 1207 - ?) Luwi hiyeroglifleri formunda yazılmış, askeri icraatlarını anlatan bir yazıt vardır.[285] Ek olarak kralın şahsi korumaları olan *MEŠEDİ* askerlerinin talimatnamesinde geçen, kralın sarayın aşağı avlusuna kadar savaş arabasıyla ulaşmasını sağlayan yükseltilerek oluşturulmuş bir köprüyolun varlığı da saptanmıştır[286]. Nişantaş'ın batısında ve yakınında

[281] J. G. Macqueen, 2013, s. 130, 182; Bittel, Kurt, ''The Great Temple of Hattusha – Boğazköy'', **American Journal of Archaeology,** 1976, V. 80, No. 1, p. 70 – 71.
[282] B. Özer, 2020, s. 53.
[283] P. Dardano, 2019, s. 197.
[284] A. Schachner, 2019, s. 24 – 25.
[285] A. Schachner, 2019, s. 90 – 91.
[286] A. Schachner, 2019, s. 120.

kalan ‘’Batı Yapısı’’ adlı binanın kalıntıları arasında da bölgenin idari niteliğini taşıyan yazılı belgeler bulunmuştur.

Batı Yapısı, mevcudiyetinde bulunan belgeler bakımından diğer yazılı belgeleri bulunduran yapılardan farklıdır. Yapılan kazılar sonucunda çıkarılan buluntuların büyük bir çoğunluğunu kil tabletler yerine yine üzerinde çivi yazılı izler taşıyan bullalar oluşturur. Buna göre yapının 1, 2 ve 3 numaralı odalarından toplamda 3268 adet bulla ile 3 numaralı odadan 28 adet mühür baskılı tablet çıkartılmıştır[287]. M.Ö. 15. yüzyılın başından 13. yüzyılın sonlarına kadar tarihlenen Bullaların ve tabletlerin üzerindeki mühür baskılarından, sahiplerinin dönemin büyük kralları ile yüksek düzeydeki memurları olduğu, konularının ise toprak bağış belgeleri ile ürünleri içeren kamu ve idari alanları kapsamakta olduğu tespit edilmiştir[288].

VIII – XII – XV – XVI – XXVI Numaralı Tapınaklar

Ḫattuša’da bulunan 31 tapınağın 30’unu barındıran Yukarı Kentte, Nişantaş ile Yerkapı’nın (Sfenksli Kapı) arasında kalan ve bir semt biçimindeki yapılanmaya sahip olan merkezi tapınak bölgesinin VIII – XII – XV – XVI – XXVI numaralı tapınaklarında çeşitli arşiv – kütüphane benzeri yapılar bulunmuştur. Her biri iki katlı inşa edilmiş tapınaklarda içerikleri bakımından zengin, ancak Ḫattuša’nın diğer yapılarına oranla oldukça azınlıkta kalan kil tabletler, mühürlü bullalar ve damga mühürlerden müteşekkil koleksiyonlar bulunmuştur. Belgelerin büyük bir çoğunluğu tapınakların giriş katında, geri kalanları ise bodrum katlarında keşfedilmiştir[289]. Buluntular nezdinde VIII numaralı tapınaktan Eski ve Orta Krallık Dönemine tarihlenen 18 kil tablet ve parçaları ile 90 bulla ve dönemin kraliyet ailesine ait mühürler ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca XII numaralı

[287] B. Özer, 2020, s. 53; N. Atila, 2018, s. 118.
[288] N. Atila, 2018, s. 118.
[289] Ayrıntılı bilgi için bkz. Neve, Peter, ‘’Tanrılar ve Tapınaklar Kenti Hattuşa’’, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde verilen konferans metni** (22 Mart 1990), İstanbul, s. 21 – 40; B. Özer, 2020, s. 53; J. Seeher, 2003, s. 16.

tapınakta 40 tablet ve parçalar, XV numaralı tapınağın 6 numaralı odasında ve yapının alt katında 4 tablet, XVI numaralı tapınakta 6 tablet ve XXVI numaralı tapınaktan da çoğunluğu bodrum katından çıkarılan, mühür izlerinden ve yazılarından memurlara ait olduğu tespit edilen 85 bulla bulunmuştur[290].

Bulgulara göre çivi yazılı tabletler Eski ve İmparatorluk Dönemine tarihlenirken, mühürlü bullalar da kralların adlarına göre en erken 15. yüzyıla tarihlenmektedirler. Bu erken dönemli mühürlü bullalar arasında her birinin üzerinde II. Arnuwanda (M.Ö. 1322 – 1321), II. Muršili (M.Ö. 1321 – 1295), III. Ḫattušili (M.Ö. 1267 – 1237) ve IV. Tutḫaliya (M.Ö. 1237 – 1209) gibi İmparatorluk Döneminde yaşamış kralların mühür baskılarını da taşıyan 6 bulla tespit edilmiştir[291]. Yazılı bulguların incelenmesi sonucunda hem miktar bakımından çok az olmaları hem de konularının devletin siyasi ve idari alanlarından ziyade daha çok dini ve kültürel unsurlarını içermesi, tapınaklardaki yapıların bir arşivden çok kitaplık formunda değerlendirilmelerine neden olur[292].

GAL $^{LÚ.MEŠ}$ *MEŠEDI* Evi

Hitit Uygarlığında büyük kralların ve ailesinin metinlerde $LÚ^{MEŠ}$ *MEŠEDI* adıyla geçen özel korumaları ve sarayın muhafızlarından olan söz konusu elit birliğin GAL *MEŠEDI* adlı komutanlarının, Yukarı Kentte Nişantaş'ın güneybatısındaki kayalık yamaca kurulmuş 15. yüzyılın başından 13. yüzyılın başına kadar kullandıkları özel konutta (Resim 8) bir tablet parçası bulunmuştur. Parçanın temsil ettiği tablet, saray hizmetkârlarının başından muhafızların başına yazılmış bir mektubu ve içinde binanın kimliği hakkında ipucu veren bilgiler içerir. Diğer yapıların aksine GAL *MEŠEDI* evinde

[290] N. Atila, 2018, s. 118.
[291] P. Neve, 1990, s. 28.
[292] B. Özer, 2020, s. 53.

herhangi bir arşiv, kütüphane veya kitaplığın yer almaması, yazılı bulgunun söz konusu tablet parçası ile sınırlı kalmasına neden olmaktadır[293].

5.1.2. Šamuḫa (Kayalıpınar)

Hitit Uygarlığının vilayet merkezlerinden biri olmasıyla idari, kutsal bir kimliğe sahip olmasından ötürü de özellikle İmparatorluk Döneminde dini konumuyla öne çıkan Šamuḫa, günümüzde Sivas İlinin 40 km batısında, Yıldızeli İlçesinin Kayalıpınar Köyünde ve Kızılırmak Nehrinin kenarında yer alan bir yerleşimdir[294]. Hitit yerleşimleri arasında yazılı kaynaklardan varlığı bilinmekle birlikte uzun bir süre boyunca lokalizasyonu belirlenemeyen yerleşim, Doç. Dr. Vuslat Müller – Karpe başkanlığında yürütülen 2013 – 2014 arkeolojik kazıları sonucunda bulunan çivi yazılı bir belge (Resim 9) sayesinde belirlenmiştir[295]. Modern bilim dünyasına henüz yeni kazandırılmasına rağmen kendi döneminde Šamuḫa, köklü tarihe ve zengin kültürel ögelere sahip bir yerleşim olmuştur.

Hem tarihi hem de yazılı kaynaklarda adının ilk defa yer alması M.Ö. 19. yüzyılda Assur Ticaret Kolonileri Çağına dayanan yerleşim, Kaneš kārumunun II. katmanıyla aynı döneme tarihlenen bir wabartum[296] ve Ib katmanı döneminde de bir kārum[297] ile saray barındırmıştır[298]. Bu bakımdan önemli ticari yolların kesişim noktasında yer almasının da getirisiyle Šamuḫa, wabartumdan kāruma geçerek ticarette yükselmiş ve bir saray teşkilatının oluşmasıyla da henüz kurulma aşamasında ticari ve siyasi kimlik kazanmıştır.

---

[293] Ayrıntılı bilgi için bkz. Eravcı, B. Esra, ‘’Hitit Kralının Saray Muhafızları LÚ^{MEŠ} MEŠEDI’’, **Medeniyet ve Toplum Dergisi,** 2018, C. 2, S. 2, s. 73 – 86; J. Seeher, 2020, s. 51 – 52; A. Schachner, 2019, s. 199.
[294] B. Özer, 2020, s. 55; D. P. Mielke, 2021, s. 87.
[295] H. K. Hasdemir, 2020, s. 43 – 44; M. Alparslan, 2010a, s. 117; https://anatolianscripts.com/script/kayalipinar-tableti/.
[296] Barjamovic, Gojko, Hertel, Thomas, Larsen, M. Trolle, ‘’Ups and Downs at Kanesh’’, Istanbul / Leiden, **PIHANS,** 2012, V. 120, p. 77.
[297] Yiğit, Turgut, ‘’M.Ö. II. Binyıl Anadolu Kentlerinden Šamuḫa’nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine’’, **Tarih Araştırmaları Dergisi,** 1997, S. 30, s. 274.
[298] L. L. Orlin, **Assyrian Colonies in Cappadocia,** The Hague / Paris, 1970, p. 84.

Koloni Çağı içinde Šamuḫa'nın adı Kaneš'e ait ticari konulu tabletlerde geçerken, Hitit yazılı kaynaklarında ilk defa Eski Krallık Dönemi içinde Telipinu Fermanında (CTH XIV. III 17 – 22) mühür evi anlamına gelen É. ^{NA4}KIŠIB[299] adlı yerleşimler arasında geçmiştir.[300] Eski Krallığın aksine İmparatorluk Döneminin siyasi, idari ve dini metinlerinde adı pek çok kez geçen Šamuḫa, özellikle devletin siyasi krizlerinde, iç meselelerinde ve kült metinlerinde öne çıkmıştır.

III. Ḫattušili'nin, krallığından önce yaşanmış vakaları anlatan KBo VI, 28 numaralı tabletinde Šamuḫa'nın konumu ve durumu oldukça iyi açıklanmıştır[301]. Buna göre II. / III. Tutḫaliya Döneminde (M.Ö. 1360 – 1344) krallık, batıdan Arzawalılar, kuzeyden Kaškalar ve kuzeydoğudan Azzililer ve doğudan Išuwalıların aynı anda veya ayrı zaman aralıklarında saldırısına uğramış, Ḫattuša yağmalanmış ve Azzililer Šamuḫa sınırlarına kadar dayanmıştır. Bunun üzerine Tutḫaliya, krallığın yönetim merkezini doğudaki jeopolitik konumundan ötürü Šamuḫa'ya taşımış ve ölümüne kadar oğlu I. Šuppiluliuma ile birlikte krallığın kurtarılması adına yapılacak harekâtlarda yerleşimi üs olarak kullanmıştır[302]. Krallığa geçici süreyle başkentlik yapmasının yanı sıra yerleşim, III. Ḫattušili'nin, yeğeni III. Muršili (M.Ö. 1272 – 1267) (Hurrice adı Urḫi – Tešup) ile taht mücadelesine girmesi ve Šamuḫa'ya çekilen Muršili'yi yakalayıp Suriye'de bulunan Nuḫašše'ye sürgüne göndermesiyle gelişen iç meselede de yer almıştır[303].

Siyasi ve idari konumunun yanında Šamuḫa'nın Hitit Uygarlığında öne çıkan esas unsurları dini ve kültürel yapısıdır. Tam anlamıyla bir Hurri yerleşimi olan Šamuḫa'nın kültürel unsurları Hurri nüfuzu altında şekillendiği gibi tapınım gören tanrı ve tanrıçalarda Hurrice isimler taşımaktadır. II. / III. Tutḫaliya ile birlikte krallığın giderek

[299] A. Ünal, 2016, s. 790.
[300] H. K. Hasdemir, 2020, s. 53; G. Karauğuz, **Hitit Tarihi ve İdari Kil Kitaplar Yaşam Hikâyesi, Ferman, Vasiyetname, Bağış Belgesi, Talimatname ve Kral İcraatları,** Konya, 2019a, s. 105.
[301] H. K. Hasdemir, 2020, s. 54.
[302] B. J. Collins, 2007, s. 45 – 46. B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 138 – 142; T. Bryce, 2020, s. 81 – 85.
[303] B. J. Collins, 2007, s. 58 – 60; B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 252 – 253.

Hurri nüfuzu altına girmesi ve hem seleflerinin hem de haleflerinin Hurri kökenli kadınlarla evlilik yapmasıyla gelişen Hitit – Hurri etkileşimleri Šamuḫa'nın kutsal kent statüsünün artmasına yansımıştır. Yerleşim içindeki tapınaklarda Tešup ve Hepat'ın dışında Sumerlilerde İnanna, Babil ve Assurlularda İštar olarak bilinen Mezopotamya kökenli bereket, aşk ve savaş tanrıçası ile onunla hem aynı hem de ayrı bir varlık olarak tasvir edilen Hurrili versiyonu Šaušga / Šauška ve Tanrıça Abara panteonun başında yer alarak tapınım görmüşlerdir[304]. Ayrıca II. / III. Tutḫaliya tarafından Kizzuwatna Bölgesinden getirilen DINGIR.GE$_6$ (Karanlık Tanrısı) kültü de yerleşimin dini yaşamına eklenmiştir[305]. Yaşamları boyunca Hitit krallarında belirli bir tanrıyı kendilerine koruyucu olarak atfetmesi ve o tanrı veya tanrıça adına dini görevlerini yerine getirmesi anlayışı hâkim olmuştur. Bu hususta kral II. Muršili oğlu III. Ḫattušili'yi henüz çocukken Šamuḫa'ya gönderip Tanrıça İštar'ın rahibi,[306] III. Ḫattušili ise oğlu ve halefi IV. Tutḫaliya'yı Nerik Kentinin Fırtına Tanrısı ile Šamuḫa İštar'ının rahibi yapmıştır[307]. III. Ḫattušili'nin tanrıçayı kendisinin ve ailesinin koruyucusu konumuna getirmesi, yerleşimin dini statüsü merkezinde altın çağını yaşamasını sağlamıştır.

5.1.2.1. Arşivler

B Binası

Šamuḫa'nın bir kutsal kent olarak dini niteliğinin öne çıkması, mevcudiyetinde barındırdığı yazılı belgelerin içeriğine şekil veren bir etken olduğu gibi bu belgeler de ters bir yansıma olarak yerleşimin dini niteliğini belirten unsurlardan biri olmuştur. Üzerinde yapılan bilimsel kazıların yeni olması nedeniyle henüz bütün arşiv veya kütüphane şeklinde tanımlanabilecek yapı veya yapıların tamamı ortaya çıkarılamamıştır. Ancak

[304] H. K. Hasdemir, 2020, s. 61; B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 63 – 65.
[305] H. K. Hasdemir, 2020, s. 55; A. Ünal, 2016, s. 61.
[306] B. J. Collins, 2007, s. 64.
[307] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 280.

2015 yılı kazı çalışmalarında B binası adı verilen tapınak yapısından bir arşiv – kütüphane özelliğine sahip olduğuna dair ipuçları veren tablet parçaları ve çivi yazılı mühür baskıları bulunmuştur[308]. M.Ö. 16. – 15. yüzyıl arasında Orta Krallık Dönemine tarihlenen yazılı bulguların büyük bir çoğunluğu tanrı ve tanrıçalar adına düzenlenen bayramlar, ritüeller ve falcılık gibi dini içeriklidir[309]. Bununla birlikte Šamuḫa'da yürütülen kazılar çerçevesinde arşivin tamamının gün yüzüne çıkarılması halinde farklı konulara sahip tablet veya parçalarının bulunması ve konu ağırlığının değişmesi de muhtemeldir.

5.1.3. Šapinuwa (Ortaköy)

Üzerinde yapılan bilimsel kazı çalışmaları 100 yılını tamamlamış ve de devam etmekte olan Ḫattuša, Hititlerin modern dünyaya kazandırılmasında bilim dünyasının yegâne merkezi olsa da, son 30 yıl içinde yapılan arkeolojik ve filolojik çalışmalar ve başarılar sonucunda yeni merkezlerin gün yüzüne çıkarılmasıyla bilim dünyasının gözü başka odak noktalarına da yönelmiştir. Bununla birlikte bilim dünyasının gözünü bu yeni merkezlere çevirmesinde öne çıkan unsur, yerleşimlerin sahip olduğu arşiv – kütüphane benzeri yapılardır. Bu yerleşimler arasında yer alan Šapinuwa, hem Hititlerin Ḫattuša'dan sonraki en büyük kenti olması hem de miktar ve içerik bakımından en kapsamlı yazılı bulguları barındırmasıyla özel bir konuma sahiptir.

Günümüzde Ḫattuša ile beraber aynı il sınırları içinde kalan Šapinuwa, Çorum İl merkezinin 53 km güneydoğusunda bulunan Ortaköy İlçesinin 3 km güneybatısında, Ḫattuša'nın ise kuş uçuşu 60 km kuzeydoğusunda, özellikle fiziki coğrafyası oldukça verimli koşullar sunan bir bölgede yer almaktadır[310]. Yerleşim, kuzeyinde Karadağ güneyinde ise Alan Sıradağlarının arasında, doğusundan akan Çekerek Nehrinin Özdere

[308] M. Alparslan, 2010a, s. 117; B. Özer, 2020, s. 55.
[309] H. K. Hasdemir, 2020, s. 54; https://anatolianscripts.com/script/kayalipinar-tableti/.
[310] M. Süel, **Bir Hitit Başkenti Ortaköy Şapinuva,** Ankara, 2008, s. 10.

kolunun meydana getirdiği vadinin kuzeyine, Anadolu ile Kafkasya arasında bir koridor oluşturan Kelkit Vadisinin sonuna ve Kızılırmak Kavsinin içine kurulmuştur. Kuzeyi ve güneyi dik yamaçlar ve sarp kayalıklar barındıran dağlarla çevrili arazi, batıdan Çekerek Nehrine doğru hafif bir meyille alçalan plato (Resim 10) halindedir. Kuzey – güney – doğu taraflarından kapalı ve korunaklı olan bölge, aynı zamanda batısında yer alan Alaca – Sungurlu ovaları ile Arinna ve Ḫattuša yerleşimlerine, doğusunda ise Göynücek – Amasya ovaları ve Çekerek – Kelkit – Yeşilırmak vadileri ile Tapikka'ya doğru uzanan doğal yollara sahip olmasıyla belirli bir açıklığa da sahiptir[311].

Sahip olduğu mevcut coğrafi koşulların yanı sıra bölgenin Orta Anadolu'nun kuzeyine, Karadeniz Dağlarının da güneyine konumlanması, iklim olarak Orta Anadolu'nun genelinde görülen karasal iklimin yerine mikro klima düzeyinde bir iklimin görülmesinde etkili olur. Šapinuwa'nın hem yarı kurak ve yarı nemli ikliminin olması hem de kış mevsimlerinin yumuşak geçmesi, toprağın ziraat için son derece verimli olmasına ve Hitit krallarının kenti güvenli bir kışlak olarak kullanmalarına yansımıştır. Nitekim Šapinuwa'nın bulunduğu Kelkit – Yeşilırmak Bölgesi, coğrafi – iklimsel koşullarıyla günümüzde bile Anadolu'nun en verimli ovaları arasında yer almaktadır[312]. Bölgenin iklimi gereği yeterli oranda yağış alması ve etrafında bulunan ırmaklar, dereler, pınarlar ve yeraltı su kaynaklarının bol olması, sakinlerinin içme suyu, temizlik ve sağlık ihtiyaçlarını fazlasıyla karşılamıştır[313]. Su rezervlerinin bolluğuyla beraber yerleşimin, bulunduğu arazinin kuzey ve güney kesimlerinin dağlarla çevrili olması ve kuzeyindeki

[311] M. Süel, 2008, s. 9 – 11; A. Ünal, **Hittite and Hurrian Cuneiform Tablets from Ortaköy (Çorum), Central Turkey,** İstanbul, 1998, s. 9 – 13.
[312] M. Süel, 2008, s. 9; Süel Mustafa, Süel Aygül, Sipahi Tunç, Weeden Mark, ''Central East: Archaeology Alacahöyük, Eskiyapar, Ortaköy, Maşathöyük'', **Hitite Landscape and Geography** (Ed. Mark Weeden, Lee Z. Ulmann), Leiden / Boston, Brill, 2017, p. 51.
[313] M. Süel, A. Süel, T. Sipahi, M. Weeden, 2017, p. 51.

Karadağ Sıradağlarının ormanlarla kaplı olması, kuruluşundan itibaren çeşitli inşaat ve imar faaliyetleri için gereken taş ve kereste ihtiyacını da fazlasıyla temin etmiştir[314].

Sahip olduğu tüm bu elverişli koşullar Šapinuwa'nın, çeşitli toplumlar tarafından yaşanılır bir yerleşim, bölge ve ülke olarak tercih edilmesinde etkili olmuştur. Hitit metinlerinde bir isim yazılırken önüne kendisini tanımlayan bir determinatif (Belirteç) eklenir. Ancak bir yerleşim olan Šapinuwa, coğrafi unsurları, yapılanması ve birçok irili ufaklı yerleşimin idari merkezi olmasıyla ilgili olarak aynı anda hem URU (Kent) hem de KUR (Ülke) determinatiflerini sembolik bir unvan olarak almıştır[315].

Coğrafi unsurlarının haricinde idari yapılanmasına bakıldığında Šapinuwa, Hitit Krallığı içinde doğrudan başkent Ḫattuša'ya bağlı, ancak küçük bir ülke formunda düzenlemelere sahip bir vilayet merkezi konumundadır. Ḫattuša'da görülen ve bir kenti meydana getiren temel mimari yapılar burada da yer alırken, belgelerde ise Šapinuwa'nın idari, askeri ve dini anlamda kutsal bir kent olduğuna dair tanımlamalar yer alır.

Belgelerde yerleşimin hem bir ^{LÚ}*ḪAZANNU* (Belediye Başkanı / Kent Komutanı)[316] hem de bir *BĒL MADGALTI* (Askeri Vali / Hudut Beyi)[317] adı verilen ve doğrudan başkentte ikamet eden kral veya kraliçeden aldıkları yönergelerle bulundukları yerleşim ile çevresini yöneten askeri – idari memurların varlığı saptanmıştır[318]. Bu memurların esas görevi Šapinuwa üzerinden Ḫattuša'nın, çevresinin ve yol güzergâhlarının başlıca ezeli düşmanları olan Kaškalara karşı alınan birtakım önlemlerle korunmasıdır. Bunun için yerleşimin tahkimatları ile gözetleme kulelerinin bakımı ve onarımı, birliklerin teftiş edilmesi, düzenli olarak her günbatımında kapıların kapatılıp mühürlenmesi ve gün doğumunda mühürlerin kontrol edilip yeniden açılması ve tüm

[314] M. Süel, 2008, s. 8 – 9.
[315] E. Reyhan, 2018, s. 255.
[316] A. Ünal, 2016, s. 182; E. Reyhan, 2018, s. 243 – 244.
[317] A. Ünal, 2016, s. 102; E. Reyhan, 2018, s. 256.
[318] E. Reyhan, 2018, s. 243 – 244, 256.

bunların krala rapor edilmesi gibi uygulamalarda bulunmuşlardır[319]. Memurların görevlerini yerine getirmesinde bölgenin jeopolitik konumu ve coğrafi unsurları da oldukça yardımcı olmuştur.

Jeopolitik konumuyla Šapinuwa, başta Hurri, Hitit, Hatti ve Anadolu'nun kuzeydoğusunda yaşayan Kaškalar olmak üzere pek çok toplum için tercih edilen bir yerleşim ve bölge olmuştur. Bu toplumlararası kültürel durum ve düşman tehdidi beraberinde yerleşimin yapılanmasını şekillendirecek askeri ve dini iki özellik kazandırmıştır. Belgelere göre yerleşim, yalnızca toplumlar tarafından tercih edilmemiş, M.Ö. 14. yüzyılda II. / III. Tutḫaliya (Hurrice adı Tašmišarri) ile Hurri kökenli eşi Taduhepa döneminde bir ikamet yeri ve yine 14. yüzyılın sonu ile 13. yüzyılın başında II. Muršili tarafından da bir konaklama yeri olarak kullanılmıştır[320]. Kentin, Hitit krallarının uğrama noktası olmasının dışında Šapinuwa, daimi ordunun da tutulduğu bir kent konumundadır. Nitekim II. Muršili'ye ait 13. yüzyıla tarihlenen iki metinde ordunun Šapinuwa'da ve yakınında yer aldığı düşünülen Hanziva adlı yerleşimde konaklamasına dair bilgiler veren pasajlar yer alır[321]. Öte yandan ordunun burada konuşlandırılmasına iten başlıca nedenler arasında kentin jeopolitik konumu ve sık sık Kaška tehdidi altında olması kuvvetle muhtemeldir.

İdari ve askeri niteliklerinin yanında Šapinuwa'nın adını duyuran ve Hitit egemenliğindeki Anadolu'nun kültürel yaşamında öne çıkmasını sağlayan bir diğer unsuru, dini konumuyla kutsal bir kent olmasıdır. Šapinuwa'nın etnik anlamda Hitit ve Hurri toplumlarına ait bir kent olmasına karşın, bulunduğu bölgenin Orta Krallık Döneminden itibaren yapılan göçlerle yoğun oranda Hurri nüfusunu ve nüfuzunu

[319] Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Bryce, **Hitit Savaşçıları MÖ 1650 – 1200,** İstanbul, 2015b, s. 39 – 47; L. Murat, **Anadolu'da Kaškalar,** Ankara, 2016, s. 19 – 119, 155 – 231; E. Reyhan, 2018, s. 220 – 258.
[320] Süel, Aygül, Süel, Mustafa, ''Şapinuva: Hitit Devleti'nin Başka bir Başkenti'', **HİTİTLER Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2014, s. 182.
[321] M. Süel, 2008, s. 8 – 9.

barındırmasıyla dil ve din kavramlarınca baskın kültür Hurrilere ait olmuştur. Yazılı kaynaklar[322] kentte Kizzuwatna'dan (Günümüz Çukurova Bölgesi) getirilen Hurri kökenli *itkalzi-* (Arınma / Paklık / Temizlik)[323] adlı ağız yıkama ritüellerinden bahseder[324].

Šamuḫa ve Tarḫuntašša gibi Hitit Krallığının kısa süreli başkentlerinden biri olduğu tahmin edilen Šapinuwa, Ḫattuša'nın ardından krallığın en büyük vilayet merkezi olarak idari ve askeri; farklı dilleri konuşan ve tanrısal inançlara mensup olan Hatti, Hitit ve Hurri halklarını barındırması bakımından da kültürel ve dini bir kent olmuştur. Ḫattuša gibi Yukarı Kent – Aşağı Kent biçiminde bir mimari düzenlemeye sahip olan kent, doğu ve batı yönünde 2.5 / 3 km uzunluğunda ve tahmini hesaplamalarla 9 km^2 boyutunda bir alanı kapsamaktadır[325]. Ancak arkeolojik çalışmaların devamlılığı göz önüne alındığında bulunma ihtimali olan yeni yapılarla birlikte kentin yüzölçümünün Ḫattuša kadar olmasa da genişlemesi olasılık durumundadır. Bu durum kentin Ḫattuša'dan sonraki en büyük arşive ve yazılı bulgu koleksiyonuna sahip olması için de geçerlidir.

5.1.3.1. Arşivler

1990 yılından beri önce Dr. Mustafa Süel, ardından da Prof. Dr. Aygül Süel'in başkanlıklarında yürütülen 30 yılını doldurmuş ve devam etmekte olan kazılarla Šapinuwa, kent planı olarak Tepelerarası ve Ağılönü adlı iki temel bölgede incelenmiştir. Tepelerarası, mevcudiyetinde barındırdığı A, B, C ve D binaları ile söz konusu binaların mimari yapılanmaları ve muhtemel işlevleri bakımından yerleşimin merkezi konumundadır (Resim 11). Ağılönü ise yazılı kaynaklara göre kuşların yakılmak suretiyle

[322] KBo 21.44 iv 5, KBo 21.4 (+) iv 12 ve her iki tablette de bahsedilen 22 tablet. A. Ünal, 1998, s. 14.
[323] A. Ünal, 2016, s. 240.
[324] A. Ünal, 1998, s. 10 – 14.
[325] M. Süel, 2008, s. 10 – 11.

kurban edilmesi için kullanılan ritüel çukurlarını, kent sakinlerine ait iş yerlerini ve siloları barındırması bakımından daha çok tebaaya ait bir bölge konumundadır[326].

Her iki bölgede yapılan kazıların sonucunda günümüze kadar toplamda 4000 civarında M.Ö. 14. yüzyılın Orta Hitit Dönemine tarihlenen çivi yazılı tabletler ile parçaları ve de II. / III. Tutḫaliya ile Taduhepa'nın isimlerini taşıyan mühürler bulunmuştur. Öte yandan kazıların henüz yeni olmasıyla birlikte sadece 30 yılını doldurduğu ve hâlihazırda devam etmekte olduğu düşünüldüğünde yeni yazılı bulguların bulunması ve tablet koleksiyonunun artması olasılık dâhilindedir[327].

Tepelerarası Bölgesi

A Binası

Bilim dünyasında yaygın olarak kraliyet ailesinin Šapinuwa'daki konaklama yeri olan saray yapısı olduğu düşünülen A Binası, Hitit mimarisinde nadir görülen simetrik planlı, bombeli yüzeyli poligonal ve dikdörtgen şekilli taş blokların kullanılmasıyla inşa edilmiş ender bir yapıdır. Yapı, hem yerleşim içinde hem de etrafı boyunca her yere hâkim bir görüş açısına sahip olması adına arazinin yüksek kesimine 100 x 25 metre ebadında ve 2500 m^2 alanı kapsayacak biçimde inşa edilmiştir. Üzerinde yapılan bilimsel çalışmaları halen devam etmekte olan A Binasının, toplamda 3 arşiv bölümünün I ve V numaralı odalarından binlerce tablet ve fragmanlar ortaya çıkarılmıştır[328].

[326] M. Süel, 2008, s. 7; Süel, A. (2011). **Şapinuva (Çorum, Ortaköy) Arkeolojik Alanında Ele Geçen Hurrice Tabletlerin Belgelenmesi** (Rapor No. BAP 09B 5358003). Ankara: Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri, s. 3 – 4, 12 – 13.
[327] A. Süel, 2011, s. 12 – 13; B. J. Collins, 2007, s. 142; M. Alparslan, 2010a, s. 114 – 115; https://anatolianscripts.com/script/ortakoy-tablet-arsivi/.
[328] A. Süel, 2011, s. 12; M. Süel, 2008, s. 13 – 15; N. Atila, 2018, s. 167.

B Binası

A Binasının 150 metre doğusunda yer alan ve çok daha iyi korunmuş olan B Binası, gün yüzüne çıkarılan 1 – 2 tonluk 50 adet dev saklama küpleri ile toprak içine oluşturulmuş podyumlarda, gövde hizasına kadar gömülü kalan 150 cm yüksekliğindeki testiler nezdinde ticari nitelikli bir yapı olduğu saptanmıştır. Aynı zamanda yapılan kronolojik ölçümlerle de Anadolu'nun en eski ticari yapılarından biridir. 100 x 12.5 metrelik ebada ve 1250 m^2 alana sahip yapının tüm bir binayı taşımaya yarayan 110 cm aralıklarına koyulmuş 100 x 140 cm yüksekliğinde ahşap kolonları vardır[329]. Ticari amaca hizmet etmesinin yanında ürünlerin depolanması işlevini de gören yapıda toplamda 30 tablet ve fragmanlar barındıran bir arşiv bulunmuştur. Bulguların yüzeyinde binanın bir yangın geçirdiğini gösteren yanık izleri vardır[330].

C Binası

B Binasının 120 metre güneyinde kalan C Binası, düzgün bir zemin üzerine inşa edilmiş dini nitelikli bir yapıdır. Bina, hem içinde hem de dışında dini törenlerin düzenlenmesi için özel tasarlanmıştır. Muhtemelen tanrı ve tanrıça heykellerinin konulduğu kaideler, at nalı biçiminde bir sunak ve ortada yer alan taş döşeli kısım, binanın dini niteliğini belirten yapılar arasındadır[331].

A ve B binalarındaki düzenli arşiv yapılanmalarının yerine C Binasında, yine bir arşive ait olmalarına karşın tabletler ve parçalar oldukça dağınık halde bulunmuşlardır[332]. Ancak düzensizliğinin yanı sıra C Binasını A ve B'den ayıran önemli bir husus, yazılı bulguların türlerindeki çeşitliliktir. Binanın geniş salonunun hemen girişinde yer alan küçük holün batıya bakan tarafında, bir yangın sonucunda zarar görerek parçalanan ahşap

[329] M. Süel, 2008, s. 22 – 23, 26 – 27.
[330] A. Süel, 2011, s. 12; N. Atila, 2018, s. 167.
[331] M. Süel, 2008, s. 28 – 29.
[332] A. Süel, 2011, s. 12.

raf kalıntılarının arasında, üzerinde ‘’Büyük Kral’’ anlamına gelen çivi yazılı baltalar ve orak biçimli mızrak uçları bulunmuştur[333]. Ek olarak üzerinde ‘’Büyük Kral Tutḫaliya ve Taduhepa’’ yazılı mühür kalıpları da C Binasında ortaya çıkarılmıştır[334].

D Binası

A Binasının 260 metre güneydoğusunda yer alan D Binası, hemen yakınındaki C gibi dini nitelikli bir yapıdır. 30 x 20 metre ebadında ve 600 m^2 alanı kaplayacak biçimde inşa edilen yapı, sağ ve sol tarafında toplam 4 mekân barındıran bir giriş holüne, bir tanesi Hurri panteonunun başında yer alan Tanrı Tešup olduğu düşünülen ortostatlara ve giriş holünün doğusunda kavis kısmında bir havuz bulunan L biçimli bir salona sahiptir[335]. Dini niteliğinin beraberinde D Binasının C ile olan bir diğer ortak yönü, tabletlerin ve parçaların belirli bir arşive ait olmalarına karşın dağınık hallerde bulunmuş olmalarıdır[336].

Ağılönü Bölgesi

Šapinuwa’nın iki temel kısmından birini oluşturan Ağılönü, Tepelerarası Bölgesinin ve binalarının 600 metre kuzeyinde kalan ve 30.000 m^2 alanı kaplayan geniş bir arazidir. Kentin merkezi alanı ve sınırları dışında kalan bölge, yönetici zümresinin, ruhban sınıfının ve tebaanın günlük ve kültürel yaşamına dair izler barındırır[337]. Tepelerarası Bölgesinin A, B, C ve D binalarıyla birlikte Ağılönü Bölgesinde de yapılan kazılar sonucunda birçok tablet elde edilmiştir[338].

[333] M. Süel, 2008, s. 30 – 31.
[334] N. Atila, 2018, s. 170.
[335] M. Süel, 2008, s. 33, 35.
[336] A. Süel, 2011, s. 12.
[337] M. Süel, 2008, s. 36.
[338] A. Süel, 2011, s. 13.

Tüm bu araziler ve yapılar haricinde C ve D binalarının yakınındaki bir alanda da henüz herhangi bir mimari yapılanmaya bağlı olmayan ancak bir arşive ait olduğu düşünülen kısımda oldukça fazla sayıda tablet ve parçaları ortaya çıkarılmıştır[339].

Mimari yapılanması ve işlevi henüz tanımlanamayan bu alanda dâhil olmak üzere Šapinuwa'da toplamda 4000 civarında kil tablet ve fragmanlar ortaya çıkarılmıştır. Kentin sahip olduğu idari, askeri ve dini nitelikleri ile zaman içinde pek çok toplum tarafından iskân edilmiş olması, belgelerin genel konularına, içeriklerine ve yazıldığı dillere de yansımıştır. Ancak günümüze kadar bulunan yazılı bulguların henüz küçük bir kısmının yayımlanmış olması nedeniyle tabletlerin konuları ve kapsamlarına dair fazla bir bilgi edinilememektedir. Buna karşın kazıların devam etmesi durumunda yeni yazılı veya yazısız kaynakların gün yüzüne çıkması ve incelenip yayımlanması ile Šapinuwa'nın mevcut tablet koleksiyonunun artması ve hem yerleşimin hem de Hitit tarihinin eksik kısımlarının doldurulması sağlanabilir.

5.1.4. Šarišša (Kuşaklı)

Šamuḫa ile aynı il sınırları içine dâhil olan Šarišša, Sivas İlinin 60 km güneydoğusunda bulunan Altınyayla İlçesinin, Başören Köyünün 4 km doğusunda ve döneminde Yukarı Ülke adıyla bilinen bölgede yer alır[340]. Hitit Krallığının Šapinuwa ve Tapikka ile beraber başlıca 3 idari vilayet merkezi ve sınır kenti[341], aynı zamanda da Šapinuwa gibi Hititlerin ve Anadolu'nun kültürel yaşamının dini sembolü olan yerleşimlerinden biridir (Levha 5). Bu durumun en güzel örneklerini sergileyen unsurlar ise yerleşimin sembolü haline gelen tanrısı ile hemen hepsi dini konularda yazılmış tabletlerini barındıran arşivleridir.

[339] A. Süel, 2011, s. 12 – 13.
[340] H. K. Hasdemir, 2020, s. 65.
[341] T. Bryce, 2015b, s. 39, 61; D. P. Mielke, 2021, s. 87.

Šarišša, her ne kadar Ḫattuša ve Šapinuwa'daki kapsamlı ve büyük arşivlere sahip olmasa da, mimari anlamda Hitit Uygarlığının en kendine özgü ve tam anlamıyla onların eseri olarak tanımlanabilecek yegâne yerleşimidir. 1992 yılında yapılan yüzey araştırmaları ile önce adı ve konumu tespit edilmiş, ardından 1993 yılından itibaren Prof. Dr. Andreas Müller – Karpe'nin başkanlığında yapılan kazı çalışmalarıyla da mimarisi ve eserleri gün yüzüne çıkarılmaya başlanmıştır[342]. Sonuç itibariyle Šarišša, Ḫattuša ve Šapinuwa gibi coğrafi koşullarından ziyade kurulma biçimi, mimari yapılanması, dini niteliği ve Šapinuwa ile Tapikka'nın aksine Šamuḫa gibi siyasi anlaşmalarda yer edinmesiyle öne çıkan bir kent olmuştur.

Kent, dönemin yollarının herhangi bir kesişim noktasına ve tarım için verimli topraklara sahip olmayan bir bölgede, güneyinde ortalama rakımı 2000 metre olan Kulmaç Dağı tarafından çevrelenmiş yaylanın içinde, zirvesi 1650 metreye varan kayalık bir tepenin etrafına kurulmuştur. Yerleşimin hemen yakınında yer alan dağın kuzey yamacında Fırat, Kızılırmak ve Seyhan nehirlerine bağlanan bir ırmak ile Hititlerce kutsal kabul edilen ve *šupitaššu* adı verilen bir gölet vardır[343]. Yol güzergâhlarına ve verimli topraklara sahip olmamasına karşın Hitit yerleşimlerinde genel olarak görülen dağların, kayalıkların, engebeli arazilerin, ormanların, ırmakların ve göletlerin varlığı Hititlerin yerleşimlerini kurmak için gereken doğal unsurların mimarilerine yansımasını açıklamakta ve zihinlerini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Šarišša, coğrafi koşulları ve inşaat materyallerini temsil etmesinin yanı sıra kurulma biçimi ve inşaat planlamasıyla da güzel bir örnekleme oluşturur. Hititlerin Anadolu'da iskân ettikleri yerleşimlerin ortak özelliklerine bakıldığında her birinin, temelinde Hattiler gibi daha eski toplumlar tarafından kurulmuş ve iskân edilmiş

[342] Müller – Karpe, Andreas, Müller – Karpe, Vuslat, ''Kuşaklı – Sarissa'', **Arkeoatlas** (Ed. Necmi Karul), İstanbul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, 2011, s. 266; B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 58.
[343] H. K. Hasdemir, 2020, s. 67 – 68; M. Alparslan, 2010a, s. 115.

oldukları ve de yapıların düzensiz biçimde inşa edilmiş oldukları görülür. Arinna, Ḫattuša, Šamuḫa, Tegarama ve pek çok yerleşim bu örnekler arasındadır[344]. Šarišša ise M.Ö. 16. yüzyılın ikinci yarısında zaman ve mekân bakımından el değmemiş bir arazide yoktan kurulmuş; 15. yüzyılda da sistematik olarak mevcut sınırları genişletilmiştir[345]. Arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan yapılardan kentin, astronomik ve ekinoks ölçümleri bazında özenli ve planlı olarak inşa edilmiş olduğu görülür. Daire biçimli kentin çevresini saran tahkimli surlarda bulunan 4 kapının da birbirlerine çapraz konumda olmaları ve düz bir çizgi çekilmesiyle birbirlerini 90 dereceli açılarla kesmeleri, kentteki söz konusu simetrik planlamayı gösteren güzel örneklerden biridir[346].

Özenli bir planlamayla inşa edilen kentin en gözde mimari eseri ise bilim dünyasında önceden en büyüğü Ḫattuša'daki Büyük Tapınak olduğu düşünülen ancak bu konumu çok daha büyük olmasıyla elinden alan C Binası (Tapınak II) adı verilen tapınaktır. Daha önce Ḫattuša'da da bulunmuş olan Fırtına Tanrısının Hurri ve Šerri adlı ikiz boğalarının pişmiş topraktan yapılma kült heykellerinin burada da bulunmasıyla yapının, özellikle siyasi anlaşma metinlerinde adı sık sık geçen ve ''Šarišša Kentinin Fırtına Tanrısı'' unvanıyla bilinen Tešup adına yapılmış olduğu saptanmıştır[347]. Hititler, Šarišša Kentinin Fırtına Tanrısına sadece uğruna inşa ettikleri tapınağın boyutuyla değil aynı zamanda yaptıkları anlaşmalarda şahit ve yemin tanrıları arasında yer vermeleriyle de büyük önem vermişlerdir. Söz konusu tanrı, Kadeš Anlaşmasında 9 şahit tanrı arasında adı yer almakla beraber, Hititlerin Anadolu içinde ve dışında başka devletlerle yaptıkları pek çok siyasi anlaşmada da aynı görevde yer edinmiştir[348].

[344] H. K. Hasdemir, 2020, s. 66.
[345] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 58.
[346] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 58 – 59; H. K. Hasdemir, 2020, s. 73; N. Atila, 2018, s. 185.
[347] H. K. Hasdemir, 2020, s. 72; B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 58 – 59; A. M. Darga, **Hitit Sanatı,** İstanbul, 1992, s. 42 – 43.
[348] Müller – Karpe, Andreas, ''Kuşaklı – Šarišša: A Hittite Town in The ''Upper Land'', **Recent Developments in Hittite Archaeology and History Papers in Memory of Hans Gustav Güterbock** (Ed. K. Aslıhan Yener, Harry A. Hoffner Jr.), Indiana, Eisenbrauns, 2002. p. 145.

Fırtına Tanrısının kültü üzerinden dini öneme sahip olan Šarišša'nın yazılı kaynaklar nezdinde bir idari merkez konumu da vardır. Kentin krallığın sınırlarında ve muhtemel düşman bölgesinin yakınında yer alması dayanıklı surların inşasını ve tahkimatlar yapılmasını zorunlu kılmıştır. Kentin savunması için ihtiyaç duyulan bu kapsamlı imar faaliyetlerinin yapılabilmesi içinse güçlü bir merkezi yönetim veya merkezden sağlanan bir idare gerekmektedir. Nitekim yazılı kaynaklarda Šarišša'nın Ḫattuša ve Šapinuwa'da olduğu gibi merkezden aldığı yönergeler doğrultusunda bulunduğu yerleşimi idare etmekten sorumlu olan ^{LÚ}*ḪAZANNU* ile EN ^{URU}ŠARİŠŠA (Šarišša Kentinin Beyi) adlı görevlilerin geçmesi, kentin idari yönünü göstermekte ve her iki gereksinimini de karşılamaktadır[349].

5.1.4.1. Arşivler

A Binası

Šarišša'nın idari ve dini niteliğini belirten bir diğer önemli unsur ise arşiv – kütüphane benzeri yapısı ve içindeki yazılı eserleridir. Boyutu ve miktarı bakımından kısmen küçük kalan arşiv – kütüphane, kentin akropol kısmında yer alan ve anıtsal bir işleve sahip olduğu düşünülen, 29 x 10 metrelik ölçülere ve 290 m^2 ebadına sahip A Binasının güney bölümünde kalan odasında bulunmuştur[350]. Bulguların toplam miktarı, 2 tanesi tam boyutuyla günümüze ulaşmış olan tabletlerle birlikte 50 adettir ve bunların 18'i fal metinlerini, 12'si yapılan kültlere ait dokümanları ve 3 tanesi de bayramları içermektedir[351]. Kronolojik ölçümlemeler sonucunda ise tabletler ve tablet parçaları M.Ö. 13. yüzyıl İmparatorluk Dönemine tarihlenmektedir[352]. Bununla birlikte bulunan

[349] N. Atila, 2018, s. 187.
[350] Müller – Karpe, Andreas, ''Kuşaklı – Sarissa 1993 – 1997 Kazılarına Toplu Bakış'', **XX. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt** (Ed. Koray Olşen, Et al.), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Tarsus, 1999, s. 448.
[351] A. Müller – Karpe, 1999, s. 448; H. K. Hasdemir, 2020, s. 74.
[352] B. J. Collins, 2007, s. 142; N. Atila, 2018, s. 188.

tabletlerin yanı sıra A Binasından ayrı bir yapının içinde de 63 adet bulla ortaya çıkartılmıştır[353].

Yazılı bulguları bakımından Šarišša'yı özel yapan bir diğer özelliği, varlığı Ḫattuša arşivlerinde bulunan iki tablet sayesinde bilinen ancak 2. ve 4. gününü anlatmaları nedeniyle tam anlamıyla çözümlenemeyen bir bayramın 1. ve 3. gününü anlatan tabletleri barındırmasıdır. Bu tabletlerin bir araya getirilmesiyle bahsi geçen ve Hitit Uygarlığını dini boyutta anlamamızı sağlayan bayramı, zaman ve mekân, katılımcılar ve uygulamalar gibi unsurlar bakımından bütüncül biçimde öğrenebilmekteyiz. Ayrıca tabletler sayesinde yine bu bayramla ilgili olarak Šarišša'nın 3 km güneyinde kalan Kulmaç Dağında, kilden yapılma drenaj kanalları olan kutsal bir gölet ile hemen yakınında batı tarafına bakan bir tepenin üzerinde büyük bir tapınağın kalıntıları da bulunmuştur[354].

Arşiv – kütüphane odasının dâhil olduğu A Binasının mimari yapısı ve belgelerinin konuları, buranın ruhban sınıfına mensup üst düzeydeki biri tarafından mesleki amaçlarla veya bir ikametgâh olarak kullanılmış olabileceğine yorumlanır[355]. Bu durum belgelerin bulunduğu odanın tam anlamıyla ne bir arşiv ne de bir kütüphane formuna sahip olmasıyla da yakından ilgilidir. A Binası, Šarišša'da bulunan pek çok yapı gibi idari ve dini fonksiyonlara sahip olarak bir arşiv, belgelerinin konularıyla da bir kütüphane özelliğine sahiptir.

5.1.5. Tapikka (Maşat Höyük)

Günümüzdeki konumuyla Tokat İlinin Zile İlçesinin 20 km güneybatısı, eski adı Maşat olan Yalınyazı Köyünün 1 km güney – güneybatısında yer alan Tapikka, kendi döneminde ise başkent Ḫattuša'nın 150 km kuzeydoğusu ile Šapinuwa'nın 80 km

[353] B. Özer, 2020, s. 55.
[354] H. K. Hasdemir, 2020, s. 74 – 75.
[355] Müller – Karpe, Andreas, Müller – Karpe, Vuslat, ''Kuşaklı – Šarišša'', **HİTİTLER Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2014, s. 220.

doğusunda bulunmaktaydı[356]. Hitit Krallığının Yukarı Ülke sınırları kapsamında Šapinuwa ve Šarišša ile beraber 3 idari vilayet merkezi ve sınır kentinden biri olan Tapikka, Šapinuwa gibi coğrafyasının verimli imkânları, jeopolitik konumu, idari ve mimari yapılanması ile hem krallık hem de modern bilim dünyası adına büyük bir öneme sahiptir. Bu önemi daha da arttıran unsur ise 1973 – 1984 kazılarında elde edilen yazılı bulgular ile arşivi olmuştur[357].

Tapikka'nın Šapinuwa'ya yakın bir mesafede yer almasıyla coğrafi unsurları hemen hemen aynı nitelikler sergilemektedir. Yerleşimin kuzey – kuzeybatı kesimi yazılı kaynaklara göre adları Šišpunuwa (Buzluk Dağı), Šarpunwa (Emir Dağı), Šakadduduwa (Karadağ) ve Hapidduini (Yapraklı Tepe) olan dağlarla çevrilidir. Ayrıca Šapinuwa gibi belgelerde adı Zuliya olarak geçen Çekerek Nehrinin ve çeşitli su kaynaklarının hemen yakınına kurulmuştur[358]. Dağların varlığı ise üzerinde tarım yapılabilecek ovaları ve güvenlik ile korunma sağlayabilecek engebeli araziler gibi yerleşimin devamlılığı için hayati değer taşıyan unsurları meydana getirmektedir.

Karadeniz ile Orta Anadolu arasındaki geçiş kuşağında yer almasıyla her iki coğrafi bölgenin iklimsel özelliklerine sahip olması, en yoğun kış mevsimleri olmak üzere yerleşimin bulunduğu bölgenin hemen hemen tüm mevsimler boyunca yağış almasında etkili olmuştur. Dağların ovalık araziler meydana getirmesi, su kaynaklarının bolluğu ve mevsimlerin uygunluğu, Tapikka'ya tarım ve hayvancılık için oldukça verimli topraklar sunmuştur[359].

- Dağların güvenlik ve koruma temin eden engebeli araziler oluşturması
- Ovalarının tarım ve hayvancılık için gereken araziler meydana getirmesi

[356] T. Bryce, 2015b, s. 39; Klinger, 2019, s. 84; N. Atila, 2018, s. 201.
[357] T. Bryce, 2015b, s. 39; Mielke, D. Paul, ''Maşathöyük ve İnandıktepe'', **HİTİTLER Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2014, s. 208 – 219.
[358] Y. Duran, 2010, s. 74.
[359] N. Atila, 2018, s. 202.

- Çekerek Nehri ile beraber su kaynaklarının bolluğu
- İklimsel koşulların uyumluluğu
- Tarım ve hayvancılık adına topraklarının verimli olması

Yukarıda sayılan tüm bu unsurların bir bütün halinde incelenmesi durumunda geçmişi Erken Tunç Çağına kadar dayanan Tapikka'nın, yaşamın başlaması, devamlılığı ve Hitit Uygarlığının gelişiminde katkıda bulunması adına elverişli imkânlara sahip olduğu görülür[360]. Ancak bu zengin koşullar, bölgede varlık gösteren Hititlerin yanı sıra kabileler halinde yaşamlarını organize eden ve krallığa uzun bir süre boyunca ciddi tehditler yaratan Kaška topluluklarının da gözlerini buraya çevirmelerine neden olmuştur. Nitekim yerleşimin Kaška sınırında yer alması, söz konusu çatışmaların en yoğun yaşandığı yerlerden biri olmasına yansımış ve bir dönem ele geçirilip yağmalanmasıyla da sonuçlanmıştır[361].

Bu süre zarfında Tapikka, hem Ḫattuša hem de Šapinuwa gibi krallığın merkezi kentlerine yakın olması ve de sınırda yer almasıyla özellikle söz konusu yerleşimlerin dâhil olduğu Yukarı Ülkenin, Kaškalara karşı savunulmasında jeopolitik konumunun da getirileriyle başlıca önem arz etmiştir. Tapikka, Eski Krallık Döneminden beri devam etmekte olan ve M.Ö. 15. yüzyılın son çeyreğinden 14. yüzyılın ilk yarısında kral I. Tutḫaliya, damadı ve varisi I. Arnuwanda ve oğlu II. / III. Tutḫaliya'nın dönemlerinde zirve yapan Hitit – Kaška mücadelelerinde Šapinuwa ile beraber idari ve askeri üs konumunda yer almıştır[362]. Ancak her ne kadar bu süreç boyunca Kaškaların mukavemetini kırsa da, o dönemde Hititlerin Arzawa, Azzi, İšuwa ve Mitanni devletleriyle de hâlihazırda veya farklı zaman aralıklarında çoklu cephelerde mücadele etmesi, krallığın gücünün yıpranmasına neden olmuş ve söz konusu siyasi – askeri

[360] N. Atila, 2018, s. 201 – 202.
[361] T. P. J. van den Hout, 2019, s. 14 – 17.
[362] T. P. J. van den Hout, 2019, s. 14 – 17; B. J. Collins, 2007, s. 43 – 46.

krizlerin doruğa çıktığı II. / III. Tutḫaliya döneminde de Kaškalar tarafından yağmalanmıştır[363].

Yaşanan krizlere karşın hayatta kalmayı başaran krallık, II. / III. Tutḫaliya'nın halefi I. Šuppiluliuma'nın döneminde (M.Ö. 1344 – 1322) yeniden toparlanmaya ve bir imparatorluk formuna dönüşmeye başlamıştır. Bu gelişme döneminden nasibini alan Tapikka ise aynı kral tarafından kuzeyde devam eden Kaška tehdidinin de etkisiyle yeniden onarılmış ve yerleşime açılmıştır[364].

Kentin Orta Krallık Dönemindeki çalkantılı geçmişine dair yapılarında görülen ve arkeolojik çalışmalarla ortaya çıkarılan izleriyle beraber söz konusu gelişmelere ışık tutan yegâne unsur, Tapikka'nın III. yapı katmanında keşfedilen arşivi ile yazılı kaynaklarıdır[365].

5.1.5.1. Arşivler

Saray

Yapılan kazılar sonucunda arşivler, kentin III. yapı katmanında, M.Ö. 15. – 14. yüzyılın ikinci yarısında Orta Krallık Dönemine tarihlenen ve 72 x 62 metre ölçüleri ile 4.464 m^2 ebadında inşa edilmiş olan saray yapısında bulunmuştur. Tipik bir Hitit mimarisi örneğini temsil edecek biçimde bir avlunun etrafına iki tarafı sütunlu galeriler ve odalar halinde iki katlı inşa edilen yapının, esasında kralın yerine *BĒL MADGALTI* ile askeri – idari görevlilerin ikamet yeri olarak kullanıldığı düşünülmektedir[366]. Kentin yönetim merkezi konumunda olan yapının doğuya bakan bölümünde yer alan 8 ve 9 numaralı

[363] T. P. J. van den Hout, 2019, s. 14 – 17; B. J. Collins, 2007, s. 43 – 46; D. P. Mielke, 2014, s. 212.
[364] D. P. Mielke, 2014, s. 212.
[365] G. Karauğuz, **Hititlerde Haberleşme Diplomatik Muhaberat ve Diğer Kil Mektuplar,** Konya, 2019b, s.18.
[366] N. Atila, 2018, s. 205; E. Reyhan, 2018, s. 136.

odalardan ve saray alanının yakınlarından toplam 116 adet kil tablet ve fragmanlar ortaya çıkmıştır[367].

Sınıflandırılmaları bakımından 116 tabletin 2 tanesi kral II. / III. Tutḫaliya ile kraliçe Šatatuḫepa mühür baskılarını taşımakla birlikte toplamda 96 mektuptan oluşmaktadır. Bununla birlikte bazı tabletlerin tek bir mektuptan oluşmasının yanı sıra bazılarının üzerine 2 ve hatta 3 mektubun yazılmış olmasının da hesaba katılmasıyla toplam mektup sayısı 123'e çıkmaktadır[368]. Tapikka mektuplarının sınıflandırılmaları durumunda ise

- Kraldan Tapikka'nın görevlilerine yazılmış 45 mektup
- Tapikka'nın görevlileri tarafından krala yazılmış 16 mektup
- Tapikka'nın görevlileri tarafından Ḫattuša ve Šapinuwa görevlilerine yazılmış 23 mektup
- Ḫattuša ve Šapinuwa görevlileri tarafından Tapikka'nın görevlilerine yazılmış mektuplar
- Kuş falını içeren 3 mektup vardır[369].

Tabletlerin haricinde arşiv içinde yer alan birkaç tane mühür baskılı bullalar da buluntular arasındadır[370].

Çoğunluğu mektuplardan oluşan Tapikka tabletlerinde herhangi bir tarihi veya kral ismi yer almamasına karşın genel konuları kapsamında II. / III. Tutḫaliya dönemine tarihlenmektedirler. Mektupların yarısı, kralın doğrudan kentin en üst yönetim kademelerinde olan *BĒL MADGALTI* (Askeri Vali) Ḫimuili ile UGULA NIMGIR.

[367] N. Yıldız, 2003, s. 13; B. Özer, 2020, s. 54; T. Bryce, 2020, s. 80.
[368] G. Karauğuz, 2019b, s. 18; E. Reyhan, 2018, s. 253; T. Bryce, 2020, s. 80; S. Alp, 2011, s. 84.
[369] S. Alp, 2011, s. 84 – 89, 157. S. Alp, **Maşat – Höyük'te Bulunan Çivi Yazılı Hitit Tabletleri Hethitische Briefe aus Maşat – Höyük,** Ankara, 1991, s. 8 – 13.
[370] B. Özer, 2020, s. 54.

ÉRIN^{MEŠ} (Ordu Müfettişi / Komutan)[371] Kaššu'ya gönderdiği ve Kaškaları kasteden düşman saldırılarına karşı almaları gereken askeri önlemler ile kentin yönetimi için uygulamaları gereken idari tebliğleri ve yönergeleri içermektedir[372]. Geri kalan yarısı ise Tapikka'daki bu iki görevlinin krala gönderdikleri cevaplar, istekler ve raporlardan; Ḫattuša, Šapinuwa ve Tapikka'nın askeri, idari ve saray görevlilerinin birbirlerine gönderdikleri çeşitli konuları kapsayan mektuplardan oluşur[373].

Kralın Ḫimuili ile Kaššu arasında geçen mektuplaşmalarında bahsi geçen söz konusu krizler, tabletlerde görülen yazışma üslubu ve yazı stillerinden de anlaşılmaktadır. Her şeyden önce günümüzde de geçerli olan taraflar arasındaki resmi yazışmalarda uygulanan ince üsluplar yaşanan gerilimlerden ötürü mektuplarda görülmez iken, kralın zaman zaman görevlileri başkente çağırmak durumunda olması veya Kaškalar gibi acil meselelerden ötürü de mektupların hızlı yazıldıklarını belli eden stil bozuklukları görülmektedir[374].

Söz konusu yazışma üslubunu ve durumun ciddiyetini gösteren birtakım örnekler vardır. Bunlar:

> ''Kaššu ve Zilapiya'ya söyle: ''Bu mektup size ulaşır ulaşmaz zaman kaybetmeden majestelerinin huzuruna gelin. Eğer gelmezseniz adamlarım sizi gördükleri yerde gözlerinize mil çekecekler''[375].

> ''Bu suretle majesteleri Kaššu'ya şöyle der: Savaş arabaları konusunda bana yazdıklarına ilişkin şuna dikkat et: Savaş arabalarını gönderdim, onları ara''[376].

[371] A. Ünal, 2016, s. 560.
[372] E. Reyhan, 2018, s. 253; G. Karauğuz, 2019b, s. 18 – 19.
[373] E. Reyhan, 2018, s. 253 – 254; G. Karauğuz, 2019b, s. 18 – 19.
[374] Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Bryce, **Letters of the Great Kings of the Ancient Near East: The Royal Correspondence of the Late Bronze Age,** London, 2003, s. 170 – 186; T. Bryce, 2020, s. 80.
[375] T. Bryce, 2003, s. 180.
[376] T. Bryce, 2020, s. 80.

Tapikka tabletlerinin modern bilim dünyasına kazandırdığı bir diğer husus, Hitit yerleşimlerinin ortalama nüfusudur. Tapikka belgelerinden yürütülen tahminler çerçevesinde orta boyutta bir Hitit yerleşiminin ortalama nüfusu 300 haneden oluşmaktadır. Ḫattuša'da bulunan birtakım tablette bir Hitit evinin ortalama 8 – 10 kişiden müteşekkil olması halinde, bu nüfusun 2.400 – 3000 civarında olduğu tahmin edilmektedir[377].

Tabletlerin ve mektupların genel içeriklerinin dışında, Tapikka'nın yazılı eserler koleksiyonunda dini ve edebi konuları içeren belgelerin yer almaması, tabletlerin tutulduğu odaların bir arşiv formuna sahip olmasına yorumlanabilir[378].

5.2. Anadolu'da Hitit Çivi Yazılı Tabletlerinin Bulunduğu Yerleşimler

Anadolu, Hititlerin zaman ve mekân bazında varlıklarını ve etkilerini göstermiş oldukları coğrafyalar arasında başta Kızılırmak Havzası boyunca her anlamda en aktif rol oynadıkları coğrafya olmuştur. Arkeolojik çalışmalar ve başarılar sonucunda elde edilen bulgular arasında arşivler, bu durumun en temel kanıtını temsil ederler. Ḫattuša, Šamuḫa, Šapinuwa, Šarišša ve Tapikka, Hititlerin hem arşivler barındıran hem de krallığın siyasi – idari yönetim merkezleri konumunda olan kentleridir. Bununla birlikte yapılan çalışmalar, arşivlerin sadece bu yerleşimlerle sınırlı olduğunu göstermektedir. Bunun başlıca nedenleri, Mezopotamya ve Mısır'ın aksine Anadolu'nun bilim dünyasına ancak son yüzyıl içinde açılmış olması, Hititoloji'nin henüz yeni bir bilim dalı olması ve kısa dönemli başkentleri Tarḫuntašša başta olmak üzere birçok Hitit yerleşiminin muhtemel arşivleri veya yazılı bulgularıyla beraber henüz bulunamamış olmasıdır.

[377] Y. Duran, 2010, s. 78.
[378] N. Yıldız, 2003, s. 13.

Ortaya çıkan tablonun karamsar gözükmesine karşın söz konusu yerleşimlerin haricinde parça parça yazılı bulgular barındıran yerleşimler de vardır. Bunlar: Arinna (Alacahöyük), Büklükale, Eskiyapar, İnandıktepe, (K)Uşaklı, Nerik (Oymaağaç), Oylumhöyük, Tarša (Tarsus) Gözlükule ve Yassıhöyük'tür. Birçoğunda kazı çalışmalarının ve eserlerin gün yüzüne çıkarılmasının devam ettiği bu yerleşimlerde herhangi bir arşiv bulunamamış olsa da elde edilen tablet parçalarının, kazıların devamlılığına bağlı olarak gelecekte bulunabilmesi muhtemel olan herhangi bir arşiv – kütüphane yapılanmasına işaret etmeleri olasılığı da vardır.

5.2.1. Alacahöyük (Arinna)

Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti Ankara'nın 210 km kuzeydoğusunda, Hitit Krallığının başkenti Ḫattuša'nın ise karayolu ile 38, dönemin yürüme mesafesi ile de 30 – 32 km kuzeyinde yer alan Alacahöyük, 1935 yılında bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün desteği ile Türk Tarih Kurumu tarafından, Remzi Oğuz Arık'ın başkanlığında yapılan çalışmalarla Türkiye'nin ilk arkeolojik kazısı unvanına sahip olmuştur[379].

Yazılı kaynaklarda adı Arinna olarak saptanan ve geçmişi Geç Kalkolitik Devrine kadar dayanan yerleşim, Hatti, Assur Ticaret Kolonileri ve Hitit dönemlerinde siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda özel bir statüde olaraktan varlığını devam ettirmiştir. Ayrıca yerleşim, Hitit Uygarlığında panteonun en büyük tanrıçası olan Arinna Kentinin Güneş Tanrıçasının (^{D}UTU ^{URU}*Arinna*, ^{D}UTU ^{URU}PÚ – *na* veya ^{URU}TÚL – *na*) kült merkezi ile kralların bayram törenleri için uyguladığı kült gezilerindeki güzergâhlardan biri olmasıyla da kutsal kent konumundadır[380].

[379] M. Alparslan, 2010a, s. 156; D. Çelik, 2020, **Alaca Höyük,** Erişim Adresi: https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/bir-uygarlik/alaca-hoyuk.
[380] M. Alparslan, 2010a, s. 153.

Alacahöyük'te günümüzde de devam etmekte olan arkeolojik çalışmalar kapsamında 2013 yılı kazıları esnasında hiyeroglif baskılı mühürlerle beraber ikinci katın B Binasında İmparatorluk Dönemine tarihlenen çivi yazılı küçük bir tablet parçası bulunmuştur. Söz konusu bulgunun bir parça olması, ait olduğu tableti meydana getiren diğer parçaların veya bulunması muhtemel olan başka tablet ve tablet parçalarının varlığını müjdelemektedir[381].

5.2.2. Alalha / Alalakh (Tell Atchana)

Günümüzde Anadolu Coğrafyasını Kuzey Suriye'ye bağlayan Hatay'ın Reyhanlı İlçesinde, Asi Nehrinin kenarında yer alan Tell Atchana Höyük, M.Ö. 2. binyılın Orta ve Geç Tunç IIa dönemlerinde Kuzey Suriye ve Ortadoğu – Ege genelinde coğrafi koşullarının zenginliği, sosyo – ekonomisi, gelişmiş ticaret sistemi ve kozmopolit yapısıyla öne çıkan bir yerleşimdir[382].

Akkadca ve Hititçe belgelerde Alalha – Alalakh (Eski Babilce Alakhtum) adıyla geçen yerleşim[383], Mukiš Krallığının merkezi olarak Mezopotamya'daki Mari Kentinin kralları gibi kökeni Sami dillerini konuşan Amorit[384] halkından gelen ve başkenti Halpa (Halep) olan Yamhad Hanedanının bir yan kolu ve onlara doğrudan bağlı olan Yarim – Lim Hanedanlığı tarafından yönetilmekteydi. Öte yandan yönetici zümrenin Sami kökenli olmasına karşın tebaanın büyük bir çoğunluğu Hurri kökenine mensuptur[385].

---

[381] M. Alparslan, 2010a, s. 159; Dinçol, Belkıs, ''A new Tablet Fragment and a sealed Pottery Fragment from Alacahöyük'', **Hittitology today: Studies on Hittite and Neo – Hittite Anatolia in Honor of Emmanuel Laroche's 100th** (Ed. Alice Mouton), İstanbul, Institut Français d'Études Anatoliennes, 2017. p. 225 – 226; D. Çelik, 2020, Erişim Adresi: https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/bir-uygarlik/alaca-hoyuk.

[382] Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Akar, 2013, s. 84 – 93; Yener, K. Aslıhan, Akar, Murat, ''Alalakh'ta 10 Yılın Ardından'', **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,** 2013, S. 35, s. 4 – 10.

[383] A. Ünal, 2018, s. 98, 370.

[384] Sumerce MAR.TU, Akkadca Amurrūm olarak adlandırılan Sami kökenli halk.

[385] Yener, K. Aslıhan, Akar, Murat, ''Yeni Kazılar Işığında Aççana Höyük, Antik Alalah Kenti Orta – Geç Tunç ve Demir Çağı Tabakaları'' **Uluslararası Çağlar Boyunca Hatay ve Çevresi Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri** (21 – 24 Mayıs 2013), Antakya, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, No. 52, 2014b, s. 62; M. Akar, 2010, s. 62.

M.Ö. 17. yüzyılın ikinci yarısından 16. yüzyılın başına kadar I. Ḫattušili ve halefi I. Muršili'nin seferleriyle (M.Ö. 1620 – 1590) yerleşimin ve Halpa'nın yağmalanması, hanedanlarınınsa bağımsız yönetimlerini kaybetmesi sonucunda Alalakh ve Mukiš Krallığı, 16. – 14. yüzyıllar arasında bölgede oluşan siyasi boşluğu dolduran Mitanni Krallığının himayesinde varlığını devam ettirmiştir. 14. yüzyılın ikinci yarısında tahta çıkan I. Šuppiluliuma'nın Mitanni Krallığını elimine etmesi ve vassal hale getirmesi sonucunda ise II. Muršili Döneminde 14. yüzyılın sonu veya 13. yüzyılın başındaki terkedilme sürecine kadar Hitit Krallığının egemenliğinde kalmıştır[386].

Alalakh'ın 2. binyıl geneli boyunca Yamhad – Mitanni – Hitit egemenliklerini ve kültürlerini tanıması, kaçınılmaz olarak yerleşimin mimari ve kültürel yapılanmasına da yansımıştır. 1936 yılında British Museum ve Oxford Üniversitesi'nin yönetiminde, Sir Leonard Woolley'in başkanlığında başlanan ve 2003 yılında Chicago Üniversitesi, 2006 yılında da Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi tarafından bilimsel metotlarla ve daha donanımlı olarak devam edilen kazı çalışmaları sonucunda bu durum açıkça görülmektedir. Gün yüzüne çıkarılan mimari yapılar, yapılış üslubu bakımından döneme göre egemen olan uygarlığın izlerini taşırken, halkın da yazılı kaynaklara da yansıyacak biçimde Maryannu, Haniahhe, Hupse ve Habiru adlı her biri farklı bir mesleği veya kültürü tanımlayan sınıfsal ayrımlara sahip olduğu görülmektedir[387].

Mimari yapıların haricinde söz konusu unsurları açıklamaya yardımcı olan en büyük kaynak Alalakh'ın konu ve içerik bakımından zengin belgeler barındıran arşivleridir. Yerleşimin kozmopolit yapısını, sınıflar arası kültürel ayrımlarını ve dönemin egemen krallığının izlerini belirten Akkadca ve Hurrice yazılmış tabletler arasında, Hitit Uygarlığının yerleşim üzerinde dini bir nüfuzu olduğunu gösteren Hititçe

[386] K. A. Yener, M. Akar, 2014a, s. 264 – 270.
[387] M. Akar, 2013, s. 92 – 93; K. A. Yener, M. Akar, 2013, s. 4 – 10; K. A. Yener, M. Akar, 2014b, s. 65.

yazılmış bir kehanet metni de bulunmuştur[388]. Bunun haricinde biri 14. yüzyılın sonu – 13. yüzyılın başına tarihlenen Prenses Ašnu – Hepa ile Prens Tutḫaliya'nın, diğeri ise 13. yüzyıla tarihlenen Büyük Rahip Pilukatuha'nın mühür izlerini taşıyan iki bulla da Hititlere ait arşiv materyalleri arasındadır[389].

5.2.3. Büklükale

Günümüzde Kırıkkale İlinin Karakeçili İlçesinin Köprüköy Beldesinde, Kızılırmak Nehrinin kenarına kurulmuş olan Büklükale, Ankara'nın 100 km güneydoğusuna, bir dönem çağdaşı olduğu Kaman Kalehöyük yerleşiminin de 50 km batısına konumlanmaktadır. Yerleşimin bulunduğu bölgede ilk olarak Sachihiro Omura'nın başkanlığında 1998, 2006 ve 2008 yıllarında yüzey araştırmalarının yapılmasının ardından 2009 yılında Kimiyoshi Matsumura'nın başkanlığında kazılara başlanmıştır[390].

Yapılan kazılar sonucunda Büklükale'nin, bulunduğu jeopolitik konumu nedeniyle M.Ö. 2. binyıl boyunca Eski Tunç Çağına tarihlenen 4. ve Geç Tunç Çağına tarihlenen 3. katmanları dâhilinde Hatti, Assur Ticaret Kolonileri ve Hititlerin özellikle İmparatorluk Döneminde önemli bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmıştır[391]. Günümüzde orijinal adının henüz bilinmemesiyle birlikte Büklükale'nin, Kaneš ve Hitit metinlerinde adları geçen Durhumit / Durmitta, Nenašša, Timilkia, Wahšušana, Waŝhaniya ve Kızılırmak Nehrinin Hititçesi (Maraššantiya) ile hemen hemen aynı ada sahip Maraššanta kentlerinden biri olabileceğine dair yorumlar vardır[392]. Ayrıca yine yazılı kaynaklar nezdinde yerleşimin, Eski Assur belgelerinde Durhumit / Durmitta, Purušhattum ve Wahšušana ile beraber

[388] B. J. Collins, 2007, s. 161 – 162.
[389] Yener, K. Aslıhan, ''Cult and Ritual at Late Bronze Age II Alalakh: Hybridity and Power under Hittite Administration'', **Hittitology today: Studies on Hittite and Neo – Hittite Anatolia in Honor of Emmanuel Laroche's 100th** (Ed. Alice Mouton), İstanbul, Institut Français d'Études Anatoliennes, 2017, p. 216.
[390] Sir Gavaz, Özlem, ''Büklükale'nin Hititler Dönemindeki Adı Üzerine Yeni Bir Değerlendirme'', **TÜBA – AR,** 2019, S. 25, s. 87.
[391] https://kirikkale.ktb.gov.tr/TR-64236/kurtarma-kazasi-yapilan-yerler.html.
[392] A. Ünal, 2018, s. 251, 666; L. L. Orlin, 1970, s. 75; Ö. Sir Gavaz, 2019, s. 88.

anılan ve Wahšušana Kārum'una bağlı bir Wabartum olan Šalatuwar olduğuna dair de görüşler vardır[393].

Arkeolojik ve jeomanyetik çalışmalar ile yazılı kaynakların incelenmesi nezdinde, M.Ö. 2. binyılın ikinci yarısından itibaren İmparatorluk Döneminde önemi giderek artan yerleşimin, Hitit krallarının da ziyaret ettiği bir garnizon kenti olduğu ve Hititlerin Kızılırmak Nehrini geçmek için kullandıkları bir bölgede yer aldığı düşünülmektedir[394].

Jeopolitik konuma ve köklü bir tarihe sahip olan Büklükale'de, 2009 yılından beri yürütülen kazılar sonucunda, yerleşimin 3. yapı ve kültür katmanından muhtemelen Anadolu'nun ilk cam eseri olarak kabul edilebilecek olan cam bir şişe ile beraber Orta ve Geç Tunç Çağına tarihlenen çivi yazılı tablet parçaları ile hiyeroglif yazılı bullalar bulunmuştur[395]. Bu tablet parçalarından M.Ö. 14. yüzyıla tarihlenen birinci örnekte (BKT1) ''bu topraklar'' ve ''senin ülken'', ikinci örnekte (BKT2) ''Güneşim, Majestem'' ifadelerinin geçmesi ve üçüncü örnekte (BKT3) bir düşmandan ve ona karşı elde edilen bir zaferden söz edilmesi yerleşimin, yapısal kimliğinin belirlenmesine yardımcı olmaktadır[396].

5.2.4. Eskiyapar

Çorum İlinin Alaca İlçesindeki Eskiyapar Köyünden adını alan Höyük, Hitit Krallığının Yukarı Ülke sınırları içinde Ḫattuša'ya 20.7 km, Šapinuwa'ya 42 km ve Arinna'ya 5 km uzaklıkta, her bir yerleşimin hemen hemen tam ortasında yer almasıyla da oldukça merkezi bir konumdadır. Eskiyapar, Ḫattuša – Šapinuwa – Arinna ile aynı bölgede yer almasıyla coğrafi bakımdan söz konusu kentler kadar bereketli topraklara

[393] Ö. Sir Gavaz, 2019, s. 88.
[394] https://kirikkale.ktb.gov.tr/TR-64236/kurtarma-kazasi-yapilan-yerler.html; A. Ünal, 2018, s. 77 – 78, 666; Ö. Sir Gavaz, 2019, s. 87.
[395] https://kirikkale.ktb.gov.tr/TR-64236/kurtarma-kazasi-yapilan-yerler.html; M. Alparslan, 2010a, s. 120.
[396] Ö. Sir Gavaz, 2019, s. 87.

sahip olduğu gibi Kalkolitik Çağa kadar yorumlanmakla birlikte Geç Tunç Çağından bütün bir Hitit Dönemiyle beraber Demir Çağına kadar uzanan yerleşim süreciyle de köklü bir tarihe de sahiptir[397].

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi tarafından 2010 yılında yeniden başlayan 3. dönem kazıları sonucunda Eskiyapar Höyüğünden Orta Hitit Dönemine tarihlenen bir kil tablet fragmanı bulunmuştur[398]. Fragmanda Arinna ve Tahurpa isimlerinin geçmesinin yanında Arinna = Alacahöyük eşleşmesinin yapılması, yerleşimin Hitit Dönemindeki adının kuvvetle muhtemel Tahurpa olarak yorumlanmasına etki etmiştir. Öte yandan yazılı parçanın konu adına tam bir açıklık kazandıramayacak kadar kısa olmasına karşın, günümüzde de tartışmalı olmaya devam eden Arinna – Alacahöyük uyumluluğu adına önemli bir ipucu da vermektedir[399]. Ek olarak, bayram metinlerinden elde edilen lokalizasyon bilgileri çerçevesinde, kralın bölge kapsamında ziyaret ettiği yerleşimler arasında Tahurpa'nın da adının geçmesi ve Eskiyapar'ın, Alacahöyük'e göre yazılı kaynakları destekleyecek biçimde yakın bir mesafede yer alması, Arinna = Alacahöyük gibi Tahurpa = Eskiyapar eşleşmesini daha makul düzeyde öne çıkarır[400].

5.2.5. İnandıktepe

Günümüzde Çankırı İl sınırları içinde, Ankara'nın 80 km kuzeydoğusunda ve Ḫattuša'ya yakın olmakla birlikte Kızılırmak Kavsinin dışında kalan İnandıktepe, çoğunluğu Hitit Dönemine dâhil olan 5 katmanlı bir yerleşimdir[401]. Günümüzde orijinal

[397] http://www.eskiyapar.org.
[398] M. Alparslan, 2010a, s. 119.
[399] Sir Gavaz, Özlem, ''Çankırı – Çorum – Amasya Hattı Üzerindeki Hitit Yerleşimlerinin Lokalizasyon Sorunlarıyla İlgili Genel Bir Değerlendirme'', **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı,** 2018, C. 11, S. 2, s. 1254.
[400] Sir Gavaz, Özlem, ''Hititlerin Önemli Kült Merkezlerinden Biri Olan Tahurpa Kenti Üzerine Yeni Bir Değerlendirme'', **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,** 2012, S. 34, s. 13 – 14.
[401] T. Özgüç, **İnandıktepe: Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi / An Important Cult Center in the Old Hittite Period,** Ankara, 1988, s. 76.

adı bilinmemesine karşın bilim dünyasında bir dönem boyunca Hitit metinlerinde pek çok kez geçen Hanhana Kenti olduğu düşünülmüş ancak başta coğrafi nedenlerden ötürü tamamen kabul görmemiştir[402].

İnandıktepe'de yapılan 1966 – 1967 kazılarında, önceden tapınak zannedilen, şimdi ise bir Hitit soylusuna ait arazideki konut kabul edilen yapının içinde, M.Ö. 16. yüzyılda Telipinu Dönemine tarihlenen bir toprak bağış belgesi bulunmuştur[403]. Henüz Hititçenin çivi yazısına tam olarak uyarlanmadığı döneme ait olmasıyla Akkad dilinde yazılı belgenin üzerinde kral Alluwamna'nın dönemine kadar geleneksel biçimde kullanılan ve uygulanan ''Tabarna Mührünün'' izi vardır[404]. Buna göre kral tarafından Hanhana Kentinin idaresinden sorumlu Tuttulla adlı bir şahsa İnandıktepe'deki bir kamu arazisi bağışlanmıştır. Belge, hem kralın hükmünün mutlak olduğunu hem de bu hususta yapılan anlaşmayla toprak sahibinin mülkünün veya malının tanrıların gözetiminde güvence altına alınmasını belirtilmesi bakımından Hititlerde, kral – soylu ilişkisini, taşra idari yönetimini ve toprak sistemini açıklayan güzel bir örnektir.[405]

5.2.6. Oylum Höyük

Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye Bölgelerinin birleşim noktasında ve Suriye – Türkiye sınırının yakınında yer alan höyük, adını hemen yanına kurulan Kilis İlinin Oylum Köyünden almıştır. Yerleşimin Geç Kalkolitik Çağdan (M.Ö. 3500 – 3000) beri devam etmekte olan köklü tarihinin yanı sıra 460 metre uzunluk – 370 metre genişlik ile Ortadoğu Coğrafyasının en büyük höyüklerinden biri olmasıyla da özel bir konumu vardır. Bulunduğu bölgenin coğrafi olarak Anadolu, Mezopotamya ve Kuzey Suriye

[402] Ö. Sir Gavaz, 2018, s. 1253 – 1254; A. Ünal, 2018, s. 436.
[403] M. Alparslan, 2010a, s. 119; Mielke, D. Paul, ''Inandiktepe und Sarissa. Ein Beitrag zur Datierung althethitischer Fundkomplexe'', **Byzas 4 – Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archaeologie – Structuring and Dating in Hittite Archaeology** (Ed. Dirk Paul Mielke, Ulf – Dietrich Schoop, Jürgen Seeher), İstanbul, Ege Yayınları, 2006, s. 255.
[404] A. Ünal, 2018, s. 361, 387; D. P. Mielke, 2006, s. 263.
[405] A. Ünal, 2018, s. 387.

arasında yer almasıyla söz konusu coğrafyaların zaman ve mekân içinde kültürel nüfuzlarının etkileri altında kalması, yerleşime ciddi ölçüde kültürel zenginlik kazandırmıştır[406]. Nitekim 20. yüzyılın başına kadar uzanan araştırmalar ve 1985 yılından beri önce Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, ardından da 2000 yılından itibaren Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü tarafından yürütülmekte olan arkeolojik kazılar sonucunda, Oylum Höyüğün çeşitli yerlerinde ve katmanları üzerinde yaşamış bütün toplumların kültürel izlerine ulaşılmıştır[407].

Bunlardan biri de ilk temas süreci kral I. Ḫattušili'nin Kuzey Suriye seferleri ile başlayan ve yerleşim içinde izlerini gösteren Hitit Uygarlığıdır. Oylum Höyüğün kralın annallerinde adı geçen ve seferi esnasında mücadele ettiği, aynı adı taşıyan Haššu(wa) Krallığının merkezi olduğuna dair görüşler vardır[408]. Hititlerden çok daha önceki dönemlerde coğrafyalar ve uygarlıklar arası jeopolitik konumu ve verimli koşullarıyla öne çıkan yerleşim, Kuzey Suriye'de yazıyı kullanan ve kâtipler barındıran yerleşimler arasında olduğu düşünülmektedir. Bu savı güçlendiren husus ise yerleşim içinde Eski Babilce yazılmış küçük bir tabletin bulunmasıdır. Ayrıca Hitit Uygarlığının Babil çivi yazısını kullanması ve ancak I. Ḫattušili'nin seferleri sonucunda başta Alalakh olmak üzere Kuzey Suriye kentlerinden getirilen kâtipler aracılığıyla tanımaları dâhilinde Oylum Höyüğün de yine bu kentler arasında yer alması muhtemeldir[409].

Öte yandan bu tarihsel ve kültürel etkileşimlerin beraberinde bir ters etkileşim durumu da söz konusudur. Geç Tunç Çağında, İmparatorluk Dönemi boyunca Hitit egemenliğinde kalan yerleşimde, yazılı bulgular arasında Hititçe yazılmış bir anlaşmayı

[406] http://www.kilis.gov.tr/oylum-hoyuk.
[407] http://www.kilis.gov.tr/oylum-hoyuk.
[408] A. Ünal, 2018, s. 274, 330, 346, 371 – 372; Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal, Ahmet, ''Hittite Treaty Tablet from Oylum Höyük in Southeastern Turkey and the Location of Haššu(wa)'', **Anatolian Studies,** 2015, V. 65, p. 19 – 34.
[409] A. Ünal, 2018, s. 330.

konu edinen tabletin, çeşitli çivi yazılı belgelerin, mühürlerin ve mühür baskılarının yer alması, yerleşimin Hititlerin üzerinde olduğu gibi Hititlerin de yerleşim üzerinde kültürel ve siyasi etkilerde bulunmuş olduğunu göstermektedir[410].

5.2.7. Oymaağaç (Nerik)

Samsun İlinin Vezirköprü İlçesinin 7 km kuzeybatısında yer alan Oymaağaç Höyük, Kızılırmak Kavisinin içinde, nehrin yakınında ve adını ilçeden alan ovanın araziye hâkim olan noktasına kurulmuş bir yerleşimdir. Bulunduğu bölgenin coğrafi özellikleri Šapinuwa ve Tapikka'ya benzer olan yerleşim, su kaynaklarının bolluğu, iklimin uygunluğu, topraklarının verimliliği, bakır madenlerine sahip Tavşan Dağları ve doğal ulaşım yolları ile Kalkolitik Çağdan itibaren Hatti, Hitit ve Kaška toplumları tarafından cezbedici ve özel bir yer olmuştur[411].

Coğrafyası ve tarihi zengin olan Oymaağaç'ta, 2005 yılından beri Uşak Üniversitesi tarafından Prof. Dr. Rainer Czichon başkanlığında yapılmakta olan kazı çalışmaları sonucunda toplamda 27 adet tablet parçası bulunmuş ve yazıların sunduğu bilgiler nezdinde Oymaağaç'ın kimliği ortaya çıkarılmıştır. Ḫattuša belgelerinin de yardımıyla yerleşimin Orta ve Geç Tunç Çağı boyunca Hititlerin dini ve kültürel kavramları açısından kutsal bir kent konumunda olan Nerik Kenti olduğu saptanmıştır[412]. IV. Tutḫaliya'ya ait dini bir metinde, yerleşimin, Eski Krallık Döneminin I. Ḫantili zamanında (M.Ö. 1590 – 1560) Kaškaların eline geçtiği ve ancak İmparatorluk Döneminde III. Ḫattušili tarafından yeniden krallığın sınırlarına katıldığından bahsedilir[413]. Ayrıca yazılı kaynaklar nezdinde yerleşimin, kökeni Hatti Uygarlığına dayanan ve Hitit Uygarlığına da yansıyan, dini – mitolojik metinlerde de pek çok kez adı

[410] A. Ünal, 2015, s. 19 – 34; https://kilis.ktb.gov.tr/TR-61725/oylum-hoyuk.html.
[411] https://samsun.ktb.gov.tr/TR-216892/oymaagac-hoyugu.html.
[412] https://arkeofili.com/samsundaki-yerlesimin-hititlerin-kutsal-sehri-oldugu-kesinlesti/; Ö. Sir Gavaz, 2018, s. 1254.
[413] A. Ünal, 2018, s. 758.

geçen Nerik Kentinin Fırtına Tanrısının kült merkezi olduğundan da bahsedilir. III. Ḫattušili'nin yerleşimi yeniden ele geçirip iskâna açması, oğlu IV. Tutḫaliya'yı Fırtına Tanrısının rahibi yapması ve kralın muhtemelen kenti birkaç defa ziyaret etmesi bakımından Nerik, Hitit Krallığında en çok III. Ḫattušili döneminde öne çıkmıştır[414].

5.2.8. Tarsus (Tarša) Gözlükule

Mersin İlinin en büyük ilçesi Tarsus'un içinde yer alan ve yerleşimin bir parçası haline gelen Gözlükule Höyük, M.Ö. 7. binyılda Neolitik Çağda bir köy olarak kurulmasıyla Tarsus'un günümüze kadar aralıksız devam eden yerleşim tarihinin temelini oluşturur. Yerleşim, bulunduğu Çukurova Bölgesinin coğrafi ve iklimsel koşullarının üzerinde yaşayanlar için oldukça zengin imkânlar sağlamasıyla henüz M.Ö. 5. binyıldan itibaren Anadolu ve Levant arasında ticari bir aracı rolü üslenmiş ve bunu Kalkolitik ile Tunç Çağları boyunca devam ettirmeyi başarmıştır. Mevcut coğrafi zenginliğini Anadolu ile beraber dış dünyaya da pazarlamayı veya aracı olmayı başaran Gözlükule, kara ve deniz ulaşımlarıyla Anadolu, Ege, Kuzey Suriye, Mezopotamya ve Mısır arasında konumlanması sayesinde söz konusu coğrafyalarla ticaretini yürütmüş ve karşılığında ürünlerle beraber gelen kültürel etkileşimlerle de giderek zenginleşmiştir[415].

Köyden kente, kültürden uygarlığa dönüşümün yaşandığı 4. binyılda, kentlerin bir devlet formuna büründüğü 3. binyılda ve bölgesel krallıkların coğrafyalar arasında hükmeden imparatorluklara dönüşümün yaşandığı 2. binyıl boyunca Gözlükule, genellikle binyılın sonunda gerçekleşen gerileme sürecinde iskân edilmeye ve var olmaya devam etmiştir. Yerleşimin istikrarlı biçimde gelişmesi ve hâlihazırdaki elverişli koşulları, tarih boyunca pek çok gücün gözünde cezbedici gözükmesine ve nihayetinde

[414] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 280; A. Ünal, 2018, s. 757 – 759.
[415] Özyar, Aslı, Ünlü, Elif, ''Tarsus – Gözlükule Çukurova'nın Batısında Kadim Bir Merkez'', **Mersin Arkeolojik Kazıları ve Araştırmaları,** Mersin, 2015, s. 41 – 43, 49 – 53.

bağımsız devletten vassal kent haline gelmesine neden olmuştur. Nitekim bunlardan biri de M.Ö. 1500 yılından itibaren Orta Anadolu'da egemenliğini sağlama alan ve I. Ḫattušili tarafından başlatılan Mezopotamya – Kuzey Suriye'ye açılma politikasına yeniden devam eden Hititlerdir[416].

Bryn Mawr College tarafından Hetty Goldman başkanlığında 1935 – 1939, 1947 – 1949 başlatılan ve yürütülen kazılardan, 2001 yılında yeniden başlatılıp halen devam etmekte olan arkeolojik kazılar boyunca Gözlükule'de Hititlerin varlığını, konumunu ve etkilerini gösteren çeşitli materyaller bulunmuştur[417]. Bunlar arasında Hetty Goldman'ın kazılarında Eski Krallık Dönemine tarihlenen ve bir toprak bağış belgesi olduğu anlaşılan çivi yazılı ve mühürlü bir kil levha ile yine 2. binyıl dönemine ait bir çivi yazılı tablet bulunmuştur[418]. Konuları bakımından belgeler, bilim insanlarınca yerleşimde daha fazlasının bulunmasına ve en azından yönetici zümreye ait potansiyel bir arşivin var olması ihtimaline yorumlanmıştır[419].

5.2.9. Uşaklı Höyük

Yozgat İlinin Sorgun İlçesi sınırlarında yer alan Uşaklı Höyük, masif granitlerden ve engebeli kayalıklardan oluşma Kerkenes Dağının kuzeyinde, Eğriöz Deresinin suladığı verimli topraklar ile Kerkenes Dağının hâkim olduğu ovanın üzerine kurulmuş bir yerleşimdir. Esasında 20. yüzyılın başından beri tanınmaya başlanan höyükte önce 1993 – 1994 yılları arasında Kerkenes Projesi kapsamında bulunduğu bölge hakkında veriler toplanmış, ardından 2008 – 2012 yılları arasında Floransa Üniversitesi tarafından Stefania Mazzoni başkanlığında yüzey araştırmaları yapılmış ve 2013 yılında ise halen devam

[416] A. Özyar, E. Ünlü, 2015, s. 51 – 53.
[417] A. Özyar, E. Ünlü, 2015, s. 42 – 49.
[418] A. Özyar, E. Ünlü, 2015, s. 51 – 53; Erkut, Sedat, ''Çivi Yazılı Hitit Tabletleri'', **TTK Belleten,** 1997, C. LXI, S. 232, s. 495; Goetze, Albrecht, ''Cuneiform Inscriptions from Tarsus'', **JAOS,** 1939, V. 59, No. 1, p. 1 – 16.
[419] A. Özyar, E. Ünlü, 2015, s. 52.

etmekte olan arkeolojik kazılara başlanmıştır. Yapılan bilimsel çalışmalar sonucunda yerleşimin muhtemel olarak Geç Kalkolitik, kesin olarak ise Erken Tunç Çağından Demir Çağına ve sonraki dönemlerine kadar uzanan köklü bir tarihinin olduğu saptanmıştır[420].

Yerleşimin kentsel gelişimi kapsamında en somut ve öne çıkan örnekleri Hitit Dönemine tarihlenmektedir. Buna göre kazı ekibinin bilimsel çalışmaları ve analizleri nezdinde Uşaklı'nın Hitit Döneminde bayram metinlerinde adı geçen Zippalanda Kenti olabileceği yorumlanmıştır. Buna göre Kızılırmak Kavsinin içinde Hatti Ülkesinin merkezinde yer alan yerleşim, başkent Ḫattuša'nın iki günlük yürüme mesafesinde yer almaktadır. Nitekim coğrafi konumun yazılı kaynaklarla uyumluluk göstermesi Uşaklı = Zippalanda ilişkisini güçlendirmektedir[421]. Ek olarak belgeler, Fırtına Tanrısının ve Tanrıça İštar'ın tapınım gördüğü dini – kutsal kent konumunda olan Uşaklı'da, baharın gelişini haber veren AN.TAḪ.ŠUM^{SAR} bayramının kutlamaları ve yapılacak ayinler için kralın Zippalanda ile Daha Dağına kült gezileri yapmasından da bahseder. Bu hususta Zippalanda Kentinin Uşaklı, Daha Dağının ise Kerkenes olması muhtemeldir[422].

Uşaklı'nın söz konusu eşleşme meselesi hakkında yardımcı olabilecek yegâne kaynaklar ise yine yerleşimin kendisinde ortaya çıkarılmıştır. 2012 yılı yüzey araştırmaları ve 2013 yılından itibaren yürütülen kazılar kapsamında günümüze kadar 6 kil tablet fragmanı bulunmuştur[423]. Höyüğün hemen hemen aynı kesimlerinde keşfedilen ve M.Ö. 14. – 13. yüzyıla tarihlenen –

- UK09.E.2 Kumarbi efsanesinin bir parçasını oluşturan metin.
- UK12.E3 İki şahıs arasında selamlama ifadelerinin ve ''kardeşim'' hitabının kullanılmış olduğu saptanan idari konulu bir mektubun parçası

[420] http://usaklihoyuk.org/tr.
[421] http://usaklihoyuk.org/tr/sit-alan.
[422] http://usaklihoyuk.org/tr/sit-alan.
[423] http://usaklihoyuk.org/tr/proje; http://usaklihoyuk.org/tr/tablet-parcalari.

- UK12.E4 – UK12.E5 İdari konulu mektup parçaları
- UK.14.E43 Kraliçe ve AZU[424] rahibi tarafından Tanrıça İštar adına kutlanan Kizzuwatna kökenli bayramda uygulanmış bir etkinliği konu edinen parça
- UK.15.E.62 Babil kökenli karaciğer falına dair terimlerin yazılı olduğu parça[425]

– Fragmanlar sayesinde Uşaklı'nın dini – kültürel yaşamı hakkında önemli ipuçları elde edilmiştir (Resim 12). Yerleşimin kimliğinin ve genel yapılanmasının daha somut biçimde açığa çıkarılması ancak kazıların devamlılığına bağlı olarak yeni tabletlerin veya parçaların bulunmasıyla sağlanabilecektir.

5.2.10. Yassıhöyük

Uşaklı ile beraber Yozgat İlinde yer alan Yassıhöyük, adını veren Yassıhöyük / Yassıhüyük Köyünün 1 km kuzeydoğusunda ve bir Galat yerleşimi olan Antik Tavium Kentinin yakınına konumlanmaktadır. 2004 yılında Udine Üniversitesi tarafından Prof. Dr. F. Mario Fales başkanlığında yürütülen kazılar sonucunda yerleşimde 1 adet çivi yazılı tablet bulunmuştur[426].

5.3. Anadolu Dışında Hitit Çivi Yazılı Tabletlerinin Bulunduğu Yerleşimler

Anadolu Coğrafyasında arşiv veya kütüphane binalarının bulunduğu 5 kent yapılanmasına sahip yerleşim ile beraber, tablet veya tablet fragmanlarının bulunduğu 10 taşra yerleşimi vardır. Birçoğunda hâlihazırda yapılan kazıların devam ettiği ve buna bağlı olarak yeni tabletlerin ve fragmanların bulunmasıyla bazılarının arşiv – kütüphane barındıran yerleşimler listesine eklenmesi ihtimal dâhilindedir. Ancak bu durum Anadolu'nun haricinde Hititlerin yaşamış veya nüfuz etmiş olduğu çevre coğrafyaların

[424] LÚAZU: Bakıcı – Doktor – Kâhin – Sihirbaz. A. Ünal, 2016, s. 99.
[425] http://usaklihoyuk.org/tr/tablet-parcalari.
[426] A. Ünal, 2018, s. 50, 314; https://yozgat.ktb.gov.tr/TR-92283/arkeolojik-sit-alanlari.html.

yerleşimleri için geçerli değildir. Bunun başlıca nedenleri, bir kısmı Hititlerden daha kadim olan yerleşimlerin, bulundukları coğrafi konumlarının getirileriyle hem yazının ortaya çıkış noktalarına yakın olmaları hem de uygarlıklarına dâhil olmaları sonucunda Hititlerden daha önce yazıyı tanımış ve kapsamlı arşivler kurmuş olmalarıdır. Söz konusu bu yerleşimler, Mezopotamya Uygarlığının belirgin özgünlükleriyle beraber bir uzantısı konumunda olan Kuzey Suriye ile yine Mezopotamya ile paralel olarak kadim, kendine özgün ve gelişmiş bir başka uygarlığın merkezi konumundaki Mısır'da yer almaktadır.

5.3.1. Kuzey Suriye

Bereketli Hilal sınırları içinde yer alan Kuzey Suriye, her şeyden önce son derece verimli coğrafi koşullarıyla öne çıkar. Batısında Lübnan, kuzeyinde ise Amanos Dağlarının yer alması bol gümüş madenleri ile orman rezervlerini sunarken, hem karadan hem de denizden Mezopotamya, Mısır, Anadolu ve Ege hattı arasına konumlanması, coğrafyaya stratejik ve jeopolitik önemler kazandırır. Coğrafyanın hemen doğusunda Fırat ve ortasında Asi Nehrinin akmasıyla tarım; yeryüzü şekillerinin geniş düzlükler ve ovalardan meydana gelmesiyle de hayvancılık için bereketli imkânlar doğar. Neticede coğrafyanın zengin koşullarının ve etkenlerinin sakinleri tarafından başarılı bir şekilde benimsenip değerlendirilmesiyle ortaya, dinamik ve zengin bir ticarete sahip, gelişmiş ve kozmopolit kentler ve uygarlıklar çıkmıştır. Öte yandan beşeri mevcudiyetindeki bu zenginliğin doğal bir sonucu olarak, Kuzey Suriye'nin ortak uygarlık mirasının dışarıdan katılımlarla da şekillendirilmiş veya kontrol edilmiş olduğu da görülür.

Bunlardan biri olarak Hititler, I. Ḫattušili'nin seferlerinden itibaren hem mevcut zengin coğrafi koşulları hem de onlar için medeniyetin bir simgesi olan Mezopotamya'ya ulaşmanın[427] en önemli basamağı konumunda olan Kuzey Suriye'yi egemenlikleri altına

[427] O. Karadağ, 2014, s. 57.

almaya çalışmış ve nihayetinde bir dönemliğine bunu başarmışlardır. I. Šuppiluliuma'dan itibaren kralın ve ardıllarının başarılı icraatları sonucunda Kuzey Suriye'nin pek çok yerleşimi, tahmini M.Ö. 1350 – 1200 yılları arasında Hitit Krallığının vassali veya hâlihazırdaki uydu devletlerine doğrudan bağlı hale gelmiştir[428]. Söz konusu yerleşimler arasında her biri Hitit etkisinin dışında gelişen saray, tapınak veya özel arşivlere sahip olan Alalha / Alalakh (Tell Atchana), Emar (Tell Meskene), Tell Afis ve Ugarit (Ras Shamra) kentleri[429], gerek kendilerine özgü nitelikleri gerek Hititlere de ait yazılı bulgular barındırmalarıyla ön plana çıkmaktadırlar.

5.3.1.1. Emar (Tell Meskene)

Günümüzde Suriye'nin Halep idari sınırlarına dâhil olan Tell Meskene yerleşiminin bir parçası haline gelen Emar, Orta Fırat Bölgesinde, nehrin kenarında ve sularının Akdeniz'e en yakın mesafesindeki kıvrımında yer alır. Fırat ve Asi nehirleriyle olan bağlantısı yerleşime tarım ve hayvancılık için gereken sulanabilir verimli topraklar sunarken, Mezopotamya ve Anadolu arasında doğal ulaşım, ticaret ve kültürel alışveriş yolları da sağlamaktadır. Bu koşullar, bölgede ve yerleşimde erken dönemlerden itibaren yaşamanın ötesinde gelişmiş bir uygarlığın oluşumu için fazlasıyla yeterlidir. Nitekim saptanan en erken yapıların M.Ö. 3. binyıla tarihlenmesi, Emar'ın tercih edilen bir bölgede olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte yerleşimin önemi sadece coğrafi koşullarıyla değil, zaman ve mekân bazında birtakım tarihsel gelişmelerde yer edinmesiyle de bağlantılıdır[430].

M.Ö. 1185 yılında henüz bilinmeyen toplumlarca yıkılmasına kadar, Alalakh gibi M.Ö. 2. binyıl boyunca Yamhad – Mitanni – Hitit egemenlikleri altında varlığını devam

[428] K. A. Yener, M. Akar, 2014a, s. 264 – 271; M. Akar, 2013, s. 91 – 92.
[429] M. van de Mieroop, 2018, s. 145.
[430] Y. M. Akrep, 2013, s. 129 – 130.

ettiren Emar, yazılı kaynaklara göre Mitanni hâkimiyeti döneminde, bilinmeyen bir nedenden ötürü Emar'a kaçan İdrimi'nin Alalakh'ın yönetimini ele geçirme serüveninde, icraatlarının başlangıç noktasını oluşturmasıyla yer edinmiştir[431]. Aynı zamanda Yamhad Krallığının yıkılışını ve I. Muršili'nin öldürülmesini takip eden süreçte yerine geçen I. Ḫantili'nin döneminde, pek çok kentle birlikte Mitanni'den aldıkları destekle isyan ederek Kuzey Suriye'deki Hitit varlığına geçici süreyle son verdikleri de bilinmektedir. Benzer olarak I. Šuppiluliuma'nın seferleri sonucunda Hitit Krallığının vassali haline gelmesinin ardından oğlu II. Muršili Döneminde kralın hükmüne isyan eden ülkeler arasında da yer almıştır[432].

Merkezinde özellikle Hititlerin bulunduğu gelişmelerde aktif katılım göstermesine karşın Emar'ın en canlı olduğu zaman aralığı M.Ö. 1400 – 1200 yıllarında Hitit Krallığına bağlı olduğu dönemidir. Buna göre Hitit metinlerinde adı Aštata olarak geçen ve rakip Assur'a karşı sınır ve tampon bölge konumunda olan krallığın merkezi yerleşimi, II. Muršili tarafından Hitit kent planlamacılığına göre yeniden inşa edilmiş ve Alalakh'ın aksine, Karkamış kralı üzerinden Hitit Krallığına bağlı olmasına rağmen kentin iç yönetiminde kendi hanedan mensupları başta kalmıştır. Ancak yerleşim içinde yönetimi hanedanla birlikte ortak yürüten bir ^{LÚ}*ḪAZANNU* ile yaşlılar meclisinin de varlığı yazılı kaynaklardan bilinmektedir[433]. Yerleşimin canlılığını kanıtlayan diğer bir unsur ise Geç Tunç Çağında bölgesel krallıkların, coğrafyalar arası imparatorluklara dönüşmeye başlaması ve birbirleriyle ticari – kültürel etkileşimlerde bulunmasıyla hâlihazırdaki coğrafi konumu ve altyapısı sayesinde bundan nasibini fazlasıyla almasıdır. Nitekim

[431] M. van de Mieroop, 2018, s. 134.
[432] Y. M. Akrep, 2013, s. 131, 135.
[433] Beckman, Gary, ''Emar and Its Archives'', **Emar: The History, Religion, and Culture of a Syrian Town in the Late Bronze** (Ed. Mark W. Chavalas), Bethesda, CDL Press, 1996, p. 4 – 5; B. J. Collins, 2007, s. 106; Y. M. Akrep, 2013, s. 131 – 132, 135; M. van de Mieroop, 2018, s. 143, 146.

M.Ö. 1400 – 1200 yıllarına tarihlenen Emar arşiv belgelerinden yerleşimin, dönemin ticaret dünyasının önemli limanlarından biri olduğu açıkça görülmektedir[434].

Coğrafyalar arası konumu ile ticaretteki canlılığının nüfusuna ve kültürel yaşamına da yansıdığı yerleşimde, halkın büyük bir çoğunluğu baskın dil Akkadca olmakla beraber yerel Kuzeybatı Sami dillerini konuşanlardan ve Hurri azınlıklarından oluşmaktadır. Arşiv belgeleri ise yazılmış oldukları diller ve konular bakımından nüfusa oranla çok daha kozmopolit bir görüntü sergiler[435]. 1972 – 1976 arasında Strasbourg Üniversitesi tarafından Jean Margueron başkanlığında yapılan kazı çalışmalarıyla bulunan Emar arşivlerinden, hemen hepsi Sumerce ve Akkadca yazılmış binlerce çivi yazılı tabletin yanı sıra Hurrice kehanet kayıtları, Hititçe yazılmış 2 metin ve de Hititçe ile Luwice isimler barındıran tabletler ortaya çıkarılmıştır[436].

Emar'ın son derece geniş bir konu yelpazesi sunan arşiv belgeleri, Hititlerin Kuzey Suriye'deki yönetimini ve kültürel nüfuzunu göstermenin haricinde, dönemin antik dünyasını kapsamlı olarak modern bilim dünyasına kazandırması bakımından da önemlidir. Arşivler, Kuzey Suriye'nin siyasi, ekonomik, dini ve kültürel yapılanmasını göstermede, çağdaşları olan Ugarit ve Alalakh'ın IV. – VII. katmanlarının sonu, 18. yüzyılın başına tarihlenen Mari ve M.Ö. 2450 – 2350 yılları arasındaki Ebla arşivleri kadar ileri düzeydedir[437].

5.3.1.2. Tell Afis

Suriye'nin Idlib Bölgesinde, verimli Idlib ovasının kuzey sınırında, Antik Ebla Kentinin 11 km kuzeyine ve Halpa'nın (Halep) 50 km güneyine konumlanan Tell Afis, hem Akdeniz ile Anadolu'ya olan yakınlığı hem de Mezopotamya'ya ulaşımlarının

[434] A. Kuhrt, 2013a, s. 412 – 415.
[435] A. Kuhrt, 2013a, s. 412 – 415; G. Beckman, 1996, p. 7 – 8.
[436] G. Beckman, 1996, p. 7 – 8.
[437] A. Kuhrt, 2013a, s. 415.

olmasıyla Alalakh ve Emar gibi Kuzey Suriye'nin coğrafi koşullarından bütünüyle yararlanabilme imkânına sahip bir yerleşimdir[438]. Ancak her iki kentin aksine Geç Kalkolitik Çağdan (M.Ö. 4000 – 3300) günümüze kadar iskân edilmesiyle çok daha köklü ve devamlıdır. Gelişmiş toplumsal ve mimari örgütlenmenin belirtilerinden biri olan sur ve tahkimat sisteminin henüz Kalkolitik Çağda inşa edildiği yerleşim, Tunç Çağının sonuna kadar bir höyük formunda kademeli olarak gelişmeye ve genişlemeye devam etmiştir[439].

En belirgin örneğiyle I. Šuppiluliuma ve halefi II. Muršili'nin seferlerinin ardından M.Ö. 1350 – 1200 yılları arasında krallığın denetimine giren yerleşim, bölgedeki pek çok yerleşimin aksine Hititler tarafından Karkamış veya Halpa'nın yönetimine değil, doğrudan kralın yönetimine bağlı bir idari merkez haline getirilmiştir. Alalakh ve Ugarit metinlerinde ülke beyi, idareci veya vali anlamına gelen EN.KUR^{TI} adının geçmesi, ve yöneticinin muhtemelen Alalakh'da ikamet etmesiyle Tell Afis, Alalakh üzerinden krallığa bağlı olmuş ve idare edilmiştir[440].

Alalakh ve Ugarit metinlerinin yanında bizzat Tell Afis'te de, 1970, 1972 ve 1978 yıllarında Roma Üniversitesinden Paolo Matthiae'nin, 1986 yılından itibaren de Stefania Mazzoni'nin başkanlığında Pisa, Roma La Sapienza ve Bologna Üniversitelerinin ve ardından Floransa Üniversitesinin yürüttükleri ortak kazı çalışmalarının sonucunda Hitit varlığına işaret eden yazılı veriler ortaya çıkmıştır[441]. 2008 – 2010 kazıları esnasında yerleşimin Akropol kesiminde yer alan F Binasında, M.Ö. 13. yüzyılın ortalarında III. Ḫattušili Dönemine tarihlenen 6 adet Akkadca yazılmış tablet fragmanı, Hurrice isimler

[438] A. Ünal, 2018, s. 314; http://www.tellafis.com/en/site/history-of-the-expedition.
[439] http://www.tellafis.com/en/site/history-of-tell-afis.
[440] Archi, Alfonso, Venturi, Fabrizio, ''Hittites at Tell Afis (Syria)'', **Orientalia, GBPress – Gregorian Biblical Press,** 2012, V. 81, No. 1, p. 24 – 26, 32. Erişim Adresi: https://www.jstor.org/stable/43078115?seq=1; A. Ünal, 2016, s. 114; K. A. Yener, M. Akar, 2014a, s. 270 – 271.
[441] http://www.tellafis.com/en/site/history-of-the-expedition.

barındıran Hititçe yazılmış 2 mektup, 1 küçük tablet parçası ve mühürler bulunmuştur. Her iki mektupta da aynı şahsın geçmesi ve aynı döneme tarihlenmeleri, Hititçe belgelerin yüksek ihtimalle aynı odada tutulmuş olduklarına yorumlanmaktadır[442].

5.3.1.3. Ugarit (Ras Shamra)

Modern Lazkiye (Al – Lādhiqīyah) Kentinin 10 km kuzeyinde, Kıbrıs Adasının sivri ucuna paralel konumda yer alan Ugarit, tampon bölge konumunda olan Kuzey Suriye'nin kentleri arasında Anadolu, Mezopotamya, Mısır ve Ege genelinde geniş bir hinterlanda sahip olmasıyla ticaret dünyasının başlıca merkezlerden biri ve en büyük liman kentidir[443]. Bulunduğu bölgenin coğrafi koşullarının verimliliği ve jeopolitik önemi, M.Ö. 7. binyıl civarında Geç Neolitik Dönemden beri düzenli biçimde yerleşilmesiyle açıklanmaktadır. Erken Kalkolitikte Hassuna ve Halaf, Geç Kalkolitikte ise Obeyd Kültürüne ait çanak – çömleklerin bulunmuş olması, Ugarit'in tarihöncesi dönemlerinde bile Güneydoğu Anadolu, Mezopotamya ve İran'ın belirli bir kısmını kapsayan kültürlerle etkileşimde bulunarak ortak unsurlarına dâhil olduğunu göstermektedir[444].

Tunç Devri kapsamında erken dönemlerde Ortadoğu uygarlıklarının ve coğrafyalar arası ticaretin giderek gelişmesi, yerleşimde metalürjinin gelişmesinin yanında Anadolu menşeili ürünlerin artmasına ve M.Ö. 2. binyılın başlarına doğru çoğunluğu zanaatla uğraşan yeni topluluklar katılmasına yansımıştır. Orta Tunç Devrinde ise Ugarit'in Mısır'ın Orta Krallığı ile ticari – diplomatik, Girit'in Orta Minos ve Mezopotamya'nın Eski Babil Uygarlığı ile de ticari ilişkilerini ilerlettiği görülür[445].

---

[442] A. Archi, F. Venturi, 2012, p. 32.
[443] Schaeffer, C. F. Armand, **Ugarit Ancient City, Syria,** 2015. Erişim Adresi: https://www.britannica.com/place/Ugarit; Schaeffer, C. F. Armand, **Ugarit,** 2018. Erişim Adresi: https://www.metmuseum.org/toah/hd/ugar/hd_ugar.htm.
[444] C. F. A. Schaeffer, 2015. Erişim Adresi: https://www.britannica.com/place/Ugarit.
[445] C. F. A. Schaeffer, 2015. Erişim Adresi: https://www.britannica.com/place/Ugarit.

Geç Tunç Devri kapsamında M.Ö. 1450 – 1350 yılları arasında 18. Hanedanın başında olduğu Mısır'ın Yeni Krallığı, M.Ö. 1350 – 1200 arasında ise Hitit Krallığının egemenliğine giren yerleşim, her ne kadar hanedanının yönetimde kalmaya devam ettiği vassal bir kent devleti haline gelse de, bu süreç boyunca altın çağını yaşamıştır. Akropolünde avluları, sütunlu salonları, ana kapıları, bahçeleri, arşiv – kütüphaneleriyle yerel üslubunun yanında Hitit, Mısır ve Miken mimari ve sanat üsluplarını da barındıran saray ile Tanrı Baal ve Dagan'ın tapınakları, 2 katlı inşa edilmiş evleri ile düzenli sokakları, hem yerleşimin hem de dönemin dünyasının ayrıntılı bir portresini sunan kapsamlı yazılı belgeleri ve de son derece kozmopolit yapısı, Ugarit'in sosyo – ekonomik ve kültürel zenginliğini gözler önüne seren unsurlardan bazılarıdır[446].

Zenginliğinin getirdiği mertebe ve Mitanni'ye bağlı olan Mukiš ve Nuhašše krallıklarının Hititlere karşı kurduğu koalisyona katılmayıp, tersine I. Šuppiluliuma'dan yana olmasıyla Ugarit, Hitit Krallığıyla yapılan anlaşma gereği yalnızca fazlasıyla verebileceği yüksek oranda vergi ve zaman zaman kralın belgelerde özellikle talep ettiği ürünleri içeren armağanlar vermeye tabii tutulmuş ve karşılığında Mukiš topraklarından belirli bir hisse alarak kazançlı çıkmıştır[447]. Yüksek meblağlı vergilerinin haricinde Ugarit'in Hitit Krallığına diğer hizmetleri, IV. Tutḫaliya ve halefi II. Šuppiluliuma'nın Alašiya (Kıbrıs) seferlerinde yine Hititlerin vassali konumunda olan komşusu Amurru Krallığıyla beraber donanmasını sunması ve krallığın sonlarına doğru yıkılma sinyallerini verdiği kıtlık döneminde gemileriyle Ura Limanına gıda tedarikini sağlaması olmuştur. Ancak yardımlarına karşın kendi yıkımının da sinyallerini veren yerleşim, 13. yüzyılın sonu ve 12. yüzyılın başında batıdan deniz üzerinden gelen, kimlikleri bilinmemekle

[446] C. F. A. Schaeffer, 2015. Erişim Adresi: https://www.britannica.com/place/Ugarit; C. F. A. Schaeffer, 2018. Erişim Adresi: https://www.metmuseum.org/toah/hd/ugar/hd_ugar.htm.
[447] A. Kuhrt, 2013a, s. 395 – 396, 401 – 404.

beraber muhtemelen Deniz Kavimleri olduğu düşünülen toplumlar tarafından saldırıya uğramış ve yıkılmıştır[448].

İlk defa 1929 yılında Claude Frédéric Armand Schaeffer'in başkanlığında yürütülen kazı çalışmalarıyla yerleşim, yıkımına dair izlerle birlikte zengin mimari yapılarını ve dönemin dünyasını ayrıntılarıyla açıklayan muntazam yazılı belge koleksiyonunu sunmaktadır. En az Ḫattuša'da görülebilecek kadar ve oldukça benzer biçimde zengin dil ve yazı çeşitliliği sunan Ugarit'te, büyük bir çoğunluğu Akkadca, olmakla birlikte Sumerce, Hurrice, Hititçe, Mısır, Minos ve Kıbrıs dillerinin yanı sıra kendi yerel dili olan Ugaritçe veya Kenanca adı verilen dilin de izleri bulunmuştur. Yazılar ise Akkadca'nın uyarlanmış olduğu Mısır'ın hiyeroglif yazısı ve hemen hepsi kil tablet üzerinde kullanılan çivi yazısı ile menşei Ugarit'e ait yine çivi yazısına dayanan ancak hece yerine harf formuna dönüştürülmüş yazı stilidir[449].

Dil ve yazıda geniş bir yelpazeye sahip arşiv belgelerinin konuları, ağırlıklı olarak kentin öne çıkan ticari niteliğinin etkisiyle ekonomi ve tüccarlarla ilgilidir. Bunun haricinde idari ve hukuki metinler, sonradan Eski Ahit'te ve İbrani kültüründe izleri yoğun biçimde görülecek olan edebi ve dini ürünler ile Ugarit'in komşu ve çevre coğrafyaların uygarlıklarıyla yapmış olduğu mektuplar ve anlaşmalar da arşiv belgeleri içerisinde yer alır. Özellikle Hitit ve Mısır krallıklarıyla yapılmış olan anlaşmalar, Ugarit'in perspektifinden her iki devletin de yönetim sistemlerini, anlayışlarını, yazışma usullerini ve ayrımlarını güzel ve açıklayıcı biçimde yansıtmaktadır. Bunlar arasında

[448] T. Bryce, 2020, s. 248 – 249, 269 – 274, 278; B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 286 – 287, 294 – 296, 315.
[449] A. Kuhrt, 2013a, s. 395 – 396, 397; C. F. A. Schaeffer, 2018. Erişim Adresi: https://www.metmuseum.org/toah/hd/ugar/hd_ugar.htm.

- I. Šuppiluliuma ile II. Niqmaddu arasında Ugarit'in Hitit egemenliğini tanımasını ve yükümlülüklerini konu edinen, birden fazla tabletten oluşma ve Akkadca yazılmış anlaşma (CTH 46)
- I. Šuppiluliuma ile II. Niqmaddu arasında Ugarit'in Ḫattuša'daki kraliyet ailesine ve erkânına armağan olarak göndereceği haracın Akkadca (CTH 47) ve Ugaritçe (KTU 3.1) yazılmış ayrıntılı listesi
- IV. Tutḫaliya – Ugarit Kralı II. Ammištamru – Karkamış Kralı İni Tešup'un Ugarit ve Amurru arasında çıkan aile ve evlilik meselesinin çözümlenmesine dair Akkadca yazılmış mektuplar ve fermanlar (CTH 107 – PRU 4)

Hitit – Ugarit ilişkilerini, denetimini, Hitit krallarının yazışma üsluplarını ve dönemin tarihi olaylarını açıklamada gösterilebilecek örneklerden bazılarıdır[450]. Kentin saray arşivlerinde yer edinen siyasi konulu metinlerin yanında Hititlerin çok ender karşılaşılan özel arşivlerinin, birtakım önde gelen tüccarların ve yurttaşların evlerinde bulunmuş olması da Ugarit'i Hitit araştırmalarında özel bir konuma getirmektedir[451].

5.3.2. Mısır

Anadolu ve Kuzey Suriye'nin aksine coğrafi konumunun Hititlerin hâkimiyet alanına oldukça uzak bir mesafede kalmasıyla, tarihi boyunca egemenliğine girmemiş olan Mısır'da da Hititçe yazılmış tabletler bulunmuştur. Ancak ilginç olan husus, ne Hititçe yazılmış tabletlerin Hititlere ait olması ne de Hititlere ait tabletlerin Hititçe yazılmış olmasıdır.

[450] Ayrıntılı bilgi için bkz. G. Karauğuz, 2019a, 106 – 119; G. Karauğuz, 2019b, s.117 – 119; A. Kuhrt, 2013a, s. 395 – 412; C. F. A. Schaeffer, 2018. Erişim Adresi: https://www.metmuseum.org/toah/hd/ugar/hd_ugar.htm.
[451] T. Bryce, 2020, s. 20.

5.3.2.1. Akhetaten / Akhetaton (Tell el – Amarna)

Günümüzde Mısır'ın başkenti Kahire'nin 312 km güneyinde, kendi döneminde ise Orta Mısır Bölgesinde, antik Memphis ile Teb kentlerinin ortasında ve Nil Nehrinin doğu yakasında yer alan yerleşim, adını bölgede yaşayan Beni – Amrān veya Amārna kabilesinin topraklarında kalmasından ötürü almıştır. Ancak her ne kadar Arapça tepe veya höyük anlamına gelen Tell ile belirtilmiş olsa da, esasında bir höyük formu yerine Hititlerin Šarišša Kenti gibi dönemin firavunu tarafından planlanarak kurulmuş bir yerleşimdir[452].

M.Ö. 14. yüzyılda, Yeni Krallık Döneminin (M.Ö. 1570 / 1539 – 1075 / 1069) 18. Hanedanlığının (1570 / 1550 – 1293) 10. Firavunu olan IV. Amenhotep / Amenofis'in (Amon / Amun Hoşnuttur) radikal kararları sonucunda Mısır, ideolojik dönüşümler ve tezatlıklar dönemine girmiştir. Döneminde (1353 – 1336) panteonun başında Tanrı Amon'un olduğu çoktanrılı dine mensup Mısır'da, tolere edilen belli başlı tanrı ve tanrıçalar haricinde yalnızca Tanrı Aten / Aton'un en üstün mertebede olduğu kabul edilen bir Henoteizm sürecini başlatmıştır. Bunun için firavun, hâkimiyetinin 5. yılından itibaren önce adını Akhenaten / Akhenaton (Aton'u Memnun Eden) olarak değiştirmiş, ardından da krallığın başkentini kendi ideolojik çerçevesinde gördüğü Yeni Mısır'ı temsil edecek olan yeni kurulmuş Akhetaten / Akhetaton'a (Aton'un Ufku) taşımıştır[453].

Yapılan dini merkezli reformlara göre ışınları yeryüzüne ulaşan bir güneş kursu şeklinde tasvir edilen Aton, tek ve yegâne tanrı olarak tüm yaşamın ve evrensel sevginin kaynağı iken, ruhban sınıfının görevini tek başına üstlenen Akhenaton ise onun yegâne

[452] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 58; E. Hornung, 2004, s. 107 – 108; Kemp, Barry, ''Amarna – Güneş Tanrısının Kısa Ömürlü Kenti'', **Antik Dünyayı Şekillendiren Kentler** (Ed. John Julius Norwich), İstanbul, YKY, 2015, s. 88; https://www.jewishvirtuallibrary.org/el-amarna.

[453] Özellikle firavunun dönemi ve Mısır hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. D. J. Brewer, E. Teeter, 2011, s. XIV – XV, 56 – 58, 114 – 115; E. Hornung, 2004, s. 105 – 114, 189 – 191; H. A. Schlögl, 2019, s. 107 – 114; M. van de Mieroop, 2019, s. 178 – 206.

temsilcisi, halkla arasındaki bağlantı ve onların hem anneleri hem de babalarıdır. Bu nedenle firavun ve ailesi, mimari ve sanatta, çoğunlukla yabancılar da dâhil olmak üzere bütün tebaaya karşı barış ve sevgi içinde samimi oldukları izlenimini verecek biçimde orantısız vücut yapılarına karşın tasvir edilmişlerdir. Ancak yazılı kaynaklardan krallığın barış içinde olduğu bilinen dönemde kraliyet ailesinin, bazı tasvirlerde düşmanlarını alt eder biçimlerde gösterilmeleri ve yeni başkentin halka ait mütevazı mezarlarında bulunan iskeletler üzerinde ağır çalışmadan kaynaklı erken ölüm izlerinin saptanması, yeni dönemin tezatlıklarını gözler önüne serer[454].

Akhenaton'un radikal reformlarının yarattığı çalkantılı sürecin yanında hem kendi dönemini hem de merkezi Akhetaton'u ortak paydada öne çıkartan unsur, kentin Tunç Çağı içinde bir döneme adını vermesinde etkili olan ve dönemin siyasi arenasını ayrıntılarıyla günümüze aktaran eşsiz arşivi olmuştur.

1887 yılındaki keşfinin ardından Tell el – Amarna'nın saray kompleksinin içinde yer alan ''Belgeler Salonu / Dairesi'' adlı yapıda, 350'den fazla çivi yazısıyla kil tabletler üzerine yazılmış mektup bulunmuştur. Bilim dünyasındaki yaygın görüş, mektupların, dönemsel olarak III. Amenhotep / Amenofis'in saltanatının (M.Ö. 1390 – 1353) ikinci yarısından oğlu ve varisi Akhenaton'un ölümüne kadar tahmini 30 yıllık bir sürece tarihlenmeleridir. Ancak mektupların konularından kaynaklı olarak buluntu yerinden adını alan Amarna Dönemine, belgelerde zamanı belirten unsurların yer almamış olmasındaki kronolojik belirsizlik ve karşı taraftaki yazarların hükümranlık süreleri nezdinde Akhenaton'un halefleri Semenkhare (M.Ö. 1336 – 1333) ile Tutankhamon'un (M.Ö. 1333 – 1323) dönemleri de dâhil edilebilmektedir[455].

[454] B. Kemp, 2015, s. 88, 90, 92 – 93; D. J. Brewer, E. Teeter, 2011, s. 56 – 58; E. Hornung, 2004, 105 – 114; H. A. Schlögl, 2019, s. 107 – 114.
[455] D. J. Brewer, E. Teeter, 2011, s. 56 – 58, 70 – 71; M. van de Mieroop, 2019, s. 180 – 181. T. Bryce, 2020, s. 88; Scoville, Priscila, ''Amarna Letters'', **World History Encyclopedia,** 2015. Erişim Adresi: https://www.worldhistory.org/Amarna_Letters/.

Hemen hemen 4 firavunu içeren ve ağırlığını III. Amenhotep ile Akhenaton'un oluşturduğu Amarna mektuplarının yazılmasına iten temel nedenler, firavunların krallığın iç düzenini oturtmak ve refahını korumak adına vassallerin de dâhil olduğu dış dünyayla barış ortamını sağlamak veya evlilikler yoluyla ittifaklar kurarak uluslararası arenada gücünü arttırmaktır. Özellikle Akhenaton'un döneminde firavunun, ideolojik Mısır'ını yaratmada ülkenin mevcut insani ve ekonomik kaynaklarını kullanmak durumunda kalması, ilişkilerin kurulmasında ve vassallerin yönetiminde önceliği askeri seferlere değil, diplomasiyle barışçıl yollara yöneltmesinde etkili olmuştur[456].

Amarna mektuplarının büyük bir çoğunluğu Mısır'ın Suriye ile Kenan Bölgesinde yer alan vassalleri Byblos ile Katna ve sonradan Hitit Krallığının tarafına geçen Amurru ile Ugarit'e aitken 40 civarındaki azınlık, dönemin büyük devletleri ve Mısır'ın eşitleri konumunda olan Alašiya, Arzawa, Assur, Kassitlerin Babil'i, Hitit ve Mitanni krallarına aittir. İçerikleri itibariyle vassallerle yapılan yazışmalar diplomatik ve idari ağırlıklı iken, büyük krallıklarla yapılanlar diplomatik ve ticaridir. Yazışmalar ayrıca eşitler sınıfına giren büyük kralların, eşit olduklarını göstermek adına uyguladıkları protokol gereği birbirlerine ''Kardeşim'' diye hitap ettiklerini ve birbirlerine kendi ülkelerinde bol ve değerli olan ürünlerini gönderirken zaman zaman miktarını veya kalitesini beğenmemelerinden ötürü sitem ettiklerini de belli eder. Mektuplar Mısır ile Byblos – Amurru – Ugarit çerçevesinde vassaller arası gerilimli ilişkileri, Suriye ve Kenan bölgelerindeki yönetim sistemini, dönemin büyük devletlerinin siyasi güçleri ve birbirlerine karşı tavırlarını ve de krallıklar arası ekonominin bir türü olan saraylar arası ticareti bütünüyle göstermektedirler[457].

[456] D. J. Brewer, E. Teeter, 2011, s. 56 – 58; E. Hornung, 2004, 105 – 114; H. A. Schlögl, 2019, s. 107 – 114; T. Bryce, 2020, s. 237 – 239; P. Scoville, 2015. Erişim Adresi: https://www.ancient.eu.
[457] M. van de Mieroop, 2018, s. 120 – 128; M. van de Mieroop, 2019, s. 180 – 183; Devecchi, Elena, ''El – Amarna Dönemi: Siyaset ve Diplomasi'', **Antik Yakındoğu** (Ed. Umberto Eco), İstanbul, Alfa Yayınları, 2018, s. 159 – 165; P. Scoville, 2015. Erişim Adresi: https://www.ancient.eu.

Ancak Amarna mektuplarından ve Ḫattuša arşivleri gibi çevre kaynaklardan Geç Tunç Çağının gelişimini belirleyen güçler dengesinin bozulabileceği de görülmektedir. Bu hususta Mitanni Krallığı Hititlerin vassali haline gelirken, Babil Krallığının vassali olan Assur'da ise I. Aššur – uballit (M.Ö. 1363 – 1328), Akhenaton'a iki mektup yazarak eşitler sınıfına girmeye çalışmış ve neticede Babil kralı II. Burnaburiaš'ın (M.Ö. 1359 – 1333) sert tepkisine rağmen firavun tarafından bir eşit olarak kabul edilmiştir[458].

Değişen iktidarlar ve güçler dengesinin aksine Amarna Döneminin değişmeyen yegâne unsuru, tabletlerde kullanılan yazı ve dillerdir. Tamamında çivi yazısının kullanıldığı 350 civarındaki tablet koleksiyonunda 1 Assur Lehçesinde Akkadca, 1 Hurrice ve 2 Hititçe yazılmış mektubun dışında tabletlerin tamamı Orta ve Geç Tunç Çağının Lingua Franca'sı haline gelen Akkadca'nın Orta Babil Lehçesinde yazılmıştır. Öte yandan Assur ve Hurri dilindekilerin aksine Hititçe yazılmış olan 2 tablet Hititlere ait değildir[459].

EA 31 ve EA 32 numaralı bu tabletler esasında III. Amenhotep'in döneminde firavunun, Kuzey Suriye'deki en büyük düşmanı ve hem talihine hem de kritik durumlarına inanarak yıkılmanın eşiğinde olduklarını gördüğü Hititlerin aksine Anadolu'nun yeni hâkimi olarak gördüğü güçlü Arzawa Devletinin kralı Tarḫuntaradu ile yaptığı evlilik temalı mektuplardır. EA 31 / CTH 151, III. Amenhotep'in Arzawa kralı Tarḫundaradu'ya kızıyla evlenmek ve bu vesileyle kendisine göndereceği hediyeleri içeren mektubudur. EA 32 / CTH 152 ise Tarḫuntaradu'nun evliliği onayladığını, bununla birlikte tablette anlaşılmayan bir kelimenin düzgün bir biçimde yeniden yazılmasını ve geleceğe dönük yazışmaların da Hitit dilinde yazılmasını istediği cevap mektubudur[460].

[458] M. van de Mieroop, 2018, s. 120 – 128.
[459] M. van de Mieroop, 2018, s. 121.
[460] G. Karauğuz, 2019b, s. 90 – 92; L. W. Moran, **The Amarna Letters,** Baltimore, Maryland, 1992, s. 101; O. Karadağ, 2014, s. 43 – 44; T. Bryce, 2020, s. 69; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.

‘’Sen kâtip iyilikle bana yaz. Sonra ismini de (tablete) yaz. Getirdikleri tabletleri(n yazışma dilini) hep Nešumnili (Nešaca) yaz’’[461].

Arzawa kralının bu talebinin, Batı Anadolu sınırlarında yer alan ülkesinin Akkadca’nın nüfuzundan coğrafi olarak uzak kalmasından veya krallığının uluslararası güçler dengesinde yer almamasından ötürü hem kendisinin hem de maiyetinin Akkadca bilmemesinden kaynaklı olması muhtemeldir[462]. Buna karşın elde edilebilecek diğer bir sonuç, Akkadca’nın Orta ve Geç Tunç Çağında Ortadoğu’nun uluslararası diplomasi dili olması gibi Hititçenin de Anadolu’nun diplomasi ve egemen dili olduğudur[463]. Amarna mektupları arasında Hititçe yazılmamasına karşın Hititlere ait olan bir tablet de bulunmuştur. Söz konusu tablet, I. Šuppiluliuma’nın metinde Ḫureya olarak geçen ve Akhenaton, Semenkhare veya Tutankhamon olması ihtimaline yorumlanan firavuna tahta çıkmasını tebrik etmek, ancak arka planda Kuzey Suriye’ye düzenleyeceği seferde Mısır’ın tepkisinden kaçınmak ve dostane bir ilişki kurmak adına gönderdiği EA 41 / CTH 153 numaralı Akkadca mektuptur[464]:

‘’Babana gönderdiğim ulaklarla ve babanın isteklerinde şunlar dile getirildi: ‘aramızdaki ilişkilerde yalnızca dostluk olsun’. Bu şartları reddetmedim. Babanın bana söylediği her şeyi tamamen yerine getirdim. Ve baban benim isteklerimi asla reddetmedi; bana her şeyi verdi’’[465].

[461] G. Karauğuz, 2019b, s. 92.
[462] M. van de Mieroop, 2018, s. 120.
[463] Muhtemel sonuçların dışında mektupların özellikle Hititler üzerinde oldukça farklı bir yönden kesinlik kazanan birer önemi daha vardır. Mektupların 1887 yılında, bilim dünyasının Hititleri henüz yeni yeni tanımaya başladığı bir dönemde bulunmalarının ardından, barındırdıkları dilin Akkadca’dan tamamen farklı bir ölü dil olarak tespit edilmesi ve yalnızca Arzawa kelimesinin tercüme edilebilmesiyle önceden bu dil Arzawaca adıyla bilim dünyasında yer edinmiştir. Ancak J. A. Knudtzon’un çalışmaları sonucunda söz konusu dilin bir Hint – Avrupa dili olduğunu önermesi ve ilerleyen dönemlerde Ḫattuša arşivlerinin bulunmasıyla çıkarılan belgelerdeki dilin iki tabletteki dil ile uyuşması sonucunda adı Hititçe olarak değişmiş ve nihayetinde Hititoloji’nin temellerinin atılmasını sağlayan basamaklardan biri olmuşlardır. J. Klinger, 2019, s. 7 – 26; O. Karadağ, 2014, s. 43 – 44; T. Bryce, 2020, s. 10, 14 – 15.
[464] L. W. Moran, 1992, s. 114; O. Karadağ, 2014, s. 43; T. Bryce, 2020, s. 87 – 88. https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[465] T. Bryce, 2020, s. 88.

5.4. Arşivlerin Yapısal Ayrımı ile Sistemi ve Yöntemi

Özellikle disiplinler arası uzlaşmalar ile yürütülen ortak bilimsel çalışmaların devamlılığına bağlı olarak gelecekte arşiv, küçük bir tablet derlemi veya sadece tablet parçalarını barındıran yerleşimlerin sayısının artması ve bazı yerleşimlerdeki mevcut bulguların bir üst kademeye geçmesiyle, Hitit Anadolu'su merkezli Tunç Çağının giderek açıklık kazanması, beklenen bir olasılıktır. Paralel olarak bulgu sayısının artması, henüz tam anlamıyla bilinemeyen Hitit arşivcilik sistemi ile yöntemini ve de belgelerin bulunduğu binaların arşiv – kütüphane – kitaplık – depo gibi yapısal ayrımlarının daha kesin hatlarla yapılabilmesine de imkân tanıyabilir. Bununla birlikte Hititlerin arşivcilik sistemi ve kullandıkları yöntemlerin büyük bir çoğunluğu sınırlı da olsa bilinmektedir.

Buna göre belirli yazılı kaynakların sadece tarihi bilgiler vermesinin ötesinde, içinde uygulanan prosedürleriyle birlikte arşivlerin varlığına referans verdikleri gözlemlenmiştir. Örneğin II. Muršili'nin, babası I. Šuppiluliuma'nın döneminde Mısır kraliçesinin, kocasının ölümü üzerine çıkan hanedan – yönetim meselesinde kendi lehine bir çözüm üretmek adına kralın oğullarından birini Mısır'a göndermesini ve ülkenin başına geçmesini talep ettiği mektubuna karşı I. Šuppiluliuma'nın, meselenin anlaşılmasını ve hükmün verilmesini anlattığı tabletinde, arşivciliğe dair bir uygulamadan bahsedilir:

> ''Sonra babam (talep edilen) oğul meselesiyle ilgili olarak onlar için bir karar aldı ve sonra babam, Fırtına Tanrısının daha önce Hitit tebaası olan Kuruštama Kentinin halkını nasıl götürdüğünü anlatan anlaşma tabletini istedi''[466].

[466] T. P. J. van den hout, 2002. Erişim Adresi: http://fathom.lib.uchicago.edu.

Verilebilecek diğer bir örnek ise I. Ḫattušili'nin halefini belirlemesini ve krallığın yönetime dair öğütlerini içeren vasiyetnamesidir:

> ''[Büyük Kral] Labarna oğlu Muršili'ye şöyle söylemeye başladı: Sana verdiğim sözümü (içeren) bu tableti, ay ve ay senin önünde okusunlar. (Böylece) sözlerimi ve tecrübelerimi kalbinde yaşatacaksın''[467].

Bu metinlerin dışında daha verilebilecek pek çok örnek vardır. Birinci metin, I. Šuppiluliuma'nın anlık bir mesele üzerine geçmişten yararlanarak gelecekteki kararına yön verme girişimini temsil eder. İkinci metin ise I. Ḫattušili'nin halefine, kendi zamanında uygulamış olduğu kararlarını uygulayarak krallığın devamlılığını sağlamak ve gelecek sorunlarda yardımcı olmak adına verdiği öğütlerini içeren tabletin, belirli sürelerde tutulduğu binadan çıkarılıp tekrar tekrar kullanılmasını buyurmasını temsil eder. Ortak unsur, her iki metnin yazılı olduğu tabletin de talep üzerine bulunduğu yerden getirilmesi ve işlevleri bitince yeniden yerine konulmasıdır. Çıkarılan sonuç ise şahıs ve dönem nezdinde, yazıyı uygarlığına getirten I. Ḫattušili'den itibaren arşivcilik veya basit deyimiyle belge tutmanın Hititlerde uygulanmış olmasıdır.

Daha önce Mezopotamya, Mısır, Kuzey Suriye ve Hitit öncesi Anadolu'sunda geçmişin somut hallerde, farklı nedenler ve amaçlar doğrultusunda saklanması işlemi Hititlerde de devam etmiştir. Bunun için uygulanan yöntemler ve kullanılan malzemeler diğer coğrafyaların uygarlıklarıyla zaman zaman aynı olacak kadar benzeşse de kesinlik kazanamayan husus, Hititlerin belgeleri ne tür klasmanlar ve yapılar halinde sakladıklarıdır. Başka bir deyişle belgelerin saklanması konularına göre arşiv, kütüphane, kitaplık veya sadece depo biçiminde midir?

[467] G. Karauğuz, 2019a, 66.

Her şeyden önce günümüzde rahatlıkla yapılabilen arşiv – kütüphane ayrımının aksine bu durumun Hititler için geçerli olmadığını, onları, günümüzün standartları yerine kendi dönemlerinin koşulları çerçevesinde incelenmesi ve bu kavramlar ile ayrımların onlar için birer anlam ifade edip etmediğinin anlaşılması gerekmektedir.

Günümüzde arşivler, en temelinde ekonomik, hukuki ve idari belgeleri yalnızca orijinal versiyonlar halinde barındırırken, kütüphaneler edebi belgeleri çoklu kopyalar halinde barındırır. Ayrıca her biri adeta canlı organizmalar gibi bir bütün ve düzenli kurallar çerçevesinde oluşmuş olan yapılar arasında arşivler, yazılan her bir belgeyi mevcudiyetine katarak zaman içinde pasif formda büyürken, kütüphaneler bunun tam tersinde belgeleri konularına göre seçip mevcudiyetine katarak aktif formda büyür[468].

Buna karşın Hititlere ait yapılar, belgelerin içerikleri ve düzenlemeleri bakımından özünde ne arşiv ne de kütüphanedir. Bilim dünyasında zaman zaman kullanılan koleksiyon ve tablet deposu tanımlamaları ise orta yolu bulan birer tanımlama olmalarına karşın yetersizdirler[469]. Günümüzde olduğu gibi devletin yönetiminde kullanılabilecek çeşitli konularda yazılmış her bir belge, Hititlerin döneminde de arşivlere dâhil edilmiştir. Ayrımın yapılamamasındaki temel neden, günümüzde birer hobi, kültürel unsur, toplumsal ve kişisel gelişim vb. sosyal yaşamın ihtiyaçları olarak algılanabilecek din ve dini ögeleri (Büyü – Fal – Kehanet) de barındıran edebi ürünlerin, Hititler için devlet yönetiminde vazgeçilmez unsurlar olmalarından ötürü arşivlerinde fazla miktarda yer edinmeleridir[470].

Bu bakımdan yapılar için arşiv tanımlamasının yapılması daha uygun görünür. Ancak hem idari hem de fazlaca görülen edebi ürünlerin çoklu nüshalar halinde yer

[468] P. Dardano, 2019, s. 205 – 206; T. P. J. van den hout, 2002. Erişim Adresi: http://fathom.lib.uchicago.edu.
[469] J. Seeher, 2003, s. 14.
[470] T. P. J. van den hout, 2002. Erişim Adresi: http://fathom.lib.uchicago.edu.

edinmesi, arşive karşılık kütüphane tanımının da ağırlık kazanmasına neden olur. Söz konusu ikileme ve paradoksa verilen cevap, devletin devamlılığı kapsamında zaman zaman başa geçen iktidarlar tarafından reformların yapılmasıyla paralel olarak, devlet yönetiminin devamlılığı adına gerek duyulan ve *Retroacta* (Geçmişe Yönelik) yazılan idari – edebi belgelerin zaman içinde yıpranması, zarar görmesi veya talep edilmesi üzerine yeniden yazılıp kopyalarının çıkartılmış olmalarıdır. Verilen bu cevap kapsamında ‘’Yaşayan’’ ve ‘’Tarihi’’ olmak üzere ikiye ayrılan arşiv türlerinin Hititler için de geçerli olması durumu vardır. Yaşayan arşivler yönetimde işlevselliğini devam ettiren ve geçerli olan belgeleri temsil ederken; Tarihi arşivler ise belgelerin, zamanla yönetimin veya konusunu oluşturan ögenin değişmesiyle geçerliliğini yitirmesi sonucunda atılmak veya eski düzenin izlerini silmek isteyen yeni yönetim tarafından yok edilmek yerine farklı bir binaya veya odaya kaldırılmasıyla oluşur. Bu hususta Ortadoğu’nun Tunç Çağı uygarlıklarına ait arşivlerin hemen hemen tümü, geçmişi gelecek için kullanma yönteminden ötürü yaşayan arşiv sınıfına girmektedir[471].

Arşiv olarak tanımlanabilecek yapıların yanında kütüphane ve kütüphane belgesi olarak tanımlanabilecek unsurlar da mevcuttur. Bir teokrasiyle yürütülen Hitit Krallığının yönetim sisteminde dini içerikli belgelerin azımsanamayacak kadar önemi olsa da bu durum tüm belgeleri kapsamaz. Yalnızca edebi nitelikli ve işlevli yazılmış olanlar da vardır. Bunların haricinde kütüphanelere ait edebi ürünler arasında Gilgameš Destanı gibi Babil Mezopotamya’sından gelmiş veya Anadolu kökenli olan estetik, öğretici ve tarihsel nitelikli belgeler de yer alır. Bahsedilen bu ürünlerin büyük bir kısmının Ḫattuša sınırları içinde I, XV ve XVI numaralı tapınaklarda bulunması, belgelerin buralarda tutulmasının

[471] T. P. J. van den hout, 2002. Erişim Adresi: http://fathom.lib.uchicago.edu.

arka planında yer alan dini unsurların yanında binaların arşivden çok birer kütüphane formunda yapılanmalara sahip olduklarını düşündürür[472].

Yapıların benzeşmesine ve sınırlı tanımlamalarının yapılabilmesine karşın her iki unsura da tamamen uymaması ve koleksiyon ile tablet deposu tanımlamalarının da yetersiz kalmasından ötürü bazı uzmanlar, alternatif olarak üçüncü bir seçenek sunmuşlardır. Bu hususta yapılar, konularına bağlı kalınmadan tabletlerin belirli bir düzene göre koyulduğu raflardan meydana gelen kitaplıklar şeklinde de tanımlanmaktadır[473].

Geçmişlerini her an kullanılmayı bekleyen bir tapu senedi gibi somut biçimde kaydedip koruyarak, yaşayan arşiv anlayışını erken dönemlerinden itibaren kavramayı başaran Hitit kralları, aralarında zaman zaman kanlı ilişkilerin yaşandığı akrabalık düzeyine rağmen, seleflerinin belgelerini veya onların icraatları ile dönemlerini kendi ağızlarından anlatarak kayıt altına almışlardır. Bununla birlikte bu uygulamaları yalnızca kendileri için değil, vassaller ve komşu devletlerde de yapmışlardır. Bu duruma verilebilecek en güzel örneklerden biri M.Ö. 13. yüzyılda, günümüzde Balıkesir – Çanakkale taraflarına konumlandırılan Wiluša Bölgesinin kentlerinden biri olan Troia'nın kralı Walmu'nun, dışarıdan bir müdahale sonucunda tahtını kaybetmesi ve meşruiyeti ile tahttaki hakkını kanıtlayan dokümanları yanında götürememesi üzerine Hitit kralına başvurmasıdır. Hitit kralı, müttefikinin tahtını geri kazanmasında yardımcı olmak için arşivden konu ile ilgili belgeleri çıkarttırmış ve bir elçi ile Walmu'ya göndermiştir[474]:

[472] T. P. J. van den hout, 2002. Erişim Adresi: http://fathom.lib.uchicago.edu.
[473] C. Karasu, 1997, s. 216.
[474] T. P. J. van den hout, 2002. Erişim Adresi: http://fathom.lib.uchicago.edu.

‘’Walmu’nun [sahip olduğu] belgeler… Kuwalanazidi onları sakladı ve Kuruntiya şimdi onları sana getirecek, oğlum. Onları okuyun! Majestelerinin iyiliğini koruduğunuz sürece, ben, Majesteleri, iyi niyetinize ikna olacağım. Bu yüzden, oğlum, Walmu’yu bana gönder, ben de onu Wiluša’daki tahtına yeniden oturtacağım’’[475].

Gönderilen belge Hititlerin başka devletlerin geçmişini de yönetme ve kullanma becerilerine sahip olduklarını göstermektedir.

Belgelerin tutulduğu binaların yapısal ayrımlarına ve tanımsızlığına karşın hem Hititlerin hem de günümüz dünyasının hemen hemen ortak olduğu husus, belgelerin tutulmasında, korunmasında ve kullanılmasında yürütülen sistem ve uygulanan yöntemlerdir. Genel bir tanımlamayla Hitit arşivcilik – kütüphanecilik anlayışı, günümüzün arşivcilik – kütüphanecilik anlayışı ile hemen hemen aynıdır. Farklar ise daha çok tarafların kendi dönemlerinin koşulları ve etkileri gereği uygulamak durumunda oldukları yöntemler ve kullandıkları malzemelerde (Teknolojik) görülür[476]. Her iki tarafın ortak yönleri ve ayrımları, dönemlerine göre basitçe uyarlanabilen birer senaryo ile anlatılabilir:

- Senaryo 1: M.S. 21. yüzyılda yaşamakta olan bir insan, herhangi bir konuda ihtiyaç duyduğu belge veya kitabı elde edebilmek için (elektronik cihazların haricinde) bir arşiv veya kütüphaneye gider. Arşiv – kütüphane personeline aradığı belgeyi – kitabı sorar ve tutulduğu yere dair yönlendirme bilgilerini alır. En genelden başlayan şahıs, önce katalogları, raf etiketlerini veya listelerini kullanarak eserin durduğu rafı bulur. Rafın önüne vardığında, içindeki her bir belgenin veya kitabın önünde, üzerinde veya sırtında yer alan etiketlerden doküman verilerini seçerek

[475] T. P. J. van den hout, 2002. Erişim Adresi: http://fathom.lib.uchicago.edu.
[476] B. Özer, 2020, s. 56 – 57; M. İ. Çığ, Hititler ve Hattuşa İştar’ın Kaleminden, Ankara, 2017a, s. 67 – 68.

diğerlerinden ayırır ve son olarak elde ettiği eserin önünde ve arkasındaki başlık ve yazılardan da genel anlamda konusunu, kapsamını ve yazarını öğrenip teyit ederek işlemini tamamlar.

- Senaryo 2: M.Ö. 13. yüzyılda yaşamakta olan bir kâtip, görevi gereği herhangi bir konuda ihtiyaç duyduğu bilginin yazılı olduğu tableti elde edebilmek için yalnızca kendisinin ve diğer personellerin girme ayrıcalığına sahip olduğu binaya gider. En genelden başlayan kâtip, önce raflara ulaşır ve üzerlerindeki katalogları kullanarak aradığı tabletin raf içinde olup olmadığını ve genel durumunu öğrenir. Rafın önüne vardığında, içinde her bir tabletin önüne koyulan etiketlerde yazan doküman verilerinden tableti seçerek diğerlerinden ayırır ve son olarak elde ettiği tabletin üzerinde yer alan kolofonuyla da genel anlamda konusunu, kapsamını, yazarını ve denetmenini öğrenip teyit ederek işlemini tamamlar[477].

Bu yöntemler, esasında her bir şahsın, döneminde profesyonel olarak belirli bir sistemin yürütülmekte olduğu binalarda hemen hemen uyguladıkları standart prosedürlerdir. Senaryonun, uygulanan yöntemlerin bir bütün haline getirilmesiyle oluşmasına karşın her bir yöntemin de kendi nitelikleri çerçevesinde sırasına göre ayrı ayrı incelenmesi de gerekmektedir. Çıkan sıralama Raflar – Kataloglar – Etiketler ve Kolofonlar olmakla birlikte dönemin belgeleri olan tabletler ile bu tabletlerin zamana karşı devam ettirilmesi de birer inceleme konusudur.

Mezopotamya ve Mısır coğrafyalarının aksine Anadolu Coğrafyasının geniş kesimlerinin dağlık ve ormanlık arazilerden meydana gelmesiyle bol taş ve kereste kaynaklarını sunması, Hititlerin arşiv – kütüphane binalarında taş sütunlar arasına monte

[477] Doğan – Alparslan, Meltem, ‘’Kâtipler ve Arşivler’’, **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019, s. 183 – 184.

edilen ve desteklenen ahşaptan yapılma rafları kullanmasına yansımıştır. Arşiv – kütüphane yapılarının yer aldığı yerleşimlerde, tablet parçalarının arasında yanmış ve kırılmış ahşap parçalarının da bulunması, söz konusu raf sisteminin Anadolu'nun zengin taş ve kereste rezervleriyle doğrusal orantıda ortak olarak kullanılmış olduğunu göstermektedir[478].

Rafların ardından arşivcilik – kütüphanecilik sisteminde uzmanlar tarafından raf listeleri veya kontrol kayıtları olarak da adlandırılan, her bir raf içinde tabletlerin listesini veren ve nasıl koyulduklarını belirten kataloglar yer almaktadır[479]. Bibliyografik ve ayırıcı çizgilere sahip listeler halinde yazılan katalog tabletlerin görevi, raflarda yer alan tabletlerin sayısını, konularını, koyulma biçimini ve mevcut durumunu belirtmek ve arayan kâtip için raftan tablete geçişin ilk aşamasını oluşturmaktır. Ancak heterojen biçimde olmalarıyla belirtmeleri gereken bütün hususlara yer vermemeleri ve yalnızca nadir örneklerin bütün unsurları belirtmeleri ile bazı örneklerin hem etiketlerde hem de kolofonlarda görülen özellikleri taşımaları, kataloglar nezdinde Hitit arşivcilik – kütüphanecilik sisteminde standart bir yöntemin uygulanmadığını düşündürür[480].

Katalogların aynı zamanda tabletlerin konularını belirtmede de heterojen oldukları göze çarpmaktadır. Büyük bir çoğunluğu bayram, kehanet, mitolojik ve ritüel metinlerini içerirken, siyasi ve hukuki konularda anlaşmalar, kraliyet fermanları, talimatlar azınlıkta kalır; tıbbi konular belirsizken yasalardan da hiç bahsedilmez. Geriye kalan envanter listeleri, idari metinler, mahkeme ifadeleri, mektuplar, okul metinleri vb. konular kataloglarda olmamakla birlikte ait oldukları orijinal metinlerde bahsedilmektedirler[481].

[478] B. Özer, 2020, s. 56; M. İ. Çığ, 2017a, s. 66; M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 184.
[479] C. Karasu, 1997, s. 230; M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 184; P. Dardano, 2019, s. 201.
[480] P. Dardano, 2019, s. 201 – 204; Koç, Okan, ''Hitit Kütüphane ve Arşivleri'', **Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi,** 2021, C. 9, S. 23, s. 245 – 246.
[481] P. Dardano, 2019, s. 204.

Kataloglardaki konuların sınırlı ve eksik olmasındaki başlıca nedenlerin bütün katalog tabletlerinin günümüze kadar korunamamış olması ile henüz bulunamamış olması düşünülmektedir[482]. Buna karşın durumun tam tersini de gösterecek biçimde bazı kataloglar üzerinden birtakım metinlerin her ne kadar tableti bulunamamış olsa da var olduğu ile kazılar esnasında enkaz altında kalan tabletlerin yayılımları öğrenilmiştir[483].

Örneklerin genelinde ilk olarak konusu kapsamında tabletin sayısı verildikten sonra konusu başlık formatında yazılır ve ardından ‘’bitmiş’’, ‘’bitmemiş’’, ‘’tablet mevcut değil’’, ‘’tablet tamamlanmadı’’, ‘’tableti bulamadık’’, ‘’tablet kullanılamıyor’’ veya ‘’tablet kayboldu’’ gibi zaman içinde düzeltilebilecek mevcut durumunu belirten uyarıcı ifadeler eklenmiştir. Birtakım örneklerde ise tabletlerin raflara nasıl koyulduğunu gösteren ‘’dik durmuyor’’ ifadesi yazılarak arayan şahıs için aranan tabletin raf içinde yatay konulduğunu belirtmektedir[484].

Örnekler:

> ‘’İki tablet: Eğer kral, kraliçe ve prensler Yerin Güneş Tanrısına yedek heykelcikler verirlerse. Bitmiş. Buna ait birinci tableti bulamadık.
>
> Bir tablet: *Zigazḫur’*lu kadın *Annana’*nın söz(ler)i Tanrı *Miyatanzipa’*ya yakardığım zaman. Bitmiş.
>
> Bir uzun kil (tablet): Eğer ilahi söyleyen / ilahici Tanrıça *Inar’*ın tapınağında geceleyin *ḫarši* ekmeklerini parçalarsa; ve bu şekilde *Ḫatti* dilinde söyler. Bitmiş.
>
> Bir tablet: *Zintuḫi* rahibelerinin / genç kadınların Güneş Tanrısının tapınağında, kralın önünde konuştukları zaman. Bitmiş.

[482] P. Dardano, 2019, s. 203 – 204.
[483] C. Karasu, 1997, s. 234.
[484] P. Dardano, 2019, s. 203 – 204.

Bir uzun kil (tablet): *İštanuwa* halkının ilahileri. Bitmiş.

Bir tablet: bir anlaşma. *Kizzuwatna* kralı *İšputaḫšu* ile *Ḫatti* kralı *Telipinu* (arasında) bir anlaşma yaptıkları zaman. Bitmiş.

Bir uzun kil (tablet): Kizzuwatna'nın *purapši* rahipleri Ammiḫatna, Tulpiya ve Mati'nin sözleri. Eğer tapınakta herhangi bir kutsal yere (karşı) saygısızlık edilmiş (olarak) bulurlarsa,

Onun ayini bu(dur). Bitmiş.''[485].

Tabletlere ulaşmada katalogların ardından sistemin ve yöntemin bir diğer unsuru olarak etiket tabletler yer almaktadır. 4 – 5 cm yükseklik, 6 – 7 cm genişlik boyutunda oval – yuvarlak şekli verilerek yapılan tabletlerin işlevi, kataloglara bakarak aradığı tabletin rafta olduğunu öğrenen görevlinin, rafın içinde tableti diğerlerinden ayırt ederek bulmasına yardımcı olmaktır. Bu nedenle etiket tabletler rafların içinde, temsil ettiği tabletin hemen önüne veya tablete yaslanacak biçimde yerleştirilmiştir. Bilim dünyasında bu savın genel kabul görmesiyle beraber tabletlerin raflara değil kutulara veya sepetlere koyulduğu, etiketlerin ise tabletlerin üzerine dizilmesine dair görüşler de mevcuttur[486].

Kataloglara benzemekle birlikte içerik bakımından onlar kadar kapsamlı olmayan etiket tabletlerde genel olarak temsil ettiği tabletin başlangıç kısmı veya başlık formunda yazılan teması verilerek, görevlinin tableti henüz okumadan tablet hakkında fikir sahibi olmasına yarayacak bilgiler yer almaktadır[487]. Öte yandan katalog ve etiket tabletler birbirlerine işlevsel olarak benzese de içerik bakımından belirgin ayrımları vardır. Kataloglarda sınırlı miktarda konular ve tabletler yer alırken, etiketlerin raflardan ziyade

[485] CTH 276, KUB 30.42 Ay. 4: C. Karasu, 1997, s. 230 – 232.
[486] C. Karasu, 1997, s. 234; M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 184; P. Dardano, 2019, s. 200 – 201.
[487] C. Karasu, 1997, s. 234; M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 184.

temsil ettiği orijinal tablete doğrudan bağlı olması, konusunu da doğrudan yansıtmasına neden olur. Bu nedenle etiket tabletlerde kataloglarda yer almayan yasalar vb. konuları içeren tabletlerin başlangıç satırı gibi unsurları yer almaktadır.

Örnekler:

I) Tablet: ‘’Muwattalli’nin kehanet metinleri. **Etiket:** Muwattalli’nin kehanet raporlarının tabletleri.

II) Tablet: Muršili’nin Annalleri. **Etiket:** Muršili’nin tapuları ile ilgili tabletler.

III) Tablet: Bahar Festivali. **Etiket:** Zippalanda Kentinden AN.TAḪ.ŠUM festivalinin tabletleri. Eğer kral AN.TAḪ.ŠUM festivali için Arinna’dan Zippalanda’ya giderse’’[488].

IV) Tablet: ‘’Hitit Yasalarının ikinci dizisi. **Etiket:** Eğer (hür) bir adam.

V) Tablet: II. Muršili’nin Yıllıkları. **Etiket:** (II.) Muršili’nin kahramanlıklarının tabletleri’’[489].

Etiketler sayesinde tabletin elde edilmesinin ardından, arama işleminin tamamlanmasından önce geriye son bir adım kalır: tabletin konusunun, kapsamının ve künye bilgilerinin öğrenilmesiyle teyit etme. Bu durum için de doğrudan tabletlerin üzerine yazılan kolofonlar devreye girer.

Kataloglar ve etiketler gibi Tunç Çağının arşivcilik – kütüphanecilik sistemine yabancı olmayan kolofonlar, Hititlerden önce de özellikle Mezopotamya’da

[488] **I)** KBo 14.71 [CTH 283.9], **II)** KUB 30.75 [CTH 61.III.6], **III)** KBo 13.90 [CTH 607]: P. Dardano, 2019, s. 201.
[489] **IV)** CTH 292, ABoT 52, **V)** CTH 61, KUB 30.75: C. Karasu, 1997, s. 235, 237.

kullanılmakla beraber ilk izleri Šuruppak Kentinde, henüz piktografinin kullanıldığı döneme kadar dayanmaktadır[490].

Kolofonların işlevi tabletlerdeki konunun bitip bitmediği, aynı konuyu içeren birden fazla tabletin miktarı, çoklu ve birbirinin devamı niteliğindeki bayram metinlerinin kaçıncı gününde olduğu veya sona erip ermediği, tabletlerin yazarı, yazarın şeceresi, denetmeni, dönemindeki kralı vb. döneminin temel künye bilgilerini göstermektir. Bunun için de tabletlerin yazım yeri olmasına bağlı olaraktan bir yüzüne, her iki yüzüne veya yer kalmaması durumunda da kitap sırtlarına benzeyecek biçimde sol kenara yazılmışlardır. Bu bakımdan kataloglar tabletlerin varlığını ve dağılımını; etiketler tabletlerin kendisini; kolofonlar ise özellikle de Ḫattuša ve Šapinuwa'da yoğun miktarda bulunan kırık tablet parçalarının bilim insanlarınca konularına göre eşleştirilip birleştirildikten sonra mensubu oldukları tabletin meydana getirilmesinde yardımcı olmuşlardır. Ancak son derece yarar sağlayan işlevlerine ve önemli bir miktar tablette yazılmış olmalarına karşın, Mezopotamya'da olduğu gibi Hititlere ait tabletlerde de yeterli oranda kolofon yer almamaktadır[491].

Örnekler:

I) Tablet: ''(*ḫ*)*išuwa* Bayramı. **Kolofon:** [*ḫ*]*išuwa* [Bayramının on ü]çüncü [tableti bitmiş]. [Kraliçe *Puduḫepa*] [kâtip]lerin [başı *Walwaziti*'yi] [*Ḫattuša* Kentindeki *Kizzuwatna* tabletlerini araştırmak için] [görevlendirdikten sonra, bu *ḫišuwa* Bayramı tabletlerinin aynı gü]n [kopyalarını çıkardı]. Kâtiplerin başı *Walwaziti*'nin [oğlu,] *Mittannamuwa*'nın [toru]nu, MAḪ.DINGIR^{MEŠ} – *na*'nın

[490] N. Yıldız, 2003, s. 18.
[491] C. Karasu, 1997, s. 217, 233 – 234; M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 178.

öğrencisi / çırağı (Kâtip) [*Talmi*] – *Tešup*'un eli, Kâtiplerin başı *Walwaziti*'nin önünde yazdı''[492].

II) Tablet: ''Ağız yıkama ayini. **Kolofon:** [*itkalzi* ay]in[inin] dördü[ncü] tableti: Majestemin ağızınd[an] *Zitḫara* Kentinde, [hasat mevsimi]nd[e] icra ettik. Bitmem[i]ş. Yirmi ikinci tableti *Ša*[*pinuwa* Kentinden getirdiler,] sonra bu tabletle[rin] örneklerini [onlardan] çıkardı [k.]''[493].

Görevlilerin tabletleri arama – bulma sürecinde yardımcı ve de sistemin birer parçaları olan katalogların, etiketlerin ve kolofonların yanı sıra tabletlerin kendisi de yine sistemin birer parçasını oluştururlar. Buna göre tabletler sistem içinde boyutlarına, koyulma şekillerine ve yüzeylerinin kullanış biçimlerine göre değişim göstermektedirler.

Çeşitli ebatlarda yapılan tabletlerde en küçük olanlar bir kibrit kutusu kadar olabilirken, en büyükleri ise 27 x 31 cm yüksekliğe kadar varabilmektedirler. Boyutları genel olarak konularına ve kullanış amaçlarına göre ayarlanan tabletlerde mektuplar, taraflar arası bir kerelik kullanımından kaynaklı olarak daha küçük ebatlarda yapılırken, bayram metinleri, ayrıntılı anlatımlarından ötürü tek bir tablete sığmamaları, devamlı ve uzun süreli olmaları ve de ihtiyaç duyumunda yeniden kullanılabilmeleriyle çok daha büyük ebatlarda yapılmıştır[494].

Aynı şekilde tabletler, görevlilerin yazarken veya okurken daha rahat tutabilmelerinin sağlanması adına düz yüzey yerine hafif bombeli dış bükey formunda yapılmışlardır. Kolay kavrama amacının dışında sol kenara bir kolofon yazılması durumunda ortaya yeni bir işlev çıkmaktadır. Buna göre tabletler yazılı olmayan kenarları alta gelecek şekilde rafa koyulduğunda kolofonların bulunduğu kısım yukarıya dönük

[492] CTH 628, KBo 15.37 + FHG 9 + ABoT 7 Ay. 6: C. Karasu, 1997, s. 227 – 228.
[493] CTH 777, KBo 21.43, Ay. 4: C. Karasu, 1997, s. 229.
[494] J. Seeher, 2003, s. 9; M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 175.

duruyor ve günümüzdeki kitapların sırtlarında yer alan etiketler gibi kullanıcı için dışarıdan rahat bir görünüm sağlanıyordu[495].

Tabletlerin yapılma biçimleri, amaçlarının haricinde dizilmelerine de yön vermiştir. Etiketi önünde olan bir tabletin boyutuna göre rafa sığması durumunda dik; sığmaması durumunda yatay biçimde koyulmaktaydı. Yaşanan yangınların sonucunda rafların parçalanmasıyla etrafa saçılmalarının ve aradan geçen uzun zaman diliminden sonra düzensiz, kırık ve parçalanmış şekillerde bulunmalarına karşın, kataloglarda geçen doküman verilerinde dik duruyor veya durmuyor ifadelerinin geçmesi, tabletlerin raflara nasıl koyulduklarını göstermiştir. Her iki türde de tabletler konularına göre 20 – 30 – 40 – 100 tabletten oluşan sıralamalarla raflarına yerleştirilmişlerdir[496].

Son olarak tablet yüzeylerinin kullanılmasına gelindiğinde, günümüzün çoğunluk yazı üslubunda uygulanan soldan sağa doğru yazma tekniği Hititler tarafından da uygulanmıştır. Bununla birlikte ortak nokta bu durumla sınırlıdır. Günümüzde bir defterin bir yüzünden diğerine kadar yazma stili Hititlerde yalnızca küçük boyutlu tabletler için geçerli iken, hem boyutu hem de konusu geniş olan tabletler için dikey çizgiler çekerek sütunlu bölmeler (Resim 13) kullanmışlardır. Sütunların miktarı da yine tabletin konusuna bağlı olaraktan 2, 4 ve maksimum 6'ya varmaktadır. Bir yüzeydeki sütunların yazma yönüyle paralel olarak yer almasından ötürü soldaki sütunlar birinci, sağdakiler ise ikincidir. Her bir sütun içinde soldan sağa yazım yapılırken, tabletin bir yüzeyinin bitmesi ancak yazma işleminin bitmemesi durumunda, günümüzdeki sayfa çevirme tekniğinin aksine tablet, alttan üste doğru arka yüzüne çevrilirdi. Ancak arka yüzeyde bu durum ters istikamette seyrederek ön yüzün solundaki 1. sütunun arkasındakinin 3 değil 4. olmasına ve ön yüzün sağındaki 2. Sütunun arkasındakinin de ters taraftan devamı

[495] N. Yıldız, 2003, s. 18 – 19.
[496] N. Yıldız, 2003, s. 19; C. Karasu, 1997, s. 233.

olarak 3. sütun olmasına yansımıştır. Ayrıca her iki yüzeye yazılmış kolofonların tabletin her iki tarafında da aynı sırada yer almalarına yansımıştır[497].

Belgelerin düzenlenmesi, korunması ve arama – bulma yöntemlerinin yanında bakımı ile devamlılığı da arşivcilik – kütüphanecilik sisteminin azımsanamayacak unsurları arasındadır. Yüksek ihtimalle hem daha rahat okuma ve yazmaya imkân vermesi hem de kâtiplerin görevlerini icra etmek için daha sağlıklı bir ortam oluşturmasından ötürü Hititler, tabletlerini geniş ölçülü pencereler ile meşale ateşinden ziyade gün ışığının daha çok nüfuz etmesine izin veren odalarda tutmuşlardır[498]. Normal hava şartlarında oldukça yararlı olan bu yöntem, zamanın doğal yıprandırıcı şartlarının yanında Anadolu Coğrafyasının zaman zaman sakinleri üzerinde olumsuz etkiler yaratan ekstrem iklim koşulları nedeniyle tabletlerin nemden ve soğuktan yıpranıp zarar görmesi gibi olumsuz etkilere de izin verebilir. Öte yandan günümüzün arşiv ve kütüphanelerinde belgelerin korunmasında teknolojik cihazların kullanılarak oluşturulan uygun hava koşullarının o dönemin şartlarında mümkün olmaması, Hititleri başka bir önlem almaya sevk etmiştir.

Bu yöntem belgelerin kopyalanarak çoğaltılması işlemidir. Buna dair ilk somut veriler kataloglarda yer alan ‘’bitmiş’’, ‘’bitmemiş’’, ‘’tablet tamamlanmadı’’ gibi tabletlerin yazılmasında veya mevcut tabletlerin kopyalarının çıkarılmasında aktif devamlılığı gösteren ifadelerdir[499]. Verilebilecek diğer bir örnek Kraliçe Puduḫepa’nın, döneminde kâtiplerin başı olan Walwaziti’yi Ḫattuša Kentindeki Kizzuwatna tabletlerini araştırmak ve *ḫišuwa* Bayramına ait tabletlerin kopyalarının çıkarılmasını yürütmek için görevlendirmesinden bahseden CTH 628, KBo 15.37 + FHG 9 + ABoT 7 Ay. 6 numaralı tablettir[500]. Nitekim tabletlerin büyük bir çoğunluğunun M.Ö. 13. yüzyıl İmparatorluk Dönemine, konularının ve sahiplerininse çok daha eski dönemlere tarihlenmesi,

[497] J. Seeher, 2003, s. 9 – 10; M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 175. N. Yıldız, 2003, s. 18.
[498] T. P. J. van den hout, 2002. Erişim Adresi: http://fathom.lib.uchicago.edu.
[499] P. Dardano, 2019, s. 203.
[500] M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 179.

kopyalama işleminin varlığını göstermektedir. En fazla kopyalanan belge türü ise Hitit siyasi ve sosyal yaşamında vazgeçilmez birer yeri olmalarından ötürü aktif olarak ihtiyaç duyulan dualar, festivaller, ilahiler ve ritüelleri konu edinen dini nitelikli belgelerdir. Bununla beraber idari vb. çeşitli konulardaki belgelerin de kopyalandığı bilinmektedir. Mektuplar gibi tek seferlik kullanıma sahip belgeler ise orijinal nüshalar halinde saklanmıştır[501]. Bu bakımdan düzenli zaman aralıklarında yapılan herhangi bir faaliyetin düzenli biçimde yürütülmesi için gereken bilgileri içeren tabletlerin kopyalanması ihtiyacı, diğer konularda ve meselelerde de geçerli olmuştur. Çoklu kullanıma sahip belgelerin gelecek nesillere aktarımı, gelecekte yaşanabilecek bir meselenin çözümünde yardım alma, alınacak kararlarda yol gösterme, arz – talep durumu ve arka planda yer alması muhtemel bilinmeyen başka etkenler Hititlerin, tabletlerini konuları nezdinde yüzyıllar boyunca defalarca kopyalamalarına teşvik etmiştir[502].

Kopyalanan belgelerde keşfedilen unsur, zamanın kaçınılmaz olarak getirdiği zihinsel ve üslupsal değişimlere Hititlerin de uymuş olduğu ve kâtiplerin bazı belgeleri orijinal dönemlerine göre değil, kendi dönemlerinin dil ve gramer koşulları çerçevesinde uyarlayarak yeniden yazmış olduklarıdır[503]. Öte yandan belgelerin kopyalanmasına ve devamlılığının sağlanmasına rağmen yazılı kaynaklar açık bir biçimde hangi tabletlerin düzenli olarak kopyalandığını, hangilerinin tek bir nüsha olarak tutulduğunu, hangilerinin kopya olduğunu ve de belgelerin yapılma – kopyalanma tarihlerini göstermezler. Bunun başlıca nedeni kâtiplerin kopyalama işlemini yaparken işlem hakkında herhangi bir işaretleme veya bibliyografik ekleme yapmamış olmalarıdır. Benzer biçimde günümüzde yapılan kralların numaralandırılması işlemini de yapmamaları ve aynı isme sahip pek çok

[501] P. Dardano, 2019, s. 204 – 205. T. P. J. van den hout, 2002. Erişim Adresi: http://fathom.lib.uchicago.edu.
[502] T. P. J. van den hout, 2002. Erişim Adresi: http://fathom.lib.uchicago.edu.
[503] P. Dardano, 2019, s. 204 – 205.

kralın var olması, bilim insanlarının hangi belgenin hangi krala ait olduğunu saptamasını zorlaştırmaktadır[504].

Belgeleri korumak, kullanmak, düzenlemek ve düzenli aralıklarla kopyalamakla ilgilenen kâtipler, yürüttükleri bu sistemi krallığın zayıflaması ve nihayetinde tarih sahnesinden çekilmesine kadar devam ettirmiştir. Bu süre zarfında edebi ve dini belgelerin mevcut koleksiyona eklenmesinde veya başka kentlere, tapınaklara, odalara gönderilmesinde öncülük etmişlerdir[505].

5.5. Arşivlerin Dil ve Yazı Çeşitliliği

Ḫattuša merkezli Hitit arşivlerinin, hem dönemin hem de günümüzün dünyasında özel bir konuma sahip olmasındaki nedenleri arasında, gelişmiş sistemlerinin ile yöntemlerinin yanı sıra Tunç Çağının metropolleri sayılabilecek yerleşimleri arasında bile yalnızca Ugarit gibi kozmopolit kentlerde görülebilecek dil ve yazı çeşitliliği yer almaktadır. Henüz 1919 yılında Emil Forrer, Hitit araştırmalarının ve biliminin kuruluş aşamasında olduğu bir dönemde Ḫattuša'da en az 8 dilin varlığını saptamıştır. İlerleyen çalışmalar sonucunda sadece Ḫattuša ile sınırlı olmayaraktan, 8 dilin yanında Hititlere ait toplamda 2 yazı türü de tespit edilmiştir. Saptanan diller Hititçe, Luwice, Palaca, Hattice, Hurrice, Akkadca, Sumerce ve İndo – Ari dili iken tespit edilen yazılar ise çivi yazısı ile Anadolu'ya özgü hiyerogliflerdir[506].

5.5.1. Dil

Hititçe

[504] M. Alparslan, 2009, s. 33 – 36.
[505] O. Koç, 2021, s. 247; T. P. J. van den hout, 2002. Erişim Adresi: http://fathom.lib.uchicago.edu.
[506] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 31 vd. ; M. İ. Çığ, 2017a, s. 69 vd.

Hititlerin *kanešumnili* (Kanešli'nin dilinde), *nešumnili* (Nešalı'nın dilinde) veya *nešili* (Neša dili) olarak isimlendirdikleri dilleri, bu zamana kadar ele geçen bütün konuları kapsayan belgeler arasında en fazla kullanılmış olan yazı dilidir. Bilim dünyasının ortak paydada kabul ettiği üzere Hititçe, Hint – Avrupa Dil Ailesinin Anadolu koluna mensup olarak ailenin bilinen en eski yazıya geçirilen (ölü) dil örneğini temsil etmektedir. Özellikle dil ve gramer yapısının akrabası ve uzak atası olduğu Almanca, Fransızca, İngilizce ve İtalyanca gibi dil ailesinin günümüzde halen yaşamakta olan diğer mensuplarıyla birtakım benzerlikler taşıması, dilin anlaşılmasını bir nebzede olsa daha kolay hale getirmektedir[507].

Krallığın kurucularının mensubu ve ana dili olmasından ötürü belgelerin baskın yazım dili olan Hititçenin, önceleri Anadolu genelinde yaygın konuşma dili olduğu düşünülürken, günümüzde ise daha çok kabul edilen görüş üzerine yalnızca Hititlerin en yoğun varlık gösterdiği Kızılırmak Nehrinin kavsi ve civarında, muhtemelen toplumun seçkin zümresinin tamamı ve halkın büyük bir kesimi tarafından konuşulmaktaydı. Dil ve yazı üzerinden hem Anadolu hem de çevre coğrafyalarda Hititlere ait yeterince belge çıkmaması, Hititlerin nüfusunun dönemin Anadolu'sunun toplam nüfusunun esasında ne kadarlık bir kısmını oluşturduğu ve tam olarak hangi bölgelerde konuşulduğu sorusunu getirmektedir. Yaygın görüş, Hititlerin bir yönetici zümre olarak Anadolu'nun çoğunluğunu oluşturan diğer toplumları askeri ve diplomatik yollarla yönetme başarısını gösteren azınlık bir toplum olduğudur. Yönetici zümreyi temsil etmeleri ve o dönemde yazının yalnızca söz konusu sınıf tarafından kullanılma ayrıcalığına sahip olması, seyrek nüfusa rağmen belgelerin yazım dilini eksikte olsa açıklamaktadır. Bununla beraber öne sürülen görüşler ve çözümlenmeye çalışılan tartışmalar günümüzde devam etmektedir[508].

[507] M. Alparslan, 2009, s. 12, 14 – 15; S. Ö. Savaş, 2013, s. 41, 48; Miller, J. Lowell, ''Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Halklar ve Diller'', **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019, s. 82.
[508] J. L. Miller, 2019, s. 82; M. İ. Çığ, 2017a, s. 70.

Üzerinde tartışılmaya devam eden ve tam bir görüş birliği sağlanamayan bir diğer husus, Hitit tarihinin siyasi aşamalarında olduğu gibi Hititçenin de dil ve yazım aşamalarının dönemlere göre ayrımı meselesidir. Eski – Orta – İmparatorluk Dönemi şeklinde üçe ayrılan siyasi aşamalardaki gibi Hititçe de Eski (M.Ö. 1650 – 1450), Orta (M.Ö. 1450 – 1350) ve Yeni (M.Ö. 1350 – 1180) şeklinde tahmini dönemlerine ayrılmaktadır[509]. Bir kısım uzman tarafından kabul edilen bu ayrım eski görüşe aitken, günümüzde daha yaygınlık kazanan görüş, ayrımın yalnızca Eski – İmparatorluk, Eski – Yeni şeklinde yapılması gerektiğidir. Yeni düşüncenin dayandığı temel, 450 yıl boyunca var olmuş Hitit krallığının ve bu süreçte aktif konuşulan dilinin, hemen hemen 150'şer yıllık dönemlere, gelişimlerinin sağlanmasında oldukça kısa ve yetersiz kalmasından ötürü ayrılmasının mümkün olmaması üzerinedir[510].

Buna rağmen Hititlerin 450 yıl boyunca siyasi egemenliklerini Anadolu ve çevre coğrafyalarına kabul ettirmeyi başarmaları ve yönetimde kalmaları, Hititçenin, sınırlıda olsa Kuzey Suriye yerleşimlerinin ve Mısır'ın Akhetaton Kentinin belgelerinde bulunacak kadar nüfuz etmesinde etkili olmuştur. Nitekim Akkadca'nın Tunç Çağı Ortadoğu'sunun uluslararası diplomasi dili olması gibi Arzawa mektupları da Hititçenin Anadolu sınırları içinde aynı konuma sahip olduğunu gösterebilir. Ne var ki sahip olduğu konumuna rağmen Hititçenin ömrü krallığın ömrü ile paralel orantıda olmuş ve krallığın yıkılıp Hititlerin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra bir daha kullanılmamıştır[511].

Luwice

Hititçe ile akraba olan ve belgelerde Hititlerin *luwili* (Luwi dili) adını verdiği Luwice, Hint – Avrupa Dil Ailesinin Anadolu koluna ait en yaygın konuşma ve yazışma

[509] M. Alparslan, 2009, s. 34; S. Ö. Savaş, 2013, s. 48.
[510] M. Alparslan, 2009, s. 34; A. Ünal, 2019, s. 108.
[511] Dinçol, Ali, M., Dinçol, Belkıs, ''Eskiçağda Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu'da Diller ve Yazılar'', **Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi** (Ed. Fatma Canpolat), İstanbul, YKY, 2006, s. 32 – 34.

dillerinden biridir. Yazılı veriler nezdinde Luwi dilinin kelime kökeni olarak Hitit egemenliğine bağlı Luwiya coğrafyasının adından gelmesi hususu genel kabul görmektedir. Genellikle Kızılırmak Nehrinin çevresiyle sınırlı olan Hititçenin aksine, Anadolu'nun batısından güney ve güneydoğusuna ve hatta Suriye'de bile daha çok yazım dili olarak kullanılan dil, yine dönemsel olarak Tunç Çağı ile sınırlı kalan Hititçenin aksine Demir Çağında da konuşma ve yazım dili olarak varlığına devam etmesiyle Anadolu'da en uzun süre yaşayan dil olmuştur[512].

Muhtemelen Hititlerden önce Anadolu'ya gelen veya öncesinde belirli bir gelişmişlik seviyesine ulaşan Luwiler, bilim dünyasında artık daha kabul gören haliyle M.Ö. 2. binyıl içinde yönetimi elinde tutan veya toplumun üst tabakasını temsil eden azınlık Hititlerin yanında çoğunluğu oluşturan halkı temsil etmişlerdir. Belgelerde M.Ö. 17. – 15. yüzyılları arasında hüküm sürmüş bazı Hitit krallarının (I. Labarna, Ḫantili, I. Zidanta ve I. Muwattalli) Luwice isimler taşıması, Hitit yasalarında *luwili* teriminin sık sık geçmesi, metinlerde pek çok Luwice kelimenin yazılı olması, 14. yüzyılın başlangıcına tarihlenen idari konulu metinlerin saray içinde Luwice konuşulmasına dair yoruma açık ipuçları vermesi ve ateşle ilgilenen şahsa Luwice seslenilmesi, Luwilerin Hitit Krallığı ve sosyal yaşamı içinde baskın bir konumda olduklarını göstermektedir[513].

M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren İmparatorluk Dönemine ait belgelerde Luwi dilinin nüfuzu giderek belirgin hale gelir. Çivi yazılı belgelerin yarısı Luwicenin Hurri ve Sami dillerinin etkileri altında gelişen bir lehçesi olan Kizzuwatna Luwicesinde yazılmıştır. Belgelerin geriye kalan yarısı ise yönetim kademesi tarafından idari amaçlı kullanılan İmparatorluk Luwicesi adlı lehçesinde yazılmıştır. Sınırlı miktarda konuya sahip olaraktan Luwi dili, özellikle Hititlerin dini yaşamı içinde ayin, büyü, efsane ve festival

[512] Yakubovich, Ilya, ''Hitit İmparatorluğu'nda Luvice'', **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2013, S. 36, s. 56 – 61.
[513] Yakubovich, Ilya, ''Siyasi Haritada Luviler'', **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2018, S. 64, s. 54; I. Yakubovich, 2013, s. 56; J. L. Miller, 2019, s. 89.

metinlerinde geçmektedir. Bununla beraber Luwice yazılmış CTH 769 – KBo 29.38 numaralı bir mektup ile tanrı ve tanrıça isimleri[514] de koleksiyonda ve belgeler içinde yer edinmektedir[515].

Palaca

Hititçe ve Luwice ile beraber yine Hint – Avrupa Dil Ailesinin Anadolu koluna mensup olan Palaca, Tunç Devrinin Kuzeybatı Anadolu sınırları içinde muhtemelen Kızılırmak Nehri ile Batı Karadeniz sahilleri arasındaki bir bölgede konuşulmuş bir dildir. Hititlerin *palaumnili* (Pala dilinde) ismiyle kaydettikleri Palaca, Ḫattuša tabletlerinde seyrek metinler ve çok az sayıda kelimeler halinde yazılmıştır. Pala dilinde yazılan belgeler, konu olarak yalnızca büyülerin uygulandığı ayinleri, bayram metinlerini, ilahileri ve mitleri içermesiyle[516] sayı ve çeşitlilik bakımından oldukça sınırlıdır[517].

Hattice

Anadolu'nun bilinen en eski halkı olan Hattilerin, bilenen en eski dilleri olan Hattice veya Hitit belgelerinde geçen ismiyle *ḫattili* (Ḫatti dili) Hititçe, Luwice ve Palaca'nın aksine Hint – Avrupa Dil Ailesine mensup bir dil değildir. Aynı şekilde Hititçe veya Luwice – Palaca ile dil ve gramer bakımından herhangi bir benzerlik de taşımamaktadır. Bilim dünyasında yaygınlık kazanan ancak henüz kanıtlanamayan veya belirgin olmayan görüş, Hatticenin Kuzeybatı, Kuzeydoğu veya Güney Kafkas dilleri ile akraba olduğudur[518].

[514] Çoğunlukla büyü ve ritüel metinlerinde geçen bu varlıklara verilebilecek en güzel örnek, bir dönem Hititlere başkentlik yapmış olan Tarḫuntašša Kentine adını veren Tanrı Tarḫunt / Tarḫunta'dır. B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 32; G. Karauğuz, 2015, s. 46; M. Alparslan, 2009, s. 127.
[515] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 32; I. Yakubovich, 2013, s. 58 – 59; J. L. Miller, 2019, s. 86 – 87. Belgeler: CTH 640, 757 – 773, 808. https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[516] Belgeler: CTH 750 – 754. https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[517] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 31 – 32; J. L. Miller, 2019, s. 87 – 88; M. Alparslan, 2009, s. 47; S. Ö. Savaş, 2013, s. 41.
[518] Vigo, Matteo, ''Hattice'', **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2014, S. 38, s. 78, 80.

Hattice ile ilgili henüz kanıtlanamayan veya belirgin olmayan başka görüşler ve beraberinde gelen sorunlar da vardır. Hititlerden önce Anadolu'da Kızılırmak ve çevresinde yaşamakta ve konuşulmakta olan Hattiler ve Hattice, Hititlerin ve Hititçenin yerlerini almasıyla yaşamaya ve aktif olarak konuşulmaya devam etti mi? bu hususta Hattice, Hitit yaşamında Ortaçağ Latincesi gibi toplumun yalnızca ruhban sınıfının veya seyrek bir kesiminin bildiği bir dini – edebi dil haline mi dönüştü veya tam olarak ne zaman yok olduğu gibi cevaplanamayan sorulardan ötürü belirsizliğini korumaktadır[519].

Dildeki bu belirsizliklerin başlıca nedeni Hatticenin çok az çivi yazılı belgede yer alması veya Hattice yazılmış çok az belgenin günümüze ulaşmasıdır. Yalnızca Ḫattuša ve Šapinuwa'da bulunan belgeler, aralarında 3 tanesi Hattice – Hititçe çift dilli metinler[520] de olmak üzere toplam 20 civarında tablet ve fragmanlardan ibarettir[521]. Bazı dokümanların konusu Palaca yazılan belgelerle benzer biçimde büyüleri, duaları, ilahileri, şarkıları ve bir gelenek olarak tapınakların inşasında temelinin atılması esnasında uygulanan ritüeller ile törenleri içermektedir. Bazıları ise Hititçe metinler arasında çevirisi yapılmamış kelimeler halindedir[522]. Dilbilimsel incelemeler Hatticenin Hititçeye çevrilmesinde ve her iki dilin yazımındaki belirgin uyumsuzluklar gibi birtakım sorunların varlığını gözler önüne serer. Buna göre henüz Hititlerin döneminde bir ölü dile dönüşmeye başlayan Hattice, dönemin kâtipleri tarafından yeterince bilinememiş ve anlaşılamamıştır[523].

Hattice yazılmış belgelerin dil ve gramer bakımından sorunlu, miktar bakımından yetersiz ve belirsizliğini korumasına rağmen kesin olan unsur, dil hususunda olmasa bile Hattilerin, Hititleri dini, siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda oldukça etkilemiş ve

[519] M. Vigo, 2014, s. 78.
[520] Bunlar: ''Temel Taşını Koyma'' adlı bir ritüel, bir tapınağın temelini atma ile ilgili bir ritüel ve ''Gökten Düşen Ay Tanrısı'' adlı bir efsane metnidir. M. Vigo, 2014, s. 80.
[521] Belgeler: CTH 656, 725 – 746. https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[522] M. Vigo, 2014, s. 80; J. L. Miller, 2019, s. 85 – 86.
[523] M. Vigo, 2014, s. 80.

uygarlıklarının oluşumunda azımsanamayacak düzeyde şekil vermiş olmalarıdır. Bunun en belirgin örneği Hititlerin, kendilerini ve yaşadıkları coğrafyayı tanımlamak için koydukları ve günümüzde bile kullanımı geçerli olan isimlerdir[524].

Hurrice

Hattice gibi hem eklemeli hem de Hint – Avrupa Dil Ailesinin mensubu olmayan ve Asyatik diller içinde Kafkas dillerine mensup olduğu düşünülen Hurrice, kökeni M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısına kadar dayansa da Hattilerin aksine Hurrilerin M.Ö. 2. binyılda Anadolu içlerine gelmeleriyle dilleri ve kültürleri coğrafyaya sonradan dâhil olmuştur. Bununla birlikte hem halkın hem de dillerinin Kuzey Mezopotamya, Kuzey Suriye, Güney – Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'ya kadar yayılım sahasının olmasıyla benzer ölçüde yayılıma sahip olan Luwiler ve Luwice gibi Hititlerin belgeleri üzerinde kaçınılmaz etkilere ve yansımalara sahip olmuşlardır. Nitekim Hititçe ve Akkadca'dan sonra belgelerin yazımında en çok kullanılmış olan üçüncü ve Ortadoğu üzerinde Sumerce, Akkadca ve Hititçe ile beraber uygarlıklar arası ortak kültürel miras anlamında en çok nüfuz etmeyi başaran dildir[525].

Bu hususta en çok nüfuz ettikleri coğrafyalar ve uygarlıklar, Kuzey Mezopotamya – Kuzey Suriye – Güneydoğu Anadolu kapsamında Mitanni Uygarlığı ve Anadolu Coğrafyasında Hitit Uygarlığıdır. Krallığın M.Ö. 14. yüzyıldan itibaren Kizzuwatna Bölgesini sınırlarına katmasıyla Hurri nüfuzu, M.Ö. 1400 – 1200 yılları arasında Ortadoğu üzerindeki siyasi ve etnik düzenin değişmesine kadar uygarlığın üzerinde pek çok alanda etkili olmuştur. Bu süreç boyunca da Kizzuwatna, Hitit üzerindeki Hurri nüfuzunun merkezi bölgesi konumunda olmuştur. I. Tutḫaliya, damadı ve varisi I. Arnuwanda ve oğlu II. / III. Tutḫaliya'nın dönemlerinden itibaren kralların Hurri kökenli

[524] M. Vigo, 2014, s. 80 – 82; J. L. Miller, 2019, s. 85.
[525] Giorgieri, Mauro, ''Hurrice ve Urartuca'', **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2013, S. 36, s. 84 – 85.

kadınlarla evlenmeleri[526], mevcut Hititçe isimlerinin yanında Hurrice isimler de almaları[527], Kizzuwatna kökenli Hurri kültürüne ait dini uygulamalarda bulunmaları[528] ve Hurrice isimler taşıyan tanrı – tanrıçalara panteonlarında en üst mertebede yer vermeleri[529], Hurri ve Hurrice nüfuzunun derecesini göstermektedir[530].

Belgelerde muhtemelen Luwice gibi isim kökeni coğrafi bir bölgenin adına dayanan *hurlili* (Hurri dili), özellikle Ḫattuša ve Šapinuwa'da öne çıkan bir dini, edebi ve eğitim dili olmuştur. Arşiv – kütüphane belgelerinin büyük bir çoğunluğunu meydana getiren ayin, büyü, dua, efsane, kehanet, mit ve mitoloji konulu metinler arasında pek çok Hurrice örnek[531] ile Šamuḫa Kentinden Hurrice yazılmış bir mektup bulunmuştur[532]. Ebla Kentinin yıkılışını ve Tanrı Tešup'un yeraltı dünyasına indikten sonraki maceralarını anlatan Hititçe – Hurrice çift dilli ve şiir formunda yazılmış parçalı bir tablet ile Gilgameš Destanının Hurrice çeviri versiyonu olan parçalı bir tablet konuları içeren belgeler arasında verilebilecek en güzel örneklerdendir[533].

Belgelerde Hurri dilinin baskın olması, Hititlere belge yazımında zengin bir sanatsal üslubu kazandırmasının yanında pek çok nüshalar halinde yazıya geçirilmesi sayesinde dilin o dönemde kullanılan Eski Hurrice adlı lehçesinin günümüze kadar ulaşmasıyla bizzat dilin kendisine de önemli bir kazanım sağlamıştır[534].

[526] Bu kadınlar arasında en meşhuru, bir dönem hem krallığın yönetiminde hem de uluslararası diplomaside büyük rollerde bulunmuş olan Kral III. Ḫattušili'nin eşi Kraliçe Puduḫepa'dır.
[527] Örnek olarak II. / III. Tutḫaliya, mevcut adının yanında Hurrice bir isim olan Tašmišarri, III. Muršili Urḫi – Tešup ve kardeşi Kurunta ise Ulmi – Tešup adını almıştır.
[528] Kizzuwatna'dan getirilen Hurri kökenli *itkalzi-* (Arınma / Paklık / Temizlik) adlı ağız yıkama ritüelleri.
[529] Tanrı Tešup ve eşi Tanrıça Hepat ile oğulları Šarruma.
[530] J. L. Miller, 2019, s. 84 – 85; M. Giorgieri, 2013, s. 87 – 88.
[531] Belgeler: CTH 341, 345, 348, 361, 370, 656, 774 – 791. https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[532] J. L. Miller, 2019, s. 84 – 85; M. Giorgieri, 2013, s. 87 – 88.
[533] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 32; M. Giorgieri, 2013, s. 87.
[534] M. Giorgieri, 2013, s. 87.

Akkadca

Hititçeden sonra belgelerde en çok yer edinen ikinci dil Akkadca veya güney lehçesi olan Babilce'dir. Afro – Asyatik Dil Ailesinin Sami koluna mensup olmasının yanı sıra Amharca (Etiyopya'da konuşulan yerel dillerden biri) Arapça ve İbranicenin atası olan Akkadca, M.Ö. 2. binyılın Tunç Çağı içinde uluslararası konuşma ve yazışma dili (Lingua Franca) olmuştur[535].

I. Ḫattušili'nin Kuzey Suriye seferleriyle ganimet olarak ülkesine getirttiği kâtiplerin aracılığıyla zaman içinde çivi yazısını öğrenip kendi dillerine uyarlamaya başlayan Hititler, *babilili* (Babil dili) adını verdikleri bu dili önceleri bütün yazışmalarında kullanırken, zamanla Hititçenin yerini almasıyla yalnızca uluslararası yazışmalar ile ağırlıklı olarak dini, edebi ve eğitim dili olarak kullanmışlardır. Babilcenin belirli konularda yazılmasının yanında muhtemelen anlaşmalar da dâhil olmak üzere önceleri veya hâlihazırda Babilce yazılmış olan metinler de zamanla Hititçeye uyarlanıp kullanılmışlardır. Bu durumun başlıca nedenleri Babilcenin Hititlere çivi yazısını öğreten ilk dil olması, bir Lingua Franca olmasından ötürü uluslararası arenada daimi yer edinmeye çalışan Hititlerin bu suretle dili bir gereklilik ve protokol olarak kullanması, Tunç Çağı içinde Sumercenin, en azından aktif konuşma anlamında tarih sahnesinden çekilmesiyle yeni dini, edebi ve medeni dilin Babilce olması ve de Hititlerin uygarlıklarını geliştirmede Mezopotamya'nın etkilerine her zaman açık olmasıdır[536]. Dilin zamana göre kullanım sahasının değişmesine göre Eski Krallık Döneminde belgeler, hemen her konuda yalnızca Babilce olmak üzere tek dilli veya Babilce – Hititçe olmak üzere çift dilli yazılırken, özellikle İmparatorluk Döneminde Hititlerin Anadolu'su

[535] M. Alparslan, 2009, s. 46.
[536] J. L. Miller, 2019, s. 82 – 83; A. M. Dinçol, B. Dinçol, 2006, s. 26 – 27.

ile Kassitlerin Babil'i arasında ikili ilişkilerin giderek gelişmesiyle belgeler daha özel konularda yazılmıştır.

Buna göre yazışmalar, anadilleri Babilce olan Suriye'deki vassalerine siyasi ve idari konularda yapılırken, bağımsız komşu krallıklara ise siyasi – şahsi konularda yapılmıştır. Bunların haricinde arınma ritüelleri, asker sayımı, astronomi – fal – kehanet – tıbbi – tohum terimlerini içeren kelime listeleri veya her bir konunun ayrı ayrı ele alındığı metinler, bilgelik metinleri, Gilgameš Destanını da içeren edebi – mitolojik metinler, karaciğer kehanetleri, *LĪMU* listesi, tutsakların listesi, tanrı – tanrıça isimlerini içeren dini – edebi metinler gibi oldukça zengin çeşitliliğe sahip konu yelpazesinde yazılmış belgeler de mevcuttur. Belgeler arasında I. Ḫattušili'nin Eski Krallık Dönemine tarihlenen ve Akkad dilinde yazılan annalleri (CTH 4), Hititlerin savaş ve kuşatma taktiklerini ve de dönemin Kuzey Suriye'sinin etnik yapılanmasını tanımlayan Uršu Kuşatması metni (CTH 7), Telipinu Fermanı (CTH 19) ve Kadeš Anlaşması (CTH 91) içerikleri bakımından öne çıkan örneklerden bazılarıdır[537].

Sumerce

Kuzey Suriyeli kâtipler üzerinden Akkadcanın beraberinde kaçınılmaz olarak gelen Sumerce, her ne kadar Hitit Krallığının kuruluşunun çok öncesinde aktif konuşma dili olma konumunu kaybetse de özellikle Hititçenin dil ve gramer yapısına olan katkılarıyla pasifte olsa varlığının devamlılığını sağlamıştır. Gerek çivi yazısını icat etmeleri gerekse de uygarlıkların ortak mirasında pek çok ilki başarmalarının yansıması olarak Sumerlilerin Hititler üzerindeki kültürel etkilerinin haricinde özellikle belgelerin yazımında dillerinin diğer dillere nazaran farklı ve öne çıkan katkıları olmuştur[538].

[537] https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[538] J. L. Miller, 2019, s. 84; M. İ. Çığ, 2017a, s. 71.

Hint – Avrupa ile Sami dilleri ailesinin mensubu ve bükülgen dillerden olan Hititçe ve Akkadca'da kelimeler, birden fazla hecenin ve işaretinin birleşmesiyle meydana gelirken, günümüze kadar ölü – yaşayan bir akrabası bulunamamasından ötürü herhangi bir dil ailesinin mensubu olmayan ve bükülgen değil eklemeli bir dil olan Sumerce'de ise genellikle bir hece ve işareti bir kelimeye denk gelmektedir[539]. Bu nedenle Hititler, yazımın daha pratik olması adına Sumerceden birtakım ideogramlar alarak onları kendi kelimelerinin yerine bir stenografi olarak kullanmışlardır. Ancak kâtipler bunu yaparken de Sumerce ideogramın sonuna kelimenin Hititçesinin de son hecesini ekleyerek okuma işlemini Hititçe yapmışlardır. Örnek olarak kâtipler kral kelimesinin yalın halini (*haššuš*) yazmak için 4 heceli *ha – aš – šu – uš* biçemiyle yazmak yerine Sumerce LUGAL kelimesinin yanına Hititçe son heceyi ekleyerek LUGAL – *uš* şeklinde yazıp yine *haššuš* olarak okumuşlardır[540].

Bununla beraber Hititler, Sumercenin yanında yazım için Akkadcayı da kullanarak birtakım kelimeleri ve terimleri orijinal dilinde yazmışlardır. Örneğin ^{LÚ}*ḪAZANNU* (Belediye Başkanı / Kent Komutanı), *BĒL MADGALTI* (Askeri Vali / Hudut Beyi) ve *ANA A – BI – YA* (babama). Bu bakımdan Hititçe, bünyesinde Arapça, Farsça ve Türkçe dillerini barındıran Osmanlıca gibi allograph bir dildir[541].

Gramer kullanımının beraberinde Sumerce, diğer diller gibi çeşitli konulardaki metinlerin yazımında da kullanılmıştır. Babil dilinden önce bir dini – edebi – ilmi dil olan Sumerce, M.Ö. 2. binyılda Hitit belgelerine bu nitelikleri üzerinden yansımıştır. Buna göre belgeler arasında sınırlı sayıda büyüler, dualar, edebi ürünler, ilahiler, kelime listeleri ve kült ile ritüel konularını içeren metinler yer almaktadır[542].

[539] M. Alparslan, 2009, s. 44 – 45.
[540] M. Alparslan, 2009, s. 13 – 14; M. İ. Çığ, 2017a, s. 71 – 72; S. Ö. Savaş, 2013, s. 49.
[541] S. Ö. Savaş, 2013, s. 49 – 50; M. İ. Çığ, 2017a, s. 71.
[542] J. L. Miller, 2019, s. 84. Belgeler: CTH 314, 315, 794, 800, 801, 805. https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.

İndo – Ari Dili

Hitit belgelerinde çok az yer edinen bu dil, belirsizliğini korumakla birlikte Mitanni Krallığının, Hurri olup Hurrice konuşan halkının aksine Hindistan'da konuşulan Veda ve Sanskritçeye benzeyen bir dili konuşan ve Hinduizm'in başlıca tanrılarına[543] tapınan yönetici zümre tarafından konuşulmuştu. Yönetici zümrenin etnik ve dini farklılıklarına rağmen uygarlığının sosyo – kültürel gelişimi Hurrilere bağlı olan Mitanni Krallığının Hitit egemenliğine girmesiyle, esasında Hint – Avrupa Dil Ailesinin doğu koluna mensup olan İndo – Ari dili de Hitit literatürüne ancak isimler ve terimler bazında girmeye başlamıştır[544]. Bu isimler ve terimlerin en belirgin olduğu belgeler ise kral I. Šuppiluliuma ile Mitanni kralı Šattiwaza arasında yapılan Akkadca – Hititçe yazılmış bağlılık anlaşması (CTH 51) ile orduda atların yetiştirilmesi ve eğitilmesi üzerine yazılan Kikkuli'nin metnidir (CTH 284)[545].

Tanımı yapılan 8 dilin yanında arşiv – kütüphane belgeleri içinde Batı Sami, İštanuwa, Kaška ve Eski Mısır dillerinden de belli başlı kelimeler ve isimler geçmesine karşın söz konusu ana diller kadar yer almamalarından ötürü bilim dünyasında çokça yer edinmemişlerdir. Öte yandan o dönemde bir kâtibin Kaška dilini tanımlarken sonuna – *umnili* ekini yazması, Hititlerin veya en azından kâtibin Kaška dilini de kabul ettiklerini gösterir[546].

Belgelerde görülen dil zenginliği Hititlerin hem Anadolu Coğrafyasında yaşayan halkların hem de Anadolu dışındaki halklar üzerinden gelen dillere herhangi bir ayrım

---

543 DINGIR.MEŠ*mi – it – ra – aš – ši – il* (Tanrılar Mitra), DINGIR.MEŠ*ú – ru – wa – na – aš – ši – il* (Tanrılar Waruna), DINGIR.MEŠ*ın – tar* (Tanrılar İndra), [DINGIR.MEŠ*n*]*a – ša – at – ti – ia – an – na* (Tanrılar Naşatya). J. L. Miller, 2019, s. 88.

544 B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 33; J. L. Miller, 2019, s. 88.

545 J. L. Miller, 2019, s. 88; S. Ö. Savaş, 2013, s. 48; G. Karauğuz, **Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri,** Konya, 2018b, s. 167; Ayrıntılı bilgi için bkz. G. Karauğuz, **Hitit At Eğitimi Kil Kitabı,** Konya, 2018a, s. 69 – 105.

546 J. L. Miller, 2019, s. 88 – 89.

yapmadan kültürel ve gramer niteliklerine göre kullanmış ve benimsemişlerdir. Bununla birlikte söz konusu dil çeşitliliği en çok dini içerikli metinlerde tespit edilmiştir. Bu durumun temelinde Hititlerin, muhtemelen, arka plandaki politik ve siyasi nedenlerle beraber dini yaşamları ve uygulamaları boyunca bir ayinin veya bayramın düzenlenmesinde ait oldukları ülkenin ve kültürün esas dilini kullanmaya ve de tanrı – tanrıçalarına bir dönem tapınaklarında oldukları halkın dilinde seslenmeye özen göstermeleri yer alır. Temelinde yer alabilecek başka bir neden, günümüzde din – dil – etnik köken kavramları üzerinden yapılan kültürel ayrımların anlayışını kavrayamayan Hititlerin, söz konusu ayrımları bir zorunluluk olarak yalnızca dil (iletişim ve anlama zorunluluğu) üzerinden yapmış olmalarıdır[547]. Bu olgu aynı zamanda Hititler gibi Tunç Çağında en azından kapalı coğrafyalarda yaşamayan veya kozmopolitlik anlayışını bilinçli – bilinçsiz kavrayan halklar için de geçerli olmuştur.

5.5.2. Yazı

Belgelerin konuları hemen hemen 8 dilin kullanımıyla yazılırken, yazım işlemi ise çivi ve hiyeroglif olmak üzere 2 yazı türünün kullanımıyla yapılmıştır. Başta Hititçe ve Akkadca olaraktan bütün dillerin, belge veya kelime miktarı fark etmeksizin çivi yazısına uyarlanmasına karşın hiyeroglifler yalnızca bir dile uyarlanmıştır.

Çivi Yazısı

Mezopotamya menşeili çivi yazısını Babil nüfuzundaki Kuzey Suriye'den alan Hititler, III. Ur Döneminin duktusunu (yazı karakterini) Eski Babil yazım stilinde kullanmalarıyla beraber, kâtiplerin başlarda Akkadca yazımına uyarlı olan biçemi, zaman içinde Hititçeye uyarlayıp geliştirmeleriyle belirgin farklar ortaya çıkmıştır. Mezopotamya ve Kuzey Suriye'nin belge yazımında 600 kadar çivi yazısı karakteri yer

[547] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 33; J. L. Miller, 2019, s. 89.

alırken, Hititlerde bu sayı 375'dir. Sumerce ve Akkadca'da yer alan fonetik heceler / işaretler, ideogramlar / logogramlar ve determinatifler Hititçede de hemen hemen aynı biçimlerde yer almıştır. Fonetik heceler / işaretler tek başına vokal, konsonant + vokal, vokal + konsonant ve konsonant + vokal + konsonant formülleriyle yazılır. Günümüzdeki harflerle Hititçedeki konsonantlar b, d, g, h, k, l, m, n, p, r, s, t, w, y, z olmak üzere 18, vokaller ise a, e, i, u olmak üzere toplam 4 tanedir. Her ikisinin dışında ya, wa, wi heceleri de Hititçede yer edinen yarı sesliler kategorisindedir. Belgeleri yazan kâtipler, bu ögeleri kullanarak sıralı formda yan yana getirmek suretiyle kelimeleri oluşturur ve belli durumlarda kelime bittikten sonra belirteç olarak sonraki kelimenin öncesinde bir hecelik alan bırakırlardı. Kelimenin yazımında yan yana gelen hecelerde genellikle bir hecenin bittiği ses değeri diğer hecenin başlangıç sesini oluştururdu. Örneğin *ha – aš – šu – uš*[548].

İdeogramlar ve logogramlar yukarıda bahsedildiği üzere Sumerce'den alınan kelimelerin sonuna Hititçesinin son hecesi eklenerek kelime Hititçe haliyle okunurdu. Akkadca'da ise kelimeler ya Sumerce gibi mevcut formu ve anlamıyla yazılır ya da Sumerce ve Hititçe kelimeler, ekler arasında çekimlenirlerdi. Örneğin belgelerde Hitit krallarının adı yazılırken önlerine bir selamlama ve yüceltme unvanı olan ''Majestem'' / ''Güneşim'' anlamına gelen ^{D}UTU^{ŠI} (Sumerce DINGIR tanrı, UTU güneş kelimeleri / işaretleri ile Akkadca *ŠAMŠĪ* kelimesinin son eki) konulurdu. Determinatifler (belirteçler) ise Mezopotamya ve Kuzey Suriye üsluplarıyla aynı biçimde yapılış malzemesi, cinsiyet, unvan, kent vb. kendisinden sonra yazılan varlığı tanımlarlardı[549]. Belirteçlerin dışında kâtipler, pek çok dilin kullanılmasından ötürü oluşabilecek anlama sorununa çözüm üretmek adına yabancı bir dilin yazıldığını ve hangisi olduğunu belirten çivi yazılı işaretleri de belgelere eklemişlerdir[550].

[548] M. Alparslan, 2009, s. 13, 57; S. Ö. Savaş, 2013, s. 42, 48 – 49.
[549] S. Ö. Savaş, 2013, s. 49.
[550] M. İ. Çığ, 2017a, s. 69 – 70.

Hiyeroglif Yazısı

İkinci yazı türü olan hiyeroglifler çivi yazısının aksine, Mezopotamya menşeili veya adı üzerinden Mısır menşeili değil, doğrudan Hititlerin öncülüğünde muhtemelen Girit'teki Minos Uygarlığının henüz çözülemeyen hiyeroglif yazısından (Linear A) esinlenilerek Anadolu'nun karakteristik niteliğini piktogramlar ve semboller biçiminde gösteren yazıdır (Resim 14). Önceden Hitit ve Luwi hiyeroglifleri olarak adlandırılan yazı, Hitit ve Luwi kültürel ögelerinin Anadolu'nun resimsel temalarıyla olan özgün birleşiminden meydana gelmesiyle günümüzde genel kabul gören tabirle ''Anadolu Hiyeroglifleri'' olarak adlandırılmaktadır[551].

Heceler ve kelimeler için ayrı ayrı işaretlere, belirtme ve sınıflandırma işlevi gören ve de telaffuz edilmesi muhtemel görünmeyen sözcüklere sahip yazının, tamamına yakını Luwi dilini kapsamaktadır. En erken M.Ö. 14. yüzyıla tarihlenen okunabilir vokal işaretler, başlangıçta kraliyet mühürlerinde ve bullalarda etrafında aynı anlamı taşıyan çivi yazılı işaretleriyle görülürken, krallık üzerindeki artan Luwi etkileriyle[552] paralel olarak zaman içinde kaya kabartmalarına, yazıtlara, taş yüzeylere, madeni kaplara, mızrak uçları gibi silahlara, sepetlerin kilden yapılmış ve üzerine kırmızı balmumuyla kapatılmış kapaklarına ve de çanak – çömleklere kadar son derece geniş bir kullanım sahasına yayılmıştır. Bu hususta tezatlık olarak mühürler ve bullalar dışında sayılan hiçbir unsurda çivi yazısı örnekleri görülmezken, aynı unsurlara ek olarak toprak bağış belgeleri dışında hiçbir arşiv – kütüphane dokümanlarında hiyeroglifler görülmez[553].

[551] Ayrıntılı bilgi için bkz. A. M. Dinçol, B. Dinçol, 2006, s. 28 – 32; I. Yakubovich, 2013, s. 59 – 61; Weeden, Mark, ''Hiyeroglif Luvicesi'', **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2013, S. 36, s. 64 – 71.
[552] Özellikle M.Ö. 14. yüzyılın sonlarına doğru II. Muršili'nin Batı Anadolu seferlerinden itibaren M.Ö. 13. yüzyıl içinde krallığın IV. Tutḫaliya ve II. Šuppiluliuma dönemlerinde mevcut Hitit kültürü, Luwi kültürünün nüfuzunda şekillenmiştir.
[553] A. M. Dinçol, B. Dinçol, 2006, s. 28 – 29; I. Yakubovich, 2013, s. 59; M. İ. Çığ, 2017a, s. 70.

Bu durum halka kapalı olan arşiv – kütüphane yapılarında tutulan belgelerin yazımında kullanılan çivi yazısının, yalnızca toplumun üst tabakasındaki belirli bir zümreye hitap ettiği; halka açık kaya kabartmalarında, kitabelerde ve halka ait günlük kullanım eşyalarında yer alan hiyeroglif yazısının ise muhtemelen kullanıldığı dönemde büyük bir çoğunluğunu Luwilerin oluşturduğu okuma – yazma bilmeyen halka hitap ettiğini ve resimsel yazının herhangi bir anlam çıkarma konusunda çağrışımda bulunduğunu düşündürmektedir[554]. Nitekim M.Ö. 13. – 12. yüzyıllar arasında Hititçeden daha fazla kullanılan ‘’Hiyeroglif Luwicesi’’ adlı dilin, özellikle halkın rahat görebileceği (Resim 15) veya kullanabileceği alanlarda ve eşyalarda (mektuplar ve ticari yazışmalar) kullanılması bu düşünceyi desteklemektedir[555].

5.6. Arşiv Belgelerinin Konuları ve Kapsamı

Bir uygarlığın yapısının ve niteliklerinin belgelerine yansıması gibi belgelerin konularının ve kapsamının da uygarlığın kimliğini tanımlaması durumu vardır. Daha minimuma indirgendiğinde ise aynı durum, söz konusu uygarlığa ait yerleşimlerin karakteri ile belgeler arasındaki etkileşim için de geçerlidir. Bu koşul belgelerin herhangi bir nedenden ötürü yok olması veya henüz bulunamaması haricinde hemen her uygarlık ile belgelerinin ilişkisinde geçerli olmaktadır. Hitit arşiv – kütüphanelerinin sistem ve yönetim bakımından gelişmiş, dil ve yazı bakımındansa kozmopolit olmasına karşın belgeler, konu ve kapsam bakımından Mezopotamyalı ve Mısırlı çağdaşlarına oranla sınırlı bir zenginliğe sahiptir. Bunda Hitit Uygarlığının çağdaşlarına oranla daha askeri, diplomatik ve siyasi bir karaktere sahip olması gibi belgelerinin de daha fazla zarar görmesi, yok olması ve az bulunması etkili olmaktadır.

[554] A. M. Dinçol, B. Dinçol, 2006, s. 28 – 29; I. Yakubovich, 2013, s. 59 – 61; M. İ. Çığ, 2017a, s. 70.
[555] I. Yakubovich, 2013, s. 59 – 60.

Eldeki belgeler bilim insanlarınca transkripsiyonunun ve ardından çevirilerinin yapılmasından sonra tasnif edilip ciltler ve seriler halinde yayımlanmıştır. Örneğin Emmanuel Laroche, metinleri 1971 yılında CTH[556] Serisi olarak konularına göre klasmanlara ayırıp yayınlamış ve sonraki nesil meslektaşları tarafından eklemelerinin yapılmasıyla da https://www.hethport.uni-wuerzburg.de sitesi üzerinden bugüne kadar devam ettirilmiştir[557]. Bunun dışında metinler, pek çok bilim insanı tarafından ABoT I – II (Ankara Arkeoloji Müzesinde Bulunan Boğazköy Tabletleri), IBoT I – IV (İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletleri), VBoT (Verstreute Boghazköi – Texte), StBoT (Studien zu den Boğazköy Texten), FHG (Fragments Hittites de Genève), THeth (Texte der Hethiter), KBo (Keilschrifttexte aus Boghazköi), KUB (Keilschrifturkunden aus Boghazköi) vd. olmak üzere süreli, süresiz veya ciltli yayınlar halinde yayınlanmıştır. Bunların haricinde Hititoloji Biliminin vazgeçilmezleri olan dil ve gramer kitapları, hem Hititçe hem de diğer ölü dilleri içeren sözlükler ve isim listeleri (coğrafi, şahıs, tanrı vb.) de yayınlanan eserler arasındadır[558].

Yapılan filolojik çalışmalar ve yayınlanan eserler nezdinde belgelerin konuları saptanmış ve sınıflandırılmıştır. Metinlerin konularına göre ayrımları, her birinin alt ve yan dallarının da dâhil edilerek oluşturulduğu başlıklar ve listeler halinde verilebilir. Buna göre Eski – Orta – İmparatorluk dönemleri içinde metinler:

I) Bağımsız ve vassal krallıklar arasında yapılan anlaşmaları; idari görevlilere, komutanlara, valilere ve vassal krallara gönderilen fermanları, kararnameleri, tapuları, yönergeleri; Hitit krallarının annallerini, muhtıralarını, mazeret ve savunmalarını,

[556] Catalogue des Textes Hittites (Hitit Metinleri Kataloğu).
[557] M. Alparslan, 2009, s. 29 – 30; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[558] M. Alparslan, 2009, s. 26 – 31; K. Balkan, **Ankara Arkeoloji Müzesinde Bulunan Boğazköy Tabletleri,** Ankara, 1948, s. V – XI; R. Akdoğan, O. Soysal, **Ankara Arkeoloji Müzesinde Bulunan Boğazköy Tabletleri II – Boğazköy Tablets in the Archaeological Museum of Ankara II (ABOT 2),** Chicago, 2011, s. VI – 43; M. Alparslan, **Yayımlanmamış Boğazköy Tabletleri (Bo 8486 – 8694) / Unpublizierte Boğazköy Tafeln (Bo 8486 – 8694),** İstanbul, 2017, s. 1 – 264.

raporlarını ve vasiyetnamelerini; Anadolu'nun geçmişine ait olayları içeren tarihi nitelikli metinler[559]

II) Bağımsız ve vassal krallıklar arasında yapılan evlilikleri; saraylar arası talep edilip gönderilen kıymetli ürünleri (hediyeleri); kralın özel doktoru gibi üst mertebedeki bir saray personelinin gönderilmesi talebini; krallar arasında bir protokol ve nezaket olarak yapılan hal hatır sormaları, anlaşmazlıklar üzerine yazılan sitemleri, uyarıları ve uzlaşmaları; kraliyet ailesinin, idari görevlilerin, yöneticilerin ve vassal hükümdarların birbirleri arasında veya başkalarına yazdıkları çeşitli konuları içeren tarihi nitelikli mektuplar[560]

III) Krallar tarafından soylulara ve yöneticilere yapılan toprak bağışını; ailelerin, kadın ve erkek şahısların, saray personellerinin, yöneticilerin, askerlerin, arazilerin, kadastroların ve satın alımlarının listelerini; eşyaların, haraçların, malların teslim alındığını beyan eden makbuzların, metallerin, mobilyaların, mücevherlerin, sandıkların, silahların ve tekstil ürünlerinin envanterlerini; içişlerinde askeri, idari ve saray görevlilerine gönderilen protokolleri, talimatları ve yeminleri; arşiv kataloglarını ve etiketlerini; at yetiştiriciliği ve biniciliğine dair talimatları içeren idari ve teknik konulu metinler[561]

IV) Hitit Krallığının yasalarını ve ifadelerini içeren hukuki metinler[562]

V) Çeviri edebi ürünleri, kelime bilgileri ve işaret listesi içeren ilmi metinler[563]

[559] G. Karauğuz, 2018b, s. 45 – 198; G. Karauğuz, 2019a, 53 – 178; E. Reyhan, 2018, s. 190 – 258; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[560] G. Karauğuz, 2019b, s. 55 – 129; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[561] G. Karauğuz, 2018a, s. 69 – 105; C. Karasu, 1997, s. 215 – 238; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[562] G. Karauğuz, **Hitit Yasaları,** Konya, 2018c, s. 68 – 100.
[563] R. Akdoğan, O. Soysal, 2011, s. 2; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.

VI) Mitolojik metinler[564]

VII) Dua ve ilahi metinleri[565]

VIII) Ritüel metinleri[566]

IX) Kült envanter metinleri[567]

X) Kehanet metinleri[568]

XI) Festival ve kült metinleri[569]

XII) Farklı dillerde yazılmış metinler[570]

XIII) Akkad ve Sumer edebi nitelikli metinler[571]

XIV) Çeşitli konularda yazılmış metinler[572] olmak üzere temel konularına göre sınıflandırılmışlardır.

Temel konularına göre sınıflandırılmış metinlerin belirli bir kısmında, mevcut temaları dâhilinde yazılmış olduğu dönemin yazdıran ve yazanları tarafından bilinçli veya bilinçsiz verilmiş ek konular ve bilgiler de verilmiştir. Örneğin I numaralı sınıflandırmada yer alan metinler arasında, Latince yıl anlamına gelen *annus* ve yıllık anlamına gelen *annales* kelimelerinden gelen annaller[573] yer almaktadır. Bir Hitit kralının, saltanatı

[564] G. Karauğuz, 2015, s. 49 – 158.
[565] G. Karauğuz, **Hitit Duaları Kil Kitapları ‘’Bin Tanrı’’ İçin İlahi ve Münacatlar,** Konya, 2020, s. 95 – 164.
[566] R. Akdoğan, O. Soysal, 2011, s. 3 – 6; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[567] https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[568] G. Karauğuz, **Hititlerde Fal ve Kehanet Kuş, Yılan, Karaciğer, Talih Falı ile Kehanet Kil Kitapları,** Konya, 2021, s. 63 – 139.
[569] R. Akdoğan, O. Soysal, 2011, s. 7 – 11; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[570] R. Akdoğan, O. Soysal, 2011, s. 11 – 13; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[571] R. Akdoğan, O. Soysal, 2011, s. 13 – 17; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[572] R. Akdoğan, O. Soysal, 2011, s. 13 – 17; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[573] Günümüzde Latince versiyonunun kullanılmasına karşın Hititler, kendi dönemlerinde bu belgelere, ‘’erkeklik’’ anlamına gelen ve kralların erkek (reşit) olmalarıyla yapmış oldukları icraatları kasteden *pešnatar* – adını vermişlerdir. Alparslan, Metin, ‘’Geçmişi Kaydetmek: Hitit Tarih Yazıcılığı’’, **Hititler**

boyunca yapmış olduğu icraatlarını, tanrılara hesap vermek ve yaşamını geleceğe aktarmak adına icraatlarının ve vakaların yıllarına göre ayrılmasıyla apologie formunda yazılan uzun otobiyografik metinlerdir. Bu hususta annallerin temel konusu, kralın yıllar içinde yapmış olduğu icraatlarının bütünüdür. Bununla birlikte icraatlar anlamında en çok kastedilen unsurlardan biri düzenlenen seferlerdir. Hititlerin gözünden seferler anlatılırken zaman zaman orduları ve düzeni, seferin düzenlendiği ülkenin coğrafyası, devletleri, yöneticileri, halkları, geçim kaynakları veya sefer esnasında karşılaşılan özel durumlar ve olaylar vb. yan konulardan da bahsedilmiştir[574].

Konularına ve türlerine göre ayrılan metinler arasında I. kategoridekiler, Hitit Krallığını ve belgelerini çağdaşlarından özgün biçimde ayıran niteliklere sahiptirler. CTH 1 – 220 numaraları bu metinler, bir bütün halinde Hitit siyasi ve idari tarihini birtakım belirsizliklere ve bilinmezliklere rağmen açıklamaktadırlar[575].

Hitit krallarının eşitleri olarak kabul ettikleri bağımsız krallıklar ve vassallerle yapılan anlaşmalar, I. kategorideki metinler arasında çoğunluğu oluşturmaktadırlar. Amurru, Arzawa, Halpa, Hayaša, Ḫuḫalzama, Kaška, Kizzuwatna, Mısır, Mitanni, Nuḫašše, Tarḫuntašša ve Ugarit gibi bağımsız – vassal ülkeler ve halklarla yapılan anlaşmaların yazımında konuları ve maddeleri dâhilinde uyulması gereken belirli kurallar ve protokoller yazılıp uygulanmıştır. Genel sıralamaya göre bu kavramlar kralın unvanlarının sıralandığı bir önsöz, tarafların ortak tarihsel süreçlerinin hatırlatılması, Hitit kralına bağlılık, sınırlar, savaş veya talep edilmesi durumunda birlik gönderme, ortak düşmana karşı müttefiklik, esirlerin – kaçakların – tutsakların durumu ve teslim edilmesi, krala yapılan iftiralara kanmama, anlaşma tabletinin (özellikle karşı tarafın) tarafların hafızalarında daimi yer edinmesi ve uymaları için düzenli olarak yıllık okunması,

Bir Anadolu İmparatorluğu (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019b, s. 32.

[574] M. Alparslan, 2019b, s. 32; G. Karauğuz, 2019a, 57 – 60, 76 – 86.

[575] https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.

anlaşmanın şahitleri ve koruyucuları olan tanrıların listesi, tanıkların listesi, anlaşmayı bozan tarafın başına gelecek beddualar, uymaları halinde kazanacakları dualar, Hitit kralının ve ailesinin korunması, Hitit kralından başka bağlı olunacak bir hükümdarın tanınmaması, suçluları saklamamak ve teslim etmek, Hitit kralının dostlarını ve düşmanlarını kendi dostları ve düşmanları olarak kabul etmek ve bağlı devletin görevlerini içtenlikle yerine getirmesi şeklinde maddeler halinde yazılmıştır[576].

Akkadca *RİKSU, RİKİLTİ, MĀMĪTU,* Hititçe *išḫiul* ve *lingāi* adı verilen bu anlaşmalar, Hititlerin tarafından birer apologie ve tek tip formlarda yazılırdı. Kralın verilen unvanları o dönemdeki genel konumunu belirtirken, tarihsel giriş kısmı her iki tarafın da birbirlerinin geçmişine veya en azından kendi geçmişlerine hâkim oldukları göz önüne alındığında saptırılamamalarından ötürü dönemin anlaşılmasında sağlıklı kaynaklar olarak kabul görülmektedirler. Anlaşma kapsamında Hititlerin karşı tarafa yazarken kullandıkları üslup, ilgili bağımsız – vassal devletle olan mevcut ilişkileri ve Hititlerin gözündeki mertebelerini açıklamaktadır. Karşı tarafı sözcüklerin kullanımıyla bastırıp kendi güçlerini kabul ettirme yöntemi Hititlerin politikalarında kabul görmemesinden ötürü anlaşma metinlerinde de görülmezler. Tanık olan kutsal varlıklar listesi hem Hitit hem de karşı tarafın panteonunu, tanrı – tanrıçalarının konumunu ve kültleri ile temsil ettikleri kentleri belirtirken, şahıslar ise dönemin Hitit görevlilerini, saray ve yönetim içindeki mertebelerini ve şecerelerini yansıtan maddelerdir[577].

Öte yandan yukarıda verilen maddelerin büyük bir çoğunluğu bütün anlaşmalarda görülmemektedir. Örneğin sınırlar kısmı, bir değişim olmadığı ve taraflarca hâlihazırda iyi bilinip tanındığı takdirde madde olarak koyulmazken, bir vassalin gelirine oranla belirlenen ödeyeceği vergi miktarı bütün anlaşmalarda yer edinmemiş ve kraldan sonra

[576] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 273 – 275; G. Karauğuz, 2018b, s. 11 – 12.
[577] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 273 – 274; G. Karauğuz, 2018b, s. 11 – 12.

tahta geçecek varisin tanınıp korunması nadir olarak eklenmiştir. Yalnızca kralın unvanları, tarihsel giriş, tarafların uymaları gereken kurallar, vassallerin yükümlülükleri, tanıklık eden tanrıların ve şahısların listesi, beddua ve dua kısımları genel olarak görülmektedirler. Bunların haricinde vassallerin Hitit kralına olduğu gibi birbirlerine de saygı duymaları, askeri yardımlarda bulunmaları, ülkelerine konuşlandırılan Hitit garnizonlarıyla iyi geçinmeleri ve Hitit kralı hakkında kötü konuşanları bildirip teslim etmeleri hususları da anlaşma maddelerinde yer edinmiştir[578].

Vassallerin yükümlülükleri de dönemin siyasi – ekonomik koşullarına veya o an gerçekleşen bir olaya göre belirlenmekteydi. Örneğin Aḫḫiyawa ve Assur ile yaşanan gerilimlerden ötürü IV. Tuṯḫaliya, Suriye'deki vassal devleti olan Amurru'nun kralı Šaušgamuwa ile yaptığı anlaşmada (CTH 105) Šaušgamuwa ve krallığının, her iki tarafla da ticaret yapmasını, onların tüccarlarının topraklarından geçmesini, gemilerinin limanlarına yanaşmasını veya kalkmasını yasaklamış ve yakalananların teslim edilmesini buyurmuştur[579]. Anlaşmalarda bariz biçimde yer edinmese de bahsedilen birtakım hususlar da yer almaktadır. Vassal kralların bağlılıklarını devam ettirmek ve anlaşma şartlarına uymak için anlaşmayı yıl içinde düzenli olarak okutturmadan başka yanlarında istenilen hediyelerle birlikte, yıl içinde düzenli olarak Ḫattuša'daki kralın huzuruna ziyaret etmeleri gerekmektedir[580].

Hititlerin anlaşma yapma ve yazmada kendilerini diğer uygarlıklardan ayıran temel hususlar, gösterdikleri anlayış ile incelik ve kullandıkları üsluptur. Pek çok krallığın aksine Hititler, anlaşmanın yapılmasına iten nedenleri, öncesinde yaşanmış tarihsel süreci ve karşı tarafın tarihini onların aleyhine kullanma girişimlerini birer savunma aracı olarak

[578] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 273 – 274.
[579] Bu anlaşma aynı zamanda dünyanın bilinen ilk ticari ambargo uygulamasını içeren metnidir. B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 284; G. Karauğuz, 2018b, s. 154 – 158; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[580] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 274.

görmelerinden ötürü söz konusu kısmı daha çok bir apologie biçiminde yazmışlar ve zaman zaman başarılı biçimde kullanmışlardır. Apologie yöntemi Mısır ve Assur gibi mevcut anlaşma yazma geleneği gelişmiş olan uygarlıklarda görülmezken, diğer maddelerin yer almasına karşın Assur anlaşma metinlerinde dualar ve vassallerin askeri yardım yükümlülüklerine yeterince yer verilmemiştir. Buna karşın beddua kısmı Hititlere oranla çok daha ayrıntılı yazılmıştır. Aynı şekilde Mısır ve Assur'da bir gelenek olarak anlaşmaların, yapılmalarının ardından anıtların üzerine yazdırılıp özel yerlere dikilmesi Hitit anlaşmalarında ve uygulamalarında yer edinmemiştir. Ayrıca Hitit anlaşmalarında, yürürlüğe girmelerinden önce bir hayvanın kurban edilmesine dair izlere de rastlanmaz. Yalnızca Orta Krallık Dönemine tarihlenen Ḫuḫalzama Anlaşmasında (CTH 28) bir koyununun kurban edilmesine dair bir izlenim verilmektedir[581].

Tüm bu anlaşma yazmaya dair kavramlar nezdinde Hititlerin anlaşmalarına verilebilecek en güzel örnekler olarak I. / II. Tuṯḫaliya ile Kizzuwatna Kralı Šunaššura (CTH 41), IV. Tuṯḫaliya ile Amurru Kralı Šaušgamuwa (CTH 105), IV. Tuṯḫaliya ile Tarḫuntašša Kralı Kurunta (Ulmi – Tešup) (CTH 106), I. Šuppiluliuma ile Ugarit Kralı II. Niqmaddu (CTH 46) ve I. Šuppiluliuma ile Mitanni Kralı Šattiwaza arasında yapılan anlaşmayla (CTH 51) beraber III. Ḫattušili ile Mısır Firavunu II. Ramses arasında yapılan Kadeš Anlaşması (CTH 91) (Resim 16) verilebilir[582].

I. kategori dâhilinde anlaşmalardan başka çoğunluğu İmparatorluk Dönemine tarihlenen fermanlar, kararnameler, tapular ve yönergeler de tarihsel metinler arasında yer edinmektedir. Hitit Krallığının tek bir ortak sınıra dayanan devletten ziyade Kızılırmak Kavsinin sınırları içinde, kralın ikamet ettiği Ḫattuša'nın başkenti olduğu merkez Yukarı Ülkeye bağlı olan pek çok vassal krallığın eklenmesiyle meydana

[581] G. Karauğuz, 2018b, s. 12 – 13, 194; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[582] G. Karauğuz, 2018b, s. 48 – 60, 73 – 85, 130 – 131, 154 – 158, 160 – 168, 188 – 192.

gelmesinden ötürü, söz konusu unsurların çoğu vassalleri kapsamış ve onlara gönderilmiştir. Coğrafyanın yanında pek çok vassal devletin dil, etnik ve kültür bakımından Hititlerden farklı olması, hâlihazırda azınlık ve yönetici zümre olan Hititler için hem merkezi devlet hem de vassaller için kontrol mekanizmasının kurulmasını daha da zorlaştırmaktadır. Ayrıca vassallerin bir devletin temel geçim kaynaklarından olan tarım, ticaret ve iş gücünü temin etmeleri ve bunları elde etmek için birden çok cephede gerçekleşecek savaşlar silsilesinin krallığın bütün kaynaklarını tüketeceği gerçeği, tüm zorluklara rağmen hegemonyanın kurulmasını, savaş yerine diplomasiye başvurulmasını ve bu hususta her iki taraf adına da kârlı ve sorunsuz yürütülmesini elzem kılmaktadır. Bu nedenle uygulanmaları için gönderilen belgeler genel olarak bir tarafın veya taraflar arasının sorunlarını çözme ve bu hususta yapıcı olma üzerine kurulmuştur[583].

Örnek olarak IV. Tutḫaliya, Amurru Kralı Bentešina'nın kızıyla evli olan Ugarit Kralı II. Ammištamru'nun karısından boşanmak istemesi üzerine çıkan evlilik ve vassal krallıkları arasında savaşa neden olabilecek aile çatışmasını engellemek için arabuluculuk yapıp bir ferman (CTH 107) çıkarmıştır. Benzer olarak II. Muršili ve IV. Tutḫaliya, Šiyannu ve Ugarit krallıkları arasındaki sınır çatışmasını engellemek ve çözmek için bir ferman (CTH 65, 111) çıkarmıştır. III. Ḫattušili, Ura'lı tüccarların Ugarit halkını ve mevcut uluslararası ekonomiyi kötü etkileyecek birtakım ekonomik ve ticari zorluklar çıkarmalarından ötürü vassali adına düzeni sağlamak için bir ferman (CTH 93) çıkarmıştır. Kraliçe Puduḫepa ise Ugarit'teki bir ticaret gemisinin batması ve batma nedeninin taraflar arasında anlaşmazlık yaratması üzerine çıkan davada yargıçlık ve arabuluculuk yaparak kararını açıklayıp bir ferman (CTH 95) göndermiştir[584].

[583] Peker, Hasan, ''Hitit Devleti'nin Uluslararası İlişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi'', **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019, s. 42 – 54.
[584] G. Karauğuz, 2019a, 111 – 117, https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.

Vassallerin yanında Hitit kralları, Anadolu sınırları kapsamında çekirdek bölge içinde de genel yapılanmayı geliştirmek, sağlama almak ve düzeni kurmak adına fermanlar ve kararnameler çıkarmıştır. Bunlar arasında en öne çıkanlardan biri Telipinu Fermanı'dır (CTH 19). I. Muršili'nin damadı I. Ḫantili tarafından öldürülmesinin ardından pek çok Hitit kralının suikasta kurban gitmesi ve devletin taht mücadelelerinden ötürü giderek zayıflaması sonucunda Kral Telipinu, çıkardığı fermanla taht kavgalarını tanrıların huzurunda yasaklamış ve bir kralın ölümünü takip eden süreçte tahta oturacak adayların sıralamasını belirleyerek olası cinayetleri engellemeye çalışmıştır[585]. III. Ḫattušili, kardeşi II. Muwattalli'nin (M.Ö. 1295 – 1272) döneminde krallığın merkezinin Tarḫuntašša'ya taşınmasından sonra Ḫattuša'nın yönetimden sorumlu olan başkâtip Mittannamuwa'nın çocukları lehine bir kararname (CTH 87) ve Kuzey Anadolu'daki Nerik Kentinin yeniden krallığın sınırlarına katılması üzerine Kaškalar tarafından zamanında tahrip edilen kentin restore edilmesine ilişkin bir ferman (CTH 90) çıkarmıştır[586].

Hitit krallarının yıllara göre icraatlarını ve yaşanan olayları anlattığı tarihi değer taşıyan annalleri, anlaşmalar, fermanlar ve kararnameler haricinde dönemin genel tarihi ekranının Hitit krallarının gözünden seyredilmesinde ve onların zihni üzerinden anlaşılmasında birincil kaynaklardır. Seferler, savaşlar, düşmanlar, kentler vb. unsurların yanında seleflerinin döneminde yaşanmış vakalar, seleflerinin zamanlarında almış oldukları kararlar yapmış oldukları eylemler, başka bir coğrafyadan dâhil olan üçüncü şahıslar gibi yan konular da annaller içinde verilmiştir. Bu hususta Hitit Krallığının kurulmasını, Ḫattuša'nın başkent olmasını, Anadolu ve Kuzey Suriye'ye yapılan seferleri açıklayan I. Ḫattušili'nin annalleriyle (CTH 4) beraber her birinin dönemlerini ve icraatlarını anlattığı I. Tutḫaliya (CTH 142), I. Arnuwanda (CTH 143), II. Muršili ve III.

[585] G. Karauğuz, 2019a, 99 – 106, https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[586] https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.

Ḫattušili'nin annalleri (CTH 82) de yer almaktadır[587]. Bunlar arasında I. Tutḫaliya'nın annalleri, içerik olarak, NAM.RA adı verilen ve savaş sonrasında ganimet olarak elde edilen sivil esirler anlamına gelen toplumların iş gücü olarak kullanılması sisteminden bahseden en eski belgedir[588].

Annal yazdırmanın Hitit krallarına ait bir gelenek olması bakımından her bir kralın en azından bir annal yazdırmış olduğu kabul edilebilir. Ancak pek çok tablette olduğu gibi annallerin de büyük bir çoğunluğu günümüze kadar dayanamamış veya bulunamamıştır. Bunu karşın günümüze kadar ulaşan II. Muršili'nin annalleri, büyük bir telafi oluşturmaktadır. Üç annali içinde ''On Yıl'' ve ''Kapsamlı'' annalleri (CTH 61) aynı anda hem kendisinin hem de babası I. Šuppiluliuma'nın dönemini ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Bu annaller sayesinde II. / III. Tutḫaliya'nın ölümünün ardından I. Šuppiluliuma'nın, Telipinu Fermanını ihlal edip kaynaklarda Genç Tutḫaliya olarak geçen tahtın varisini öldürerek krallığın başına geçtiği öğrenilmiştir. Ayrıca Karkamıš kuşatması esnasında Mısır kraliçesinin kocasının ölümü üzerine Šuppiluliuma'nın oğullarından birini hem eşi hem de Mısır'ın kralı olması için istemesi, oğlu Zannanza'nın Mısır yolunda öldürülmesi üzerine yapılan intikam seferinde ganimet olarak getirilen esirlerin salgın hastalık yayması ve yıllarca halkı kırıp geçirmesi gibi özel olaylar hakkında da bilgi edinilmiştir. On Yıl annallerinde ise 3. tekil şahıs formunda anlattığı babasının dönemi yerine yine bir savunma ve hesap verme biçiminde kendi dönemine yer vermiş ve tahta geçmesinden itibaren geçen on yıl içinde yaşananları, yaşadıklarını ve yaptıklarını yazdırmıştır[589].

[587] https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[588] T. Bryce, 2015b, s. 16; Alparslan, Metin, ''Bir İmparatorluğu Ayakta Tutabilmek: Ekonomi ve Ticaret'', **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019a, s. 268.
[589] Alparslan, Metin, ''Tarihçi Bir Hitit Kralı: II. Muršili'', **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2020, S. 73, s. 32 – 37.

Zaman zaman bir şahsın eylemleri yüzünden içişlerinde ve yönetimde yaşanan gerilimlere karşı önlem almak amacıyla hem yönetimde yer alan görevlilere bir uyarı hem de genel bir propaganda aracı olarak yazılıp gönderilen muhtıralarda belgeler arasında yer almaktadır. Örnek olarak mevcut konumunu kaybetmemek ve devlet yönetimine el koymak adına yeğeni III. Muršili ile taht mücadelesine giren III. Ḫattušili, sürgün edilmesine rağmen olası eylemleri ve tehlikelerine karşı önlem almak adına III. Muršili ile ilgili bir muhtıra (CTH 79) yazdırmıştır[590].

Muhtıralardan başka bir mazeret ve savunma formunda yazılıp zaman zamanda propaganda aracı olarak kullanılan apologieler de vardır. II. Muwattalli'nin ölümünün ardından tahtta hakkı olmadığı halde III. Muršili'yi bertaraf eden Ḫattušili'nin, her ne kadar yeğenini öldürtmeyip sürgüne göndererek kan dökmeden krallığın başına geçmesine rağmen Telipinu Fermanını çiğnemesi üzerine, hem kendini aklamak hem de suçsuz olduğunu ispat etmek amacıyla başından geçenleri anlattığı bir otobiyografik apologie (CTH 81) yazdırmıştır[591].

Belgeler arasında Hitit krallarının ve komutanlarının konuları bakımından siyasi, askeri ve yönetim unsurları çerçevesinde çeşitlilik gösteren tarihsel nitelikli raporları da vardır. Örneğin II. Arnuwanda, salgın hastalık nedeniyle ani ölümünden dolayı çok kısa süren yönetiminde babası I. Šuppiluliuma'nın yaptıklarını rapor etmiştir (CTH 58). Ani ölümünün ardından tahta geçen kardeşi II. Murşili, Suriye Coğrafyasında Mısır'la yaşanan anlaşmazlığı meclise bir dua ile rapor etmiştir (CTH 72). Benzer olarak III. Ḫattušili'de I. Šuppiluliuma'nın icraatlarını rapor halinde yazdırmıştır (CTH 83). Bunların haricinde I. Šuppiluliuma ile II. Murşili'nin (CTH 84), I. Arnuwanda'nın (CTH

[590] https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[591] G. Karauğuz, 2019a, 90 – 98, https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.

148) ve bir komutanın (CTH 203) kendilerine ait raporları olmakla beraber tarihsel konulu bir rapor da (CTH 99) yer almaktadır[592].

I. Ḫattušili'nin, ölümünü takiben krallığının başına geçecek olan adayı belirlediği ve kral olmasıyla hem yaşamında hem de yönetimde uygulaması gereken kuralları; idari görevlilerin ve komutanların ise yeni krala karşı olan sorumluluklarını bir öğüt üslubunda yazdırdığı vasiyetnamesi de (CTH 6) belgeler arasında annalleriyle beraber bulunmuştur[593].

Konularına göre tarihsel nitelikli olan metinler kapsamında bir diğer tür, Hititlerden önce ve onların döneminde yaşanmış, bizzat tarihi olayları içeren metinlerdir. Sonraki bir dönemde yeniden çıkarılmış bir kopya olduğu bilinen ve Hititlere ait en eski belge konumunda olan Anitta Metni (CTH 1), Hititlerin geçmiş anlayışını ve geçmiş kavramına nasıl baktıklarını gösteren örnekler arasında öne çıkmaktadır. Assur Ticaret Kolonileri Çağının sonlarına doğru, I. Ḫattušili'nin henüz merkezini Ḫattuša'ya taşıyıp krallığını kurmasından önce yaşamış, Ön – Hitit Krallığının efsanevi kurucusu olan Pithana oğlu Anitta'nın, dönemini ve icraatlarını bizzat kendi sözleriyle anlattığı bu metinde, Assur Ticaret Kolonileri Çağı Anadolu Coğrafyasının siyasi tablosu kayda değer biçimde yansıtılmaktadır[594]. Yine Assur Ticaret Kolonileri Devrinde yaşamış olan şahısları ve olayları anlatan iki metin içinde birincisi (CTH 2), Mama Kralı Anum - Ḫirbi ile rakibi Zalpa Kentine atıfta bulunan bir fragmandır. İkincisi ise Kaneš kraliçesinin mucizevi olarak bir seferde 30 erkek çocuk doğurmasını ve her birini sepetlere koyup nehre bırakmasının ardından seyreden gelişmeleri konu edinen efsane – kurgu biçiminde yazılmış Zalpa Hikâyesidir (CTH 3)[595]. Bir diğer örnek ise Hititlerin döneminde, tarihsel olarak I. Ḫattušili'nin Kuzey Suriye seferinde gerçekleşmiş bir olayı konu edinir. Uršu

[592] https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[593] G. Karauğuz, 2019a, 61 – 66.
[594] G. Karauğuz, 2019a, 53 – 56.
[595] https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.

Kuşatması (CTH 7) adlı bu metin, konu ve kapsam bakımından 6 ay süren kuşatma dâhilinde Hititlerin erken dönemlerindeki sefer ve ordu düzenini, askerlerin ve kuşatma için kullanılan teçhizatları, kuşatma taktiklerini ve başarısızlıklarını, kuşatılan kentin etnik bilgilerini ve taktiklerini içermektedir[596].

Tarihsel metinler içinde sadece belge formatında olmayıp mektup formatında yazılı türler de yer almaktadır. II. kategoride yer alan bu metinler (CTH 151 – 210), günümüzdeki mektup yazma anlayışında olduğu gibi tarafların birbirlerinin halini hatırını sorma amacıyla yazılmalarıyla beraber konuları ve amaçları kapsamında oldukça zengin bir çeşitlilik sunarlar. Mektuplar ayrıca Hititlerin karşı tarafa yazarken isteme veya talepte bulunma, öğüt, emir, hitabet vb. unsurları nasıl ve ne biçimde kullandıklarına dair de güzel örnekler sunarlar.

II. kategori metinleri arasında evlilik konulu mektuplar, anlaşmalarla doğrudan bağlantılı olmalarıyla özel bir yere sahiptir. Dünya üzerinde pek çok uygarlıkta uygulanan, evlilik yoluyla anlaşmaların ve ittifakların garanti altına alınması veya yüksek düzey görevlilerin otorite altına alınması yöntemi, Hititlerce de sık sık başvurulan ve bir gelenek haline gelen yöntem olmuştur. Bu nedenle Hitit krallarının, anlaşma yaptıkları yöneticiler ile kızlarını evlendirmek için öncesinden bir protokol olarak evlilik konulu mektuplar göndermişlerdir. Yapılması gereken ayarlamalar, yol boyunca (özellikle Kaškalı esirlere karşı) alınacak güvenlik önlemleri gibi dikkat edilmesi gereken hususlar, talep edilen veya gönderilecek armağanlar ve kral ile kraliçe tarafından damadın ve erkânının kızlarına karşı dikkat etmeleri istenen tutumlar mektupların içeriğinde

[596] T. Bryce, 2015b, s. 52.

bahsedilmiştir. Bununla birlikte evliliklere mektupların yanı sıra anlaşmalar içinde de madde olarak yer verilmiştir[597].

Örneğin I. Šuppiluliuma, Hayaša Kralı Ḫuqqana ile yaptığı anlaşmada (CTH 42) kız kardeşinin kızına iyi davranması gerektiğini ve ensest gibi aykırı davranışlarını akranlarına yapmaması gerektiğini vurgulamıştır[598]. III. Ḫattušili ise Kadeš Anlaşmasının yapılmasından sonra anlaşma şartlarını ve kurulan ittifakı garanti altına alıp, rakip krallıklar arasında kendi konumunu sağlamlaştırmak amacıyla kızı Šauškanu'yu II. Ramses ile evlendirmiş ve bunun için eşi Puduḫepa ile beraber öncesinden Ramses ve ailesine yukarıdaki unsurları dâhil ederekten mektuplar göndermiştir[599].

Evlilik mektuplarında çeyiz veya hediye olarak istenilen ürünlerin yazılmasına benzer biçimde bir grup mektup kralların, kraliçelerin, prenslerin, üst düzey görevlilerin ve soyluların birbirlerine gönderdikleri ve içerik olarak her birinin kendi ülkesinde bol bulunan ve değerli olan özel ürünlerin bir armağan olarak gönderilmesi taleplerini konu edinmektedir[600]. Bu mektuplar arasında III. Ḫattušili'nin çocuk sahibi olamayan kız kardeşi Maššanuzi için Ramses'ten, gereken ilaçları hazırlayacak hekimlerinden birini göndermesini istemesi; Ramses'in ise cevap olarak kız kardeşinin çocuk sahibi olamayacak kadar yaşlı olduğunu öne sürmesi ancak buna rağmen bir büyücü rahip ve hekim göndermesini içeren mektuplaşmalar örnek gösterilebilir[601].

Konuları ve kapsamları yazdıranlara, yazılma amaçlarına ve dönemlerine göre çeşitlilik gösteren bu mektuplarda, genel anlamda ortak olan husus, uluslararası camiada kabul edilen diplomatik görgü kuralları gereği muhatap olunan kişiye selam verilmesi,

[597] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 266 – 270, 274 – 275; M. van de Mieroop, 2018, s. 124 – 125; T. Bryce, 2015b, s. 40; T. Bryce, 2020, s. 160 – 162.
[598] G. Karauğuz, 2018b, s. 125.
[599] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 266 – 270.
[600] G. Karauğuz, 2019b, s. 92 – 97.
[601] G. Karauğuz, 2019b, s. 92 – 93.

halini ve hatırını, ailesinin, mesleğinin, ülkesinin veya tebaasının durumunu ve sağlığının sorulması veya iyi dileklerde bulunulmasını içeren bir önsözle başlamalarıdır. Öyle ki bir kralın, Tunç Çağı içinde Ortadoğu'nun büyük kralları arasında yine bir genel görgü kuralı olan, başka bir kralın tahta çıkması üzerine tebrik etme amacıyla hediyeler gönderme, mektup yazma veya belirli zaman aralıklarında hal hatır sorma eylemlerini yapmaması, söz konusu kral tarafından tepki ve sitemle karşılanabilmiştir[602].

Nitekim III. Ḫattušili, Babil Kralı II. Kadašman – EN.LÍL'e yazdığı mektubunda (CTH 172), Itti – Marduk – balāṭu'nun iftiraları ile entrikalarına kanan kralın kendisine yazmayıp elçi göndermemesine ve zamanında babası Kadašman – Turgu ile kurulan iyi ilişkilere saygı göstermeyip devam ettirmemesine sitem etmiştir. Ancak mektubun üslubuna bakıldığında Ḫattušili'nin, kendini haklı gösterme ve bunu yaparken de karşı tarafı gücendirmeme adına henüz genç olması nedeniyle yeterli tecrübe sahibi olmadığına kanaat getirdiği Kadašman – Enlil'e, sitemleriyle birlikte öğüt veren baba gibi de davranmıştır[603].

Hitit krallarının, kraliyet ailesinin, saray mensuplarının, idari görevlilerin, valiler ve komutanlar (^{LÚ}*ḪAZANNU, BĒL MADGALTI*) gibi yöneticilerin ve de vassal hükümdarların birbirlerine veya başka krallıkların kademelerine yazdıkları çeşitli konuları içeren tarihi nitelikli mektuplar da koleksiyon içinde genişçe yer edinmiştir. Dönemin koşulları ile kentin karakterine göre değişebilen bu mektuplarda Tapikka örnekleri konu olarak çoğunlukla askeri – idari, azınlık olarak da ekonomik – sosyal konuları ve kişisel mevzuları içerirken, Ḫattuša örnekleri ise uluslararası ilişkileri ve yönetimi kapsayan siyasi – idari ve seyrek olarak kişisel mevzuları içermektedir[604].

[602] G. Karauğuz, 2019b, s. 16; M. van de Mieroop, 2018, s. 120 – 121, 123.
[603] M. van de Mieroop, 2018, s. 123; G. Karauğuz, 2019b, s. 110 – 117.
[604] Ayrıntılı bilgi için bkz. G. Karauğuz, 2019b, s. 55 – 129.

Bunlar arasında Tapikka mektuplarının ayrı bir yeri vardır. I. / II. Tutḫaliya – II. / III. Tutḫaliya dönemleri arasında hâlihazırda durumu kötüye giden krallıkta Kaškaların saldırılarını ve zararlarını zirveye çıkarmalarının oluşturduğu kritik ortam, kralların idari görevliler ile komutanlara yolladıkları tebliğ ve yönergeleri içeren mektuplardaki yazışma üsluplarına da yansımıştır. Hitit krallarının emirlerini bile yazarken belirli bir diplomatik üslup kullanmasına karşın, mevcut kritik ortamın getirdiği ölüm – kalım ve aciliyet duygusu nedeniyle söz konusu üslubu zaman zaman terk ettikleri görülür[605]. Özellikle koleksiyonun içerik olarak büyük bir kısmını oluşturan Askeri Vali Ḫimuili, Ordu Müfettişi / Komutanı Kaššu ve her ikisinin birbirine, krala veya başka bir kentin idarecilerine gönderdikleri mektuplarda doğrudan meseleye inen cümleler kurulmuştur[606].

Dönemin koşullarından ötürü sert tabirlerin kullanıldığı aciliyetle yazılan mektupların yanı sıra isyanlar ve savaşlarla geçen zorlu dönemlere rağmen uzlaşmacı ve yapıcı tabirlerin kullanıldığı mektuplar da vardır. Hitit kralları arasında, savaşların yıpratıcı ve yıkıcı etkilerini oldukça iyi bilmesiyle mümkün olduğunca diplomasiye başvuran III. Ḫattušili'nin, bu hususta biri Assur Kralı I. Adad – nīrāri'ye (CTH 173), diğeri Piyamaradu ile ilgili olarak Aḫḫiyawa Kralının kardeşi Tawagalawa'ya (krala da ithafen) yazdığı (CTH 181) iki mektubu öne çıkmaktadır. Birinci mektupta Ḫattušili, Turira Kentinin Aštata ve Hanigalbat ülkelerini yağmalamasından ötürü Adad – nīrāri'ye sert bir uyarı vermiş, devam eden pasajlarda da doğrudan Assur kralının sipariş ettiği kaliteli demirin[607] durumunu belirtip, III. Muršili zamanında bozulan ilişkilerin kendi döneminde tekrarlanmayacağının teminatını vermiştir[608]. İkinci mektupta ise Batı

[605] Örnek olarak verilebilecek belgeler: HKM 1, 6, 13, 14, 22. G. Karauğuz, 2019b, s. 55, 58, 61, 66.
[606] E. Reyhan, 2018, s. 253; G. Karauğuz, 2019b, s. 18 – 19; T. Bryce, 2003, s. 170 – 186; T. Bryce, 2020, s. 80.
[607] Belge, yoğun miktarda tunç kullanımına bağlı olarak adını alan Tunç Çağının henüz devam ettiği bir dönemde demir işlemeciliğine, kullanım sahasına ve ticaretine dair somut veriler sunmasıyla da özel bir yere sahiptir.
[608] G. Karauğuz, 2019b, s. 108 – 109.

Anadolu'da Hititlere uzun süre ciddi sorunlar yaratan Piyamaradu'ya karşı kesin çözüm elde etmek için çıktığı seferde, savaş halinde olmadığı ancak düşmanını destekleyen Aḫḫiyawa'nın egemenlik sahasında yer alan Millawanda (Miletos) Kentine girmiş, buna rağmen Piyamaradu'yu yakalamamıştır. Sınırların ihlali üzerine çıkacak ihtilafı engellemek, Piyamaradu'nun en azından Aḫḫiyawa'da kontrol altına alınması ve mültecilerin teslimi için Ḫattušili, uzlaşmacı bir tavırla muhatabına yalnızca dönemin büyük kralları için kullanılan ''kardeşim'' unvanıyla hitap etmiş, kente girme nedenini açıklamış ve güvence vermiştir. Ancak üç tabletten oluşan mektubun günümüze kadar sadece son tabletinin ulaşmasından ötürü mektubun yazarları, yazdıranları, muhatapların durumu ve muhtemelen daha pek çok konu karanlıkta kalmıştır. Buna karşın bilim insanlarının büyük bir çoğunluğu mektubu yazdıranın III. Ḫattušili olduğuna dair hemfikir olmuşladır[609].

III. kategoride, CTH 221 – 290 numaraları dâhilinde yer alan metinler, teknik ve yönetimsel konularla ilgili olmalarının yanında her biri Hitit Krallığının idari sistemi çerçevesinde çeşitli sınıflara ayrılmaktadır[610].

Bunlardan birincisi, birtakım hanedan üyelerine, soylulara ve askeri – idari memurlara bağışlanan kraliyet arazilerinin tapularıdır. Ülke topraklarının tanrıların malı ve kralların da temsilcileri olduğu anlayışına sahip olan Hititlerde araziler, mülk ve denetleme hakkı krala ait olmaya devam etmek koşulunda, yasaların güvencesi altında ve şahitler önünde mühürlenerek yasal sahibine bağışlanırdı. Ortasında kralın mührü olan bu belgelerin etrafına çivi yazısıyla bağışlanan arazinin fiziki bilgileri ile ölçülerinin

[609] G. Karauğuz, 2019b, s. 122 – 124; T. Bryce, 2020, s. 200 – 202.
[610] https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.

beraberinde, verilen hayvanlar ile çeşitli malların bilgileri ve şahitlerin isimleri yazılmıştır[611] (Resim 17).

Sınıfsal ayrım olarak ikinci türdeki metinler, idari olmalarının yanında günümüzün arşivlerinde tutulan belgelere benzer biçimde, Hitit yönetim mekanizmasına dâhil olan ailelerin, kadınların, erkeklerin, özel şahısların, saray personellerinin, yöneticilerin, komutanların ve askerlerin kayıt altına alındığı listelerden oluşmaktadır. Bu listelere ek olarak yerleşimlerin, kraliyet arazilerinin, kadastroların, satın alma işlemlerinin ve ürünlerin satın alındığını beyan eden makbuzların da kayıtları tutulmuştur. Bunlardan başka askerlerin kullandığı silahlar, yapımlarında kullanılan ticari değer taşıyan metaller, kraliyet ailesinin kullandığı mobilyalar, mücevherler, sandıklar, tekstiller gibi envanterlerin de listeleri belgeler arasında yer edinmiştir[612].

Hitit krallarının ve kraliçelerinin yönetim hususunda devlet kadrolarında yer edinen her bir görevlinin ve kesimin, meslekleri icabında uymaları gereken talimatları ve protokolleri içeren idari metinleri de mevcuttur. Bu metinleri diğer idari metinlerden ayıran unsur, vassallere gönderilen fermanlardan ziyade merkezi krallık sınırları içinde dini, idari, savunma, yönetim vb. kademelerde yer alan personellere görevleri icabında gönderilen belgeler olmalarıdır. Bu hususta talimatlar ve uyulması gereken protokoller, kademeler dâhilinde devletin ileri gelenlerine ve yüksek rütbelilerine ($^{LÚ.MEŠ}$DUGUD) (CTH 251, 260), saray memurlarına ($^{LÚ.MEŠ}$SAG) (CTH 255), korumalar ve kraliyet muhafızlarına ($^{LÚ.MEŠ}$*MEŠEDI*) (CTH 262), askeri vali / hudut beylerine (*BĒL MADGALTI*) (CTH 261), belediye başkanı / kent komutanlarına (*ḪAZANNU*) (CTH 257), birliklere ($^{LÚ.MEŠ}$UKU.UŠ) (CTH 267), kapı bekçilerine ($^{LÚ.MEŠ}$KÁ) (CTH 263), rahiplere

[611] G. Karauğuz, 2019a, s. 35, https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[612] https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.

([LÚ.MEŠ]SANGA) (CTH 264), mezar anıtı, mozole ve ölüler evinin (É.NA$_4$) (CTH 252) bakıcılarına gönderilmiştir[613].

Çoğunluğu Orta – İmparatorluk Dönemine tarihlenen bu metinlerin yine belirli bir çoğunluğu Kral I. Arnuwanda ile Kraliçe Ašmunikkal'e ait iken, geri kalanları I. / II. Tutḫaliya, I. Šuppiluliuma, III. Ḫattušili, IV. Tutḫaliya ve II. Šuppiluliuma gibi diğer krallara aittir. Bunların haricindeki ekonomik ve sosyal reformlar yapılmasına dair kraliyet kararları (CTH 269), hanedan verasetiyle ilgili talimatlar (CTH 271) ve yasal yönetimin istikrarını sağlamak adına yazılmış talimatlar (CTH 258) ise Hitit krallarının, hem hanedanın hem de tebaanın güvence altına alınması ve devamlılığı için ne gibi kararlar ve uygulamalarda bulunduklarını göstermektedir[614].

İdari nitelikli belgeler arasında farklı bir tür olarak, gelişmiş bir devlet yönetiminin vazgeçilmez unsurlarından olan arşivlerin ve kütüphanelerin idaresinde yardımcı olan kataloglar ve etiketler de dâhil edilmektedir[615].

Aynı durum hippology (At Bilimi) ile ilgili metinler için de geçerlidir. Tunç Çağının özellikle büyük krallıkları olmak üzere hemen hemen bütün uygarlıklarında, karşı tarafa üstünlük sağlamada en çok kullanılan savaş mekanizması olan arabalar, Hitit ordusunda da vazgeçilmez bir unsurdur. Bu nedenle Hititler, savaş arabalarının mekanizmasını geliştirerek normalde 2 kişinin binebildiği arabaları 3 kişinin binebileceği biçimde tasarlamışlar ve mücadelelerinde üstünlük sağlamışlardır. Öte yandan Hititlerin başvurduğu ve önem verdikleri bir diğer unsur, arabaları çeken atların bakımı, eğitimi ve sağlıklı koşullar altında yetiştirilmeleridir. Nitekim söz konusu aşamaların talimatlarını, uyulması gereken protokolleri ve nasıl yapılacağını içeren 4 kil tabletten meydana gelen

[613] A. Ünal, 2016, s. 102, 107, 110, 182, 350, 432, 561, 751, 810; G. Karauğuz, 2019a, s. 123 – 178; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[614] G. Karauğuz, 2019a, s. 151 – 152; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[615] C. Karasu, 1997, s. 230, 234; M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 184; P. Dardano, 2019, s. 201.

Kikkuli Metni gibi yapılan ritüelleriyle birlikte hippology üzerine yazılmış küçük bir metinler grubu, idari ve teknik konulu metinler koleksiyonunda yer almıştır[616].

IV. kategoridekiler konuları itibariyle iki gruba (yasalar ve görevden alma) ayrılan hukuki metinlerden (CTH 291 – 298) oluşur. Yasalar, Hitit Uygarlığını Tunç Çağındaki diğer çağdaşlarının arasında belge bazında değil, dönemine göre ilerici bir anlayışla oluşturulmuş maddeleri kapsamında modern ve özgün konuma getirmektedir. Yasa metinleri, koleksiyon içinde toplamda 200 maddeden oluşan iki seri halinde (CTH 291, 292) sınıflandırılmıştır. 1 – 100 numaralı maddeleri kapsayan birinci seri *ták – ku* LÚ – *an* ‘’eğer bir adam’’ ifadesi; 101 – 200 numaralı maddeleri kapsayan ikinci seri ise *ták – ku* ^{GIŠ}GEŠTIN – *an* ‘’eğer bir üzüm bağını’’ ifadesi ile başlar ve konuya göre hükmün ve cezaların belirtildiği maddeler halinde devam eder. Bununla birlikte toplamda 200 maddeden oluşan yasaların, bütün hukuki eylemleri içermediği ve bir etiket üzerinden ‘’eğer bir adam’’ ile başlayan üçüncü bir tablet serisinin var olduğu bilinmektedir[617].

Mezopotamyalı öncelleri (Ur – Nammu, Hammurabi) gibi bir kodeks olarak kabul edilen Hitit yasalarında, Ešnunna ve Orta Assur hariç Mezopotamya yasalarında ve kanunlarında görülen giriş ve sonuç kısımları görülmez. Buna karşın dönemine göre modern sayılabilecek bir özelliği vardır. Eski Krallık Dönemine tarihlenen yasaların İmparatorluk Dönemine de tarihlenen paralel bir versiyonu ve farklı zaman dilimlerinde muhtemelen ihtiyaç bazında çoğaltılmış kopyaları bulunmaktadır. Bu versiyon ve kopyalarda cezaların verildiği kısımlarda ‘’eskiden şöyle yapılırdı, şimdi böyle yapılır’’[618] ifadelerinin geçmesi, değişimin kaçınılmaz olduğu tarihsel süreç içinde toplumların ihtiyaçlarının, mevcut unsurların ve pek çok anlayışının da değişmesine bir

[616] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 236 – 241; G. Karauğuz, 2018a, s. 69 – 105.
[617] G. Karauğuz, 2018c, s. 10 – 11; Dinçol, Belkıs, ‘’Hitit Yasaları’’, **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019, s. 272 – 274, 276 – 280.
[618] B. Dinçol, 2019, s. 273.

çözüm olarak yasaların da değişime uğrayarak güncel tutulduğu görülür[619]. Güncellenmesinin yanında Hitit yasaları, konularına göre çağdaşlarında olduğu gibi dönemin yaşantısına göre şekillenen maddeleri içermiştir. Bunlar: aile hukuku, kasıtlı kasıtsız öldürme ve yaralama, büyü yapma, hürler ve köleler, Hitit toplumundan olanlar ve ötekiler, sözleşmeler, borçlar, ticaret, ziraat olmak üzere çeşitli maddelerde yazılmıştır[620]. Öte yandan yasalarının, özellikle aile ve sosyal hukuk kapsamında kadınlara ve kölelere döneminin ilerisinde ayrıcalıklar tanıması ve haklarını güvence altına almasıyla çağdaşlarından çok daha modern yapıdadır[621].

V. kategori metinleri (CTH 299 – 320) oluşumları itibariyle Babil ekolünde yetişmiş kâtiplerin, Ḫattuša'ya götürülmelerinden itibaren konuşma dillerini kullanarak çivi yazısını Hititlerin dünyasına kazandırma girişimlerine kadar dayanır. Mezopotamya ve Kuzey Suriyeli kâtipler, konuşma dilleri olan Akkadca'nın yanı sıra edebi ve ilmi ölü dil olan Sumerce'yi de katarak çeşitli kelime bilgileri, listeleri, çivi yazısının yazımı için gereken işaret listeleri hazırlamış ve kopyalamışlardır. Zaman içinde yetiştirilen Hitit kâtiplerinin yerlerini almalarıyla da, bu yazılı ürünler, Akkadca ve Sumerce'den çeviriler yapılarak sözlüklerin hazırlanmasında, çivi yazısının Hititçeye uyarlanmasında ve yeni kâtiplerin eğitiminde kullanılmışlardır[622].

Edebi – ilmi çalışmaların kâtipler tarafından Mezopotamya'dan getirilen dini – kültürel unsurlarla sentezlenmesi ve Hititler tarafından geliştirilerek yeniden yazılmasıyla çeviri edebi ürünler de ortaya çıkmıştır. Bu ürünler, Mezopotamya'nın edebi kültürel yaşamında genişçe yer edinmiş olan dini ve epik ögelerden beslenmiştir. Geçmişte yaşamış ve dönemlerinde büyük başarılara imza atmış olmalarıyla sonraki dönemlerin kuşaklarınca efsaneleşmiş karakterlere dönüşen Akkad kralları Sargon ve torunu

[619] G. Karauğuz, 2018c, s. 10 – 11; B. Dinçol, 2019, s. 272 – 273.
[620] G. Karauğuz, 2018c, s. 11 – 13.
[621] F. Braudel, 2013, s. 187.
[622] J. L. Miller, 2019, s. 82 – 84; M. İ. Çığ, 2017a, s. 71 – 72.

Naramsin'in icraatlarını anlatan *ŠAR TAMḪĀRI* (Savaşın Kralı) (CTH 310) metni epik çeviri ürünleri arasında öne çıkan bir örnektir[623]. Daha sanatsal üslupta yazılmış çeviri metinlerde ise Nippur'lu bir soylu olan Lu – diĝira'nın annesine, babasına ve karısına yazdığı aşk şiiri (CTH 315), Tanrı Iškur / Adad / Haddad'a atfedilen 3 dilli ilahi (CTH 314) ve yine edebi nitelikli Akkadca – Hititçe yazılmış bir bilgelik metni örnekler arasında yer almaktadır[624].

VI. kategoride yer alan metinler, Hititlerin edebi ve kültürel anlamda daha geride kaldığı efsaneleri ve mitolojileri içerir (CTH 321 – 370). Anadolu kökenli ve Anadolu dışından gelen mitolojik ögeler olmak üzere temelde ikiye ayrılabilen metinlerde çoğunluğu oluşturan Anadolu mitoslarında özellikle Hatti etkileri görülmektedir[625].

Yazıyı kullanmadıkları bilinen Hattilerin, yazıyı kullanan Hititlerin egemenliğine girmesiyle pek çok kültürel ögelerinde olduğu gibi mitoslarının ve efsanelerinin de sözlü ürünler olarak Hititlere geçmesiyle zaman içinde yazılı ürünler haline getirilmişlerdir. Anadolu'nun coğrafi etkilerince biçimlenen kültürel ve pastoral ögeleri yoğun miktarda barındıran Hatti mitosları, diğer toplumlara ait mitoslara oranla çok daha basit ve sade bir üslupta yazılmışlardır. Temaları ve konuları kapsamında mitoslar, kışın bitimi ve baharın gelmesiyle doğanın yeniden canlanmasını, Hatti yaşamının yeniden düzene ve refaha kavuşmasını içerirler. Fırtına Tanrısının Canavar İlluyanka ile mücadelesini (CTH 321), Ḫannaḫanna, Telipinu, Güneş ve Fırtına tanrılarının kaybolmalarını ve geri dönmelerini konu edinen bu mitoslar (CTH 334, 324, 323, 325), ana temalarında söz konusu bu unsurları yansıtmaktadırlar. Nitekim tanrıların mücadeleyi kaybetmesi veya kaybolması kışı ve ölümü, kazanmaları ve geri gelmeleri baharı ve yeniden canlanmayı temsil eder[626].

[623] C. Günbattı, 1997, s. 131 – 132; J. Klinger, 2019, s. 88, 94; T. Yiğit, 2000, s. 20 – 22.
[624] M. İ. Çığ, 2017a, s. 72; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[625] G. Karauğuz, 2015, s. 16.
[626] G. Karauğuz, 2015, s. 16 – 24.

Anadolu dışından gelenler arasında en büyük çoğunluğu temsil eden Hurri mitoslarında durum daha farklıdır. Konu ve kapsam bakımından birbirinin devamı ve tamamlayıcıları olan bu mitoslar, Kumarbi, Koruyucu Tanrı, Gümüş, Ḫedammu ve Ullikummi şarkıları adı verilen versiyonlar (CTH 346, 364, 348, 345) halinde evrenin ve tanrıların yaratılışını, Alalu, Anu, Kumarbi ve Tešup adlı tanrıların cennetin krallığında mücadele ederek birbirleri ardına başa geçmelerini, düzen kurmalarını, Canavar Ullikummi ile mücadelelerini ve Enki / *EA* gibi adı geçen pek çok tanrıyı içerirler. Ayrıca Tanrıça İštar, Tanrı *EA* gibi yalnızca bir varlığa ithafen yazılmış mitler de (CTH 350, 351) vardır. Hurri kökenli mitoslar, Mezopotamya mitoslarından esinlenilerek meydana gelmeleri bakımından Hatti mitoslarına göre çok daha edebi, sanatsal ve karmaşık bir üslupta yazılmışlardır. Bunların haricinde Akhetaton'da bile nüshaları bulunan Avcı Kešši ve Güzel Karısı (CTH 361), Kahraman Gurparanzaḫ (CTH 362), Appu ve İki Oğlu (CTH 360), muhtemelen bir devamı niteliğinde olan Güneş Tanrısı, İnek ve Balıkçı (CTH 363), aynı anda 30 çocuk doğuran Kaneš Kraliçesini anlatan Zalpa masalı (CTH 3) gibi çeşitli edebi nitelikli ürünler de Hurri kökenli mitolojik metinler arasındadır[627].

Anadolu dışından Hitit dini literatürüne ve mitolojik metinlerine katılan diğer azınlık unsurlar, Mezopotamya ve Kenan Ülkesinden gelenlerdir. Bunlardan Gilgameš Destanı (CTH 341), Büyük Tufanı ve selleri anlatan Atramḫaši (CTH 347) ve Günah İneğini (KUB XLIV 4 + KBo XIII 241 Ay. 1 – 18) konu edinen mitoslar Mezopotamya kökenli iken, Hurriler aracılığıyla Hititlere kazandırılmış olan Elkunirša ve Ašertu (CTH 342) ile Tešup'un Devri (CTH 349) mitosları Kenan Ülkesi kökenlidir[628].

Coğrafyalarına, kültürlerine ve kentlerine göre varlık gösteren ve sınıflanan bu ürünlerin yazılı belgeler içinde bahsettiği bir başka konu daha vardır. Uygarlıklar arası

[627] G. Karauğuz, 2015, s. 24 – 29; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[628] G. Karauğuz, 2015, s. 29 – 30, 35.

ortak kültürel bir uygulama olan mitosların ve efsanelerin özel yerlerde (tapınaklar vb.) ve özel şahıslar (krallar, kraliçeler, rahipler vb.) tarafından, özel günlerde (bayramlar vb.) birtakım büyülerin ve ritüellerin yapıldığı törenlerde söylenmesi uygulamasına Hititler de uymuştur. Bu nedenle söz konusu mitolojik metinler içinde konuları dâhilinde olmasa da içerik olarak büyülerden, ritüellerden, bayramlardan ve uygulayan özel şahıslardan da bahsedilmiştir. Örnek olarak Hatti kökenli İlluyanka Efsanesinin *purulliya* Festivalinde, Hurri kökenli Tiššaruliya Masalının (KUB LVIII 48) KI.LAM Festivalinde söylenmesi ve İlluyanka Efsanesinde *taḫputal*(*ri*)*li* (KBo XXV 9 I 6), *zullanni* (KUB XVIII 9 III 7) ve *u̯anni* (KUB XVIII 9 II 22) adlı üç ^{LÚ}GUDÚ[629] rahibinin adı geçmesi verilebilir[630].

VII. kategori, insan ve toplum ile tanrı ve tanrılar topluluğu arasındaki dünyevi ilişkileri, günümüzün insan – tanrı arasındaki dünyevi ilişkilere ışık tutacak şekilde yansıtan dua ve ilahi metinlerini içerir.

Belge olarak dualar ve ilahiler (CTH 371 – 389), miktar bakımından az ve gramer bakımından yeterince belirgin olmayan Eski Hitit ile miktarı ve grameri bakımından doyurucu olan Orta – İmparatorluk Dönemine tarihlenmek suretiyle ayrımları yapılabilmektedir. M.Ö. 15. yüzyıla kadar Babilce ve Babil kültür etkisinde yazılan dualar ve ilahilerde, zaman içinde Babil ekolü ve zihniyetinde giderek gelişme ve zenginleşme gösteren Hititçeye çeviriler yapılmış ve yeni ürünler yazılmıştır. Bu yeni yazılı belgeler, dil ve gramer bakımından öncellerine göre çok daha betimleyici, etkileyici, canlı ve kişiye özgüdür. Aynı zamanda tanrı ve tanrıçalara yalvarmalar ve yakarmaların yanında onlara övgüler içeren şiirsel münacatlar formunda da yazılmalarıyla edebi değer de taşımaktadırlar[631].

[629] Hititçesi ^{LÚ}*tazelli-* / *tazzelli-* / *tazzili* olan ve merhemli – merhem sürülmüş anlamına gelen bir rahip sınıfını belirten isim. A. Ünal, 2016, s. 532.
[630] G. Karauğuz, 2015, s. 15 – 20, 28.
[631] J. Klinger, 2019, s. 94 – 95; G. Karauğuz, 2020, s. 8, 17.

Hititlerin döneminde dualar ve ilahiler, içerik ve kapsam olarak günümüze oranla daha pragmatist ve basit amaçlar doğrultusundadır. Bir şahsın (kral) kendisine, çevresine veya ülkesinin başına gelen ve yıkıcı etkileri olan bir durumda, o şahıs, doğrudan çözüme gücü yetebileceğini düşündüğü yegâne varlıklar olan tanrıya veya tanrılara başvurur. Normal koşullarda ise mevcut durumunun istikrarlı kalması, tanrılarca kutsanması, askerlerinin zafer elde etmesi ve herhangi bir kötülük gelmemesi için de dua edebilmektedir. Günümüzde de (bir kısmı) geçerli olmakla birlikte Hititler için yıkıcı etkileri olan durumlar, babanın zamanında işlemiş olduğu günahların hesabının çocuğundan ve onun kuşağından çıkması, hastalıklar, bir ülkeyi kasıp kavurabilen salgınlar, kötü insanların kötü niyetleri ve eylemleri, düşman saldırıları, sıkıntılar, kuraklıklar, çekirge istilaları ve beraberinde gelen kıtlıktır. Bununla birlikte Hititler, bu kötü durumlar karşısında günümüze kıyasla, hem her biri adına çok farklı çözümler üretmiş hem de duaları ve ilahileri ayinler gibi belirli uygulamalarla pekiştirmeye çalışmışlardır. Bu bakımdan belgeler, konu olarak mevcut sorunları ve onlara karşı üretilen çözümleri, yan konu olarak da dönemi ve uygulamalarını kapsamaktadır[632].

Örneğin II. Muršili'nin CTH 378 numaralı tabletlerinde aynı anda hem babanın günahlarının oğluna yansıması hem de ülkeyi kasıp kavuran salgın hastalık motifi işlenir. Buna göre Muršili'nin babası I. Šuppiluliuma'nın Genç Tutḫaliya'yı öldürüp Telipinu Fermanını çiğneyerek günah işlemesi, oğlu Zannanza'nın Mısır yolunda öldürülmesine, Mısır seferinden getirilen esirler üzerinden Hatti Ülkesini kırıp geçirecek bir salgının yayılmasına ve nihayetinde bu salgın hastalıktan ölmesine neden olmuştur. Ancak kralın ölümünden sadece 2 yıl sonra II. Arnuwanda'nın da ölümü ve salgının zarar vermeye devam etmesi üzerine Muršili, babasının günahının kendisine yansıdığına kanaat

[632] G. Karauğuz, 2020, s. 17 – 31.

getirerek tanrılara Hristiyanlık inancında da görülen itiraf etme ve günah çıkarma eyleminde bulunarak dualar etmiştir[633].

Hitit duaları için verilebilen başka ve ilginç bir örnek ise I. Arnuwanda ile Kraliçe Ašmunikkal çiftine ait düşman saldırılarını içeren dua metnidir (CTH 375). Kaška saldırılarının şiddetini arttırması ve krallığın kaynaklarının tüketilmesiyle ciddi zarar görmesinden ötürü çift, tanrılar adına yalnızca Hatti Ülkesinde ve Hititlerce tapınaklarının ve değerli eşyalarının bakımının yapıldığına, temiz ve büyük kurbanların sunulduğuna, onlara karşı doğru ve saygılı olunduğuna dair bir ifade ile rapor vermişler ve hemen ardından tanrıların saldırılara karşı kayıtsız kalmaları durumunda Hatti Ülkesinde bunları yapacak kimsenin kalmayacağını ve neticede onların olumsuz etkileneceğini belirtmişlerdir. Kral ve kraliçenin dualarında yapmış olduğu bu yöntem, esasında Hititlerin tanrılara bir tür ‘’siz bize yardım etmezseniz bizde size hizmet edemeyiz’’ şeklinde yapılan zoraki yararcılık örneğidir. Nitekim bu uygulama, II. Muršili'nin duaları da dâhil birçok Hitit kralının dualarında, özellikle ciddi ve kritik zamanlarda kullanılan bir yöntem olmuştur[634]. Öte yandan belgelerin tamamının kraliyete ve rahipler gibi ayrıcalıklı sınıflara ait olmasından ötürü halkın duaları hangi amaçlar doğrultusunda ve ne tür yöntemlerle icra ettikleri bilinmemektedir[635].

VIII. kategori metinleri, konu olarak Hititlerce yoğun biçimde ilgilenilen ve bu nedenle kataloglarda dâhil olmak üzere yazılı belge koleksiyonları içinde en fazla yer edinen (CTH 390 – 500) ritüellerden meydana gelmektedir. En temelinde bayramlardan törenlere, tanrılardan insanlara, kötü bir şeyin engellenmesinden iyi bir şeyin oluşturulmasına kadar birçok zamana, varlığa ve amaca sahip olan ritüeller, mitolojik metinlerden dualara kadar da yine birçok metinde yer edinmektedir. Ayrıca dualar ve

[633] G. Karauğuz, 2020, s. 19 – 21.
[634] G. Karauğuz, 2020, s. 28.
[635] G. Karauğuz, 2020, s. 17 – 18.

ilahiler gibi konuları kötünün giderilmesi – iyinin temini şeklinde uygulamaları içermekle birlikte sözlüden çok eyleme dayalıdırlar. Belgeler nezdinde Orta – Batı Anadolu (Hitit – Hatti, Hitit – Luwi) ve Güney Anadolu'daki Kizzuwatna Bölgesi (Hitit – Hurri) olmak üzere iki büyük kola ayrılan ritüellere, azınlığı oluşturan Kuzey Suriye ve Babil merkezli Mezopotamya ritüelleri de eşlik etmektedir. Tapikka Kentinin mektuplarının konusuna yansıması gibi belgelerin kentlerin karakterine göre şekillenmesi bazında metinlerin büyük bir çoğunluğunun buluntu yerleri, dini nitelikleri bazında ritüeller için birer merkez konumunda olan Ḫattuša ve Šapinuwa iken küçük bir koleksiyonda Šamuḫa'ya aittir[636].

Metinlerde kapsam olarak da, yaptıran şahsın (kral, kraliçe, kraliyet ailesi, soylular vb.), yapanların (ritüel görevlileri ve uzman şifacılar arasında en öne çıkan ''Yaşlı Kadınlar'' ile erkek uzmanlar olan '' Kâhinler''), yapılan yerin (kentler, çukurlar ve izole mekanlar), amaçları (kötücül varlıkları kovma, iyileşme vb.), yöntemi (kuşların yakılması, metallerin kullanımı, hayvanların ve hatta insanların kurbanı) ve yazarı (orda bulunarak kayıt altına alan ve kopyalayan kâtipler) hakkında açık bilgiler verilir[637].

Örneğin Anadolu kökenli bir ritüel olan *ambazzi* ritüelinde (CTH 391, 429, 463), bir şahıstan kötülüğün ve kirliliğin uzaklaştırılması için sağ eline ve ayağına bir kalay bağlanır, aktarma işlemi yapılır, kalayın bir fareye bağlanmasıyla kötülük ve kirlilik fareye geçer ve son olarak fare, ritüeli yapan görevli tarafından kovalanarak iki cine devredilir ve iki cinin yatıştırılması sağlanırdı. Kizzuwatna'da yer alan ancak henüz bulunamayan Kummanni Kentinden Maštigga adlı bir kadına ait ritüellerde (CTH 404) ise bir aile sorununun çözümü için Yaşlı Kadın, bir domuz yavrusunu katılımcılar

[636] A. Ünal, 1998, s. 10 – 14; H. K. Hasdemir, 2020, s. 54; P. Dardano, 2019, s. 204; Schwemer, Daniel, ''Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı'', **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019, s. 223 – 226.
[637] D. Schwemer, 2019, s. 223 – 226; A. Süel, 2011, s. 3 – 4, 12 – 13.

üzerinde dolandırırken büyülü sözler söyler ve son olarak domuz yavrusunu öldürmesinden bahsedilir[638].

IX. kategorideki metinler (CTH 501 – 530), III. kategori kapsamında idarede yer alan şahısların, eşyaların ve malların listeleri ile envanter kayıtlarına benzer biçimde, tanrılar adına yapılan kültleri, tanrıların tanımlamalarını, şahısları ve objeleri içeren teknik konulu envanter tabletlerinden oluşmaktadır. Bu hususta Fırtına Tanrılarının (CTH 509), Takkupša, Ḫawarkina vb. yerleşimlerin tanrılarının kültlerinde kullanılan envanterleri (CTH 506); bazı yerel festivallerin tanımlamalarını içeren kült envanterleri (CTH 510, 526, 528); Tanrıça Pirwa / Peruwa, Titiwatti / Tittiutti ve Tamarmara'nın Tanrısı Šulinkatte'nin ve daha birçok tanrı – tanrıçanın tasvirlerini ve tanımlamalarını içeren (CTH 514, 515, 516) çeşitli metinler vardır[639].

X. kategoride yer alan metinler, Hititlerin yaşamlarının hemen her yerinde kendileri için olumlu veya olumsuz büyük ve ciddi etkileri olabilecek durumlara (hastalıklar, olaylar, ölüler, suçlar, saldırılar, seferler vb.) yapılacak eylemlerin getireceği sonuçlara karşı önceden başvurmalarından ötürü vazgeçilmez birer unsurlar olan kehanet ve fal metinleridir (CTH 531 – 590)[640]. Günümüzde de devam etmesine karşın Tunç Çağı toplumlarında falcılık eylemi gelecek zamanın yanında şimdiki ve geçmiş zamanı da kapsar. Yine günümüzün aksine Hititlerin döneminde amacı, kullanımı ve yöntemleri bakımından son derece karmaşık olabilen kehanet ve fal metinlerinde esas konu, olmuş, olan ve olacak meselenin kaynağını ve çözümünü bulmaktadır. Hititlerin yaşanan pek çok kötü şeyi tanrılara ve diğer boyuttan varlıkların kızmasına; nedenini ise kendi günahlarına, ihmalkârlıklarına ve daha birçok nedene bağlamalarından ötürü metinler, genellikle hangi tanrının kızdığını, kimin kötü bir eylemde bulunduğunu, doğal

[638] D. Schwemer, 2019, s. 224.
[639] https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[640] https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.

felaketlerin olup olmayacağını, kralın hayati tehlikede olup olmadığını vb. birçok sorunu ve bunların etrafında gelişen uygulamalar ile yöntemleri kapsar. Bu hususta fal metinlerini ilginç yapan durum, bir uygarlığın bütününe ışık tutan diğer çivi yazılı belgelerin aksine bir insanın (kraliyet ve soylular zümresinden) gayrı resmi ve sansürlenmemiş özel bilgilerini içermeleridir[641].

Nedenleri ve konuları kapsamında yaşanmış veya yaşanacak soruna karşı krallar ve toplumun yüksek kesimi, sorunun kaynağını bulmak adına fal işlemine başvurur ve bunun için soru – cevap şeklinde birtakım uygulamalardan geçerler. Soruların zengin çeşitliliğinin aksine cevaplar evet – hayır, olumlu – olumsuz seçeneklerinden ibarettir ve her bir hayır cevabının alınması durumunda prosedür farklı biçimlerde veya tekniklerde yeniden uygulanır. Her bir sorudan önce şahıs, yaptıklarını ve günahlarını itiraf eder ve sorusunu sorar, hayır cevabının alınmasıyla önceden yeni itiraflarda bulunmak suretiyle evet cevabının alınmasına kadar alternatif sorular sormaya devam eder[642].

Sorunlar, sorular ve uygulamalar esnasında sonuç elde etmek için Hititler, Anadolu'nun mevcut kültürlerinin yanında Hurri ve Babil kültürlerinden de pek çok falcılık yöntemi almışlardır. Tam bir gözlem ve yorumlama usulüne bağlı olarak yapılan kehanetlerin ve falların yöntemleri, türlerine göre doğal ve kontrol edilebilen olmak üzere iki alana ayrılırlar. Doğal yöntemler, insan ve hayvan doğumlarında doğan canlıların fizyolojilerinin (CTH 538); yıldızların hareketlerini, güneş ve ay tutulmalarını içeren astronomik ve astrolojik döngülerin (CTH 532, 533, 534, 535, 536)[643]; depremler, seller, rüzgârlar gibi tabiat olaylarının (CTH 541); şahsın yataktan uyanma biçiminin (CTH 576) ve rüyalarının (CTH 583, 584); bir mekânda yaşayan böceklerin dikkat edilmesi gereken

[641] Ünal, Ahmet, ''Falcılık ve Kehanet'', **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019, s. 229 – 233; G. Karauğuz, 2021, s. 25 – 26, 33 – 34, 46 – 49.
[642] A. Ünal, 2019, s. 232 – 233.
[643] Bu astronomik ölçümlerle de uğurlu ve uğursuz günlerin tarihinin hesaplandığı Hemeroloji ile ilgili belgeler de (CTH 546) oluşturulmuştur. https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.

gözlemine ve yorumlanmasına dayanır. İnsan eliyle kontrol edilebilen falcılık yöntemleri ise zarların, çubukların ve tahıl tanelerinin yere atılmasıyla ortaya çıkan şekillerin incelenmesini içeren talih falı, kuşların hareketlerinin ve (kontrol edilebilen) davranışlarının gözlemlenmesine dayanan kuş falları (CTH 573, 574), aynı durumun geçerli olduğu yılan balığı falları (CTH 575) ve bir hayvanın etinin, karaciğerinin ve bağırsaklarının durumunun, kıvrımlarının ve şekillerinin incelenmesine dayanan fallardır (CTH 549, 550, 553, 554, 555)[644].

Hititlerin başvurmuş oldukları bu falcılık yöntemleri arasında talih ve kuş falları Anadolu kökenli iken karaciğer ve yılan balığı falları Hurriler aracılığıyla Anadolu'ya getirilen Babil merkezli Mezopotamya'ya aittir. Falcılığa dair gelişmiş bilgilerin büyük bir kısmının Mezopotamya'dan gelmesi, metinlerin diline de yansımıştır. Metinlerin çoğunluğu sonradan Hititçeye de çevrilen Akkadca yazılmış iken, Hurrice ve Luwice sözlük terminolojilerinin de yazılı olduğu tabletler de mevcuttur[645].

Metinlerin üslup dili ise hem hızlıca kaleme alınmalarından ötürü okunması zor hem de spirütüel ve ezoterik bilgiler içermeleri nedeniyle de anlaşılmaları zordur. Öte yandan tanrıların gözetmenliğinde kayıt altına alınmalarından dolayı içeriklerinin sonradan gizli kalmasını isteyen şahsın menfaatleri doğrultusunda değiştirilemeyeceği inancından ötürü belgeler, tarihsel bilgiler içermeseler de bir insan bazında Hitit tarihinin arka planını tüm yalınlığıyla gözler önüne serer. Fal işleminin yapıldığı esnada yazıcılar, şahsın ifadelerini doğrudan ve hızlıca pusulalara eskiz halinde kayıt altına aldıktan sonra tabletlere geçirip pusulaları çöpe atmışlardır[646]. Belgeler arasında dikkat çeken husus, Ḫattuša'da bulunan bir kısım tabletin karaciğer şeklinde yapılıp üzerine yazılmış (Resim 18) olmalarıdır (CTH 547). Bu tabletlerin yapılma nedeni, muhtemelen falcıların ve

[644] A. Ünal, 2019, s. 234 – 244; G. Karauğuz, 2021, s. 37 – 45; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[645] G. Karauğuz, 2021, s. 38 – 45.
[646] A. Ünal, 2019, s. 232.

kâtiplerin orijinal karaciğerler üzerinde çalışmadan önce veya bozmamak adına kilden yapılmış kopyaları üzerinde bir nevi pratik yapmak istemeleridir[647].

Metinlerde kehanet ve fal kelimelerinin Hititçe *ariyaseššar – elaššar – ileššar,* Akkadca *ĪRTU*, Sumerce IZKIM / GIŠKIM, fal açmak / fal ile öğrenmek eyleminin ise *ariya- , arai-* olarak geçmesi ve genellikle kehaneti ifade etmeleri, ikili arasında belli bir ayrımın yapılmadığını gösterir. Metinler içinde fal işlemini yapan görevliler ise falcı anlamına gelen Hititçe – Sumerce ortak kullanıma sahip ^{LÚ}HAL, $^{(LÚ)}$*pulala-*; kadın falcı / kâhin ^{SAL}ENSI; kuş yakalayıcısı, falcısı ^{LÚ}MUŠEN.DÚ, ^{LÚ}IGI.MUŠEN; doktor / ciğer falcısı ^{LÚ}AZU; büyü uzmanı ^{LÚ}*AŠĪPU* kelimeleri ile geçer[648].

Özellikle krallar, kraliçeler, soylular, komutanlar vb. yönetici kademeler tarafından büyük sonuçlar getirecek eylemler öncesinde veya herhangi bir sorun durumunda yaygınca başvurulmasından ötürü Hitit yaşamında değerli olan kehanet ve fal metinleri, aynı orantıda arşiv – kütüphane barındıran veya barındırmayan pek çok yerleşimlerde (Ḫattuša, Šamuḫa, Šapinuwa, Šarišša, Tapikka, Uşaklı Höyük) bulunmuştur[649].

XI. kategoride yer alan metinler, bu zamana kadar bulunan bütün metin koleksiyonu içinde en fazla miktara[650] (CTH 591 – 724) ve konu olarak ayrıntılı bir işleyişe sahip olan bayram / festival ve kült metinleridir. Yalnızca Ḫattuša'da kült envanter metinleri, raporları ve talimatlarıyla birlikte bu konularla ilgili toplamda 9500 adet tablet ve fragman bulunmuştur[651].

---

[647] G. Karauğuz, 2021, s. 43 – 45; Schachner, Andreas, ''Die Ausgrabungen in Boğazköy - Hattuša 2013'', **Archäologischer Anzeiger,** 2014, p. 121.
[648] A. Ünal, 2016, s. 701 – 702, 758; A. Ünal, 2019, s. 234; G. Karauğuz, 2021, s. 25 – 26, 33.
[649] G. Karauğuz, 2021, s. 37; http://usaklihoyuk.org/tr/tablet-parcalari.
[650] Ḫattuša'da yapılan ilk kazılarda yabancı arkeologlar bölgedeki yerel işçilere, buldukları tabletler için ödül vererek daha çok bulgunun elde edilmesi ve bunun da yapılırken mümkün olduğunca zarar görmemesi adına bir teşvik etme yöntemi uygulamışlardır. Ancak bulunan ilk yazılı belgelerde muazzam miktarda bayram, festival ve dini törenlerle ilgili tabletler çıkınca, o konulardaki tabletler için ücret vermeyi bırakmışlardır. M. İ. Çığ, 2017a, s. 38.
[651] D. Schwemer, 2019, s. 221 – 222; https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.

Ülkenin gerçek sahiplerinin, dini ve sosyal yaşamlarında kutsal akdedilen tüm tabiat unsurların da dâhilinde tanrılar olduğuna ve hem ülkenin hem de halkının refah ve güvencesinin (kendi önlemleriyle birlikte) onların lütfuna bağlı olduğu inancına sahip olan Hititler, bu surette adaklar, dualar, ilahiler ve ritüellerden başka onlar adına düzenlenen festivallere de büyük önem vermişlerdir. Nitekim bayram ve kült metinlerinde yoğun miktarda dini etkinliklerin yanında sunulan adaklar ve kurbanlardan, yapılan bir dizi dualardan, ilahilerden, ritüellerden ve de kralın dini rolü gereği gerçekleştirmek durumunda olduğu faaliyetlerden de bahsedilmektedir. Tanrıların temsilcisi ve düzenleri ile emirlerinin yeryüzündeki uygulayıcısı konumunda olan krallar, ülkenin güvencesini ve refahını istikrarla sağlamak adına tanrıları memnun etmek zorundaydı ve bunun yegâne yöntemi de onlar adına bayramların ve dini etkinliklerin yapılmasıydı. Düzenlemeden sorumlu olan memurlardan kâtipler, arşiv odalarından zamanında yazmış oldukları bayramları ve kültleri içeren tabletleri çıkarıp nasıl yapılmış olduklarını teyit ederek kralların ve yöneticilerin yeniden doğru olarak icra etmelerini güvence altına alarak yardımcı olmuşlardır. Belgelerden kralların ve memurların düzenlemeleri tüm ülke boyunca icra ettiklerini ve hatta IV. Tutḫaliya döneminde görevlilerin kutlamalardan önce gerekli önlemlerin alınması için bayramların yapılacağı yerlere gidip kontrol ettikten sonra rapor halinde krala sundukları öğrenilmiştir. Bayram ve kült metinleri, kehanet ve fal metinlerinin aksine kısa pasajlar halinde sade ve öz bir biçimde yazılmıştır; buna karşın söz konusu metinler gibi de krallığın belge barındıran hemen her yerleşiminde bulunmuşlardır[652].

İçerik itibariyle bayram ve kült metinleri, mevcut konularının yanında bünyeleri ve etraflarında yapılan uygulamalara da yer verir. Bunlar: tanrılara yapılan adaklar, kurbanlar ve libasyonlar (sıvı adaklar); her bir tanrıya hangilerinin sunulacağını ve nasıl

[652] D. Schwemer, 2019, s. 221 – 223.

yapılacağını; bu esnada icra edilen bir dizi ritüeli ve bu esnada çalınan müzikler ile söylenen şarkıları; tanrıların (heykellerinin) tapınaklardan çıkarılıp tören grubu arasında yürütülmesini; düzenlenen törende katılımcıları (kral, kraliçe, soylular, yabancı ülkelerden elçiler – konuklar, halk) ve sunulan yiyecek ile içecekleri; akrobasi, dans ve oyun gibi şenliklerde yapılan eğlenceleri ve daha fazlasıdır. Ayrıca belgelerden kralların ilkbahar ve sonbahar dönemlerinde yılda iki kereye mahsus eyalet merkezlerinde ve taşralarda düzenlenen bayramların da icrasına zorunlu olarak katılmalarını ve hangi protokolleri uyguladıklarına da yer verilmiştir[653]. Nitekim ayrıntılı yazılmalarından dolayı tabletlerin maksimum sayı olan 6 sütuna kadar çıkarılmış oldukları görülür[654].

Örneğin Šarišša'da 1. / 3. günlerini anlatan tabletlerin kentte, 2. / 4. günlerinin de Ḫattuša'da bulunduğu, 4 gün boyunca kutlanan bir bayramı anlatan metinlerde (KUT 19), kralın kentin dışına vardığında doğruca ana kapıdan içeri girmediğini, önce kentin yakınındaki Kulmaç Dağının kuzey yamacındaki *šupitaššu* adlı kutsal gölet yolunda Fırtına Tanrısının kutsal *huwaši* taşlarına gittiğinden ve sonrasında kente girmeye başlamasında itibaren kimler tarafından karşılandığını, izlediği protokolleri ve hangi tanrılar için neler yaptığından bahsedilir[655].

Metin koleksiyonunda tüm bu eylemleriyle düzenlenen, yürütülen ve kutlanan bayramlar ile kültlerde en çok yer edinen, ekonomisinin, geçiminin ve karın tokluğunun temelini oluşturan tarımdan ötürü baharın gelişinin ve doğanın canlanmasının müjdeleyicisi olan çiğdem bitkisinin açmasıyla kutlanan AN.TAḪ.ŠUM^{SAR} (Çiğdem) Bayramıdır. 1 aydan fazla süren bir bayram olması ve ayrıntılı anlatımından dolayı her

[653] D. Schwemer, 2019, s. 222 – 223.
[654] M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 175.
[655] H. K. Hasdemir, 2020, s. 74 – 75.

biri gününden gününe anlatan CTH 604 – 621, 625 numaralı metinlerden müteşekkildir[656].

Bundan başka döngüsel, mevsimsel, her yıl düzenli veya birkaç yılda bir düzensiz, çiğdem çiçeklerinin açması – bağ bozumu gibi tarımla ilgili, gök gürültüsü ve yıldırım gibi tabiat olaylarıyla ilgili olmak üzere pek çok amaca, konuya ve çeşide sahip pek çok bayram ve kültler de vardır. (*ḫ*)*išuwa*- (CTH 628), KI.LAM (CTH 627), *nuntarriyašḫaš* (Hız Bayramı CTH 626), Nerik Kentinde düzenlenen birçok festival ve kültten biri olan *purulliya* (CTH 674), kralın halefinin atanması festivali *ḫaššumaš* (CTH 633), Šarišša Kentinde düzenlenen festival (CTH 636), koruyucu Tanrı Karaḫna adına düzenlenen festival (CTH 681), nehrin koruyucu tanrıları adına düzenlenen festival (CTH 684), šaḫḫan Festivali (CTH 693), Tanrı Tešup ve Tanrıça Ḫepat adına düzenlenen çeşitli festivaller ve kültler (CTH 698 – 706), birçok kentin koruyucusu ve ilahi temsilcisi olan Tanrıça İštar adına düzenlenen festivaller ve ayinler (CTH 711 – 722) olmak üzere Hititlerin tam anlamıyla büyük ve yerel boyutta dini – sosyal yaşamını süslemiş olduğunu gösteren birçok bayram ve festivaller yapılmıştır[657].

XII. ve XIII. kategoride yer alan metinler dil ve yazı bölümünde de açıklanmış olan Hititçeden başka yabancı dilde yazılmış belgelerden ve Akkadca ile Sumerce yazılmış edebi nitelikli metinlerden oluşur. Çok az nüshası bulunan İndo – Ari, Kaška dilleri haricinde Luwice, Palaca, Hattice, Hurrice, Akkadca ve Sumerce yazılmış (bir kısmı) belirgin miktardaki metin, genel olarak söz konusu dillerin konuşulduğu toplumların kültüründe yer edinmiş ve sonradan Hititlere geçmiş olan ayinler, büyüler, dualar, sözcük listeleri, epik – pastoral eserler vb. konularda yazılmıştır. Ancak Hurriler aracılığıyla getirilen Gilgameš Destanı (CTH 341), Güneş Tanrısı Šamaš (Sumerce UTU) adına

[656] D. Schwemer, 2019, s. 220; A. Ünal, 2016, s. 61; A. Ünal, 2018, s. 884.
[657] https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.

yazılmış ilahi (CTH 792), büyüler için söylenen özel sözler (CTH 800), tıbbi metinler (CTH 808) vb. pek çok konuda yazılmış Akkad ve Sumer dilindeki metinlerin de kendilerine özgü bir yeri vardır. Bu metinlerin Hitit kültürel yaşamında yer edinmelerinin temel nedeni, Tunç Çağında Mezopotamya'nın bir edebi ve ilim merkezi olması ve Hititlerin mevcut kültürlerini geliştirmede kendi uygarlıklarının kapılarını Mezopotamya uygarlıklarının nüfuzuna sonuna dek açmalarıdır[658].

XIV. kategoride yer alanlar, dönemlerinin, sahiplerinin ve konularının farklılığı nedeniyle öncelleri içinde dâhil edilmeyip ayrı bir başlıkta sınıflandırılan metinlerdir (CTH 820 – 828, 831 – 835, 1001). Örnek olarak Hitit krallarının kendilerine verdikleri ve adını I. Ḫattušili'nin selefi ancak hemen hemen yalnızca ismiyle bilinen ve kimi bilim insanlarına göre krallığın kurucusu olduğu düşünülen Labarna'dan alan bir unvana sahip kral için yapılan kutsamalar (CTH 820) verilebilir. Bunun gibi farklı dönem ve konularda birkaç örnek daha vardır: Ḫattuš Kārum'unda Eski Assur Dönemine tarihlenen bir metin (CTH 833), Ugarit Kentinden bir müzik notasyonu (CTH 835), Mısır dilinde yazılmış bir yazıt (CTH 1001)[659].

Hitit arşiv – kütüphane belgelerinin konu ve kapsam çeşitliliğine ve gelişmiş sistematiğine rağmen çağdaşları Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarına nazaran oldukça sınırlıdırlar. Yazmanın ve okumanın evrenselleşmesine kadar tarih boyunca yazılı belgelerin ve içeriğinin yalnızca kraliyetin, soylu sınıfının, ruhban sınıfının, devlet yönetiminin seçkin mertebelerinde yer alan memurların ve de seçkin bir meslek icra eden kâtiplerin merkeziyetinde gelişen unsurlardan meydana gelmesi ve içermesi durumu Hititler için de geçerlidir. Öte yandan halkın da tarih içinde nadir olarak okuma – yazma dünyasına girmeleri ve belgelerin konularına dâhil olmaları, Mezopotamya ve Mısır

[658] J. L. Miller, 2019, s. 82 – 89.
[659] https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.

uygarlıklarının aksine Hititlerde yok denecek kadar azdır. Söz konusu nadir görülen bu metinler, ekonomi, ticaret, imalat, teknoloji, temel ve doğal bilimler gibi toplumun ve ülkenin günlük yaşamını içeren belgelerdir. Bu tür belgelerin yokluğu toplumun özgür – köle ve dil – etnik ayrımı gibi iç yapılanmasını ve hiyerarşisini karanlıkta bırakmaktadır[660]. Bunun haricinde muhtemelen siyasi – askeri – diplomasi üçgeninde gelişme göstermelerinden ötürü Hititlerde Babil ve Mısır'da görülen gelişmiş astronomi, matematik, geometri, tıp vb. konularda yazılmış metinlere de rastlanmaz.

5.7. Arşiv Belgelerinin Yapımında ve Yazımında Kullanılan Malzemeler

Belgelere veya esas adıyla tabletlere istenilen bir konuyu belirli kapsamlar halinde yazmak için kullanılan dil ve yazı türünün yanında bizzat malzemenin yapımı ve yazımı için gereken malzemelerin de önemli bir yeri vardır.

5.7.1. Kil Tabletler

Yazı için papirüs kullanan (Amarna Mektupları hariç) Mısırlıların haricinde Tunç ve Demir Çağında Ortadoğu uygarlıklarının genelinde en çok kullanılan malzeme kilden yapılan tabletler olmuştur. Hitit arşiv – kütüphane belgelerinin yapımında da en çok kullanılan malzeme kil olmuştur. Bunun nedenleri ise kilin, alüvyonlu nehirler üzerinden bolca temin edilebilen, kolay şekil verilebilen, dayanıklı ve üzerine yazmanın kolay bir hammadde olmasıdır. Nitekim Hititlerin günümüze ulaşan 35.000 civarındaki tablet ve tablet parçalarının (biri hariç) tamamı kilden yapılmadır.

Sumerce DUB, Akkadca *ṬUPPA*, Hititçe *tuppi-* tabiri kullanılan tabletlerin, farklı hammaddelerden de yapılmış olmalarına karşın kilin en yaygın malzeme olmasından ötürü genel çevirilerde kil tablet olarak tanımlanmışlardır. Yapım aşamasında

[660] J. Klinger, 2019, s. 104 – 105; J. Seeher, 2003, s. 14; Kaynar, Fatma, ''Hititlerde Sosyal Hayat'', **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2020, S. 74, s. 59.

Mezopotamya ve Kuzey Suriye ile aynı yöntemi izleyen Hititler, tabletlerini hafif dış bükey bombeli dikdörtgen biçimini vererek yapmışlardır. Öte yandan Mezopotamya'da zaman zaman görülen ve konuları ile amaçlarına göre çivi, koni ve silindir formları verilerek yapılan tabletler Hitit belgeleri arasında görülmezler[661].

Bununla birlikte yazım aşamasında tabletlerin kullanımı ve sonrasında yapılan işlemler aynıdır. Önce, henüz ıslakken kil parçasına istenilen şekli verilir, ardından stylus kullanılarak ilgili konu yazılır ve son olarak da tabletin dayanıklılığının arttırılması için güneşte kurutulurdu. Bununla birlikte tabletlerin son işlemine dair bilim dünyasında halen üzerinde durulan ve açıklık kazanamayan bir mesele vardır. Normal koşullarda kurutulma işlemine tabi tutulmayan bir tablet zamana karşı dayanıksızdır ve nemden kolayca zarar görebilir. Bunun için tabletin güneşte kurutulması veya çanak – çömleklerdeki gibi fırınlarda yüksek sıcaklıkta pişirilmesi gerekmektedir. Özellikle Hitit yerleşimlerindeki kil tabletlerin günümüze kadar dayanabilmesi, ironi biçimde söz konusu yerleşimlerin ve bulundukları odaların yangınlarla tahrip edilmesiyle sağlanmıştır. Tutuldukları ahşaptan yapılma rafların ve yapı katlarının yanması ve sıcaklık seviyesini daha da arttırması sonucunda arada kalan tabletler bir nevi fırınlanma işleminden geçmiş ve raflar ile katların çökmeleriyle de günümüzdeki buluntu konumlarına gelecek şekilde yerlere kırıklar ve parçalar halinde saçılmışlardır. Ne var ki tabletlerin üzerinde yapılan incelemeler sonucunda yalnızca yangın sıcaklıklarına maruz kaldıkları ve insan eliyle pişirilmedikleri tespit edilmiştir. Bu durum çanak – çömleklerde olduğu gibi tabletler için de kullanılabilecek fırınların varlığını şüphede bırakmaktadır. Günümüze kadar Anadolu, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın herhangi bir yerleşiminde tablet fırınlarına rastlanmamıştır. Yalnızca Ugarit Kentinde, sarayının V numaralı avlusunda, M.Ö. 13.

[661] M. Alparslan, 2009, s. 59 – 61.

yüzyıla tarihlenen ve tablet pişirmek için kullanıldığına yorumlanan bir fırın bulunmuştur. Ancak mevcut bu durum henüz tam bir kesinlik kazanamamıştır[662].

Kil tabletlerin, gelişmiş bir uygarlığın oluşumunda veya bir uygarlığın gelişimindeki pratik katkısı, coğrafi olarak bol bulunan ve zamana karşı dayanıklı olan bir hammaddeden yapılmalarının yanında, çivi yazısının kullanımında ve üzerine yazımında döneminin en kolay materyali olmalarıdır. Nitekim kil tablet – çivi yazısı arasındaki bu durum, kâtipler haricinde çivi yazısının yalnızca devletin en üst mertebelerinde yer alan mesleki sınıflar ve seçkin zümreden belirli şahıslar tarafından okunup – yazılabilmesi ile devleti ve yönetici kadrolarını ilgilendiren bütün konuların kil tabletlere yazılmış olmasıyla doğrudan bağlantılıdır[663].

Kilden yapılma çivi yazılı tabletlerin, ait olduğu uygarlığın mevcut bilgilerinin yanında başka hammaddelerden yapılmış olan tabletlerin de var olduklarını göstermeleri, özellikle modern bilim dünyası açısından Hititleri anlamada büyük katkı sağlamıştır.

5.7.2. Tahta Tabletler

Tarih boyunca birçok çivi yazılı metinde, malzeme olarak tahtadan yapılma tabletlerin ve Hititlerde yalnızca bu malzeme üzerine kurulan bir kâtipler zümresinin varlığını belirten ifadeler bulunmuştur. En erken referansların III. Ur Dönemine uzandığı ve genel itibariyle Akkadca *LĒ'U*[664] ile zaman zaman ^{GIŠ}ḪUR tabirlerinin kullanıldığı bu malzemeler, esasında M.Ö. 1. binyılda Yeni Assur ve Babil Döneminde yoğun oranda tercih edilip kullanılmıştır. Aynı tabirin ve malzemenin kullanımına dair referanslar,

[662] B. Özer, 2020, s. 56 – 57; M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 175 – 176, 184; T. Bryce, 2002, s. 65; J. Seeher, 2003, s. 10.
[663] Bossert, H. Theodor, ''Hititlerde Yazı Malzemesi ve Yazı Aletleri'', **TTK Belleten,** 1952, C. 16, S. 61, s. 2 – 5. Erişim Adresi: https://www.ttk.gov.tr; Symingtong, Dorit, Karasu, Cem, ''Geç Tunç Devri Yazı – Tahtaları ve Kullanılışları: Anadolu ve Suriye'den Metin Kanıtları'', **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 1996, C. 2, S. 1, s. 100. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.
[664] Zaman zaman metinlerde malzemenin tahtadan yapıldığını belirten GIŠ Determinatifi ile yazılırdı. D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 102.

M.Ö. 2. binyılın Geç Tunç Çağı evresinde ise Orta Assur ve Babil Dönemleri, Emar, Ugarit ve en çok da Hitit metinlerinde verilmiştir[665].

- Bir kralın tahtta oturma döneminde:

  ‘’kral, her gün nasıl libasyon yaparsa, tahta tablet kâtipleri bir tahta tableti tutarlar’’[666].

- II. Muwattalli’nin Kummanni Kentinin tanrısı Tešup’a duasında:

  ‘’…Majestem burada benim şimdi [bulduğu]m [tahta] tabletler [üzerinde]kileri icra edeceğim’’[667].

- Kizzuwatna kökenli bir doğum ritüelinde:

  ‘’…Bu bayramı nasıl icra ettikleri bir tahta tableti üzerindedir ve Kizzuwatna(’dan) gelmektedir ve ben bayramı sözlü olarak ezbere bilmiyorum…’’[668].

- Bir *BĒL MADGALTI* ’ye gönderilen yönergede:

  ‘’…ancak birisi (hukuki) bir davayı tahta tablet ile veya kil tablet ile getirirse mühürlenmiş olacak gözetleme yeri komutanı davayı iyi bir şekilde karara bağlasın’’[669].

Bunlardan başka CTH 241 – 250 numaralı envanter metinleri ile Babil, Mısır gibi Hititlerin ticaret ortakları olan ülkelerden mal alımına dair *mandattu* (haraç) listeleri

[665] D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 99 – 100, 102.
[666] KUB X 45 Ay. III 12 – 14. D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 108.
[667] KBo XI 1 Öy. 21 vd. D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 108.
[668] CTH 489, KBo XVII 65 + Ay. 45 – 6. D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 109.
[669] KUB XIII 2 III 21 – 23. D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 111.

türüne giren metinlerde; CTH 293, 294, 295 numaralı mahkeme kayıtlarında; Emar Kentine ait tabletlerin kolofonlarında vb. daha nice örnekte tahta tabletler ile kâtiplerinden bahsedilmiştir[670].

Bu örnekler tahta tabletlerin kilden yapılma türlerinin yanında yoğun kullanıma sahip olduğunu gösterir. Bunda ahşabın kile göre daha hafif ve dayanıklı olması ile geri dönüşüme tabi tutulup yeniden kullanılabilmesinin büyük etkisi vardır. Malzemenin krallar, kraliçeler, yüksek düzey memurlar vb. zümrelerce kullanılması ve üzerine yazılan konuların şahsi de olsa devleti ilgilendiren merciler tarafından yazılmış olması, belgelerin kil tabletler gibi arşiv – kütüphane dokümanları arasına dâhil edilmesini sağlamıştır. Nitekim arkeologlar, arşiv – kütüphane yapıları içinde tahta tabletlerin ayrı ve özel odalarda tutulmuş olduğunu kanıtlamıştır[671].

Ortak kullanım sahalarının beraberinde her iki tablet türünün bir dizi ayrımları da mevcuttur. Dönemin koşullarınca kil tabletler çivi yazısının kullanımında en uygun tür iken hiyeroglif yazısının kullanımında da tahta tabletler en uygunu olmuştur. Bu durum bir yazının sadece bir tür tablette kullanılacağı anlamına gelmez. Mezopotamya'daki Nimrod Kentinde çivi yazılı bir tablette hiyeroglif yazısının yer alması, her ne kadar tek bir örnek olsa da bu durumu göstermektedir. Yine de bilim insanlarınca en yaygın kabul edilen teori, hiyeroglif yazısının tahta tabletler üzerinde kullanıldığıdır. Tahta tabletler günlük ve anlık bilgilerin, tahılların, muhasebe verilerinin kaydedilmesinde kile oranla daha pratiktir. Kolofonlarda ''tahta tablete göre / sadık kalarak'' cümlesinin geçmesi, muhtemelen öncesinde hızlıca bir tahta tablete yazılan konunun sonradan kil tablete aktarılmış olduğuna yorumlanabilir[672].

[670] D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 107 vd.
[671] H. Th. Bossert, 1952, s. 2; D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 100.
[672] H. Th. Bossert, 1952, s. 5; D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 99 – 100, 105 – 106; T. Bryce, 2020, s. 19.

Teorinin genel kabulü ise bir sorunsalı ortaya çıkarmıştır. Tunç Çağında uygarlıklar arası fark etmeksizin toplumun yalnızca en seçkin üyelerinin çivi yazısını bilmesi göz önüne alındığında, üzerinde en çok kullanılan kil tabletlerin söz konusu yazıyı bilmeyen halk tarafından kullanılması mümkün değildir. Buna karşın halkın büyük çoğunluğu tarafından bilindiği ve artık Luwi diline uyarlanmış bir yazı türü olduğu görüşü egemenlik kazanan Anadolu hiyerogliflerinin de tahta tabletlere yazılması göz önüne alındığında, halka ait Hitit çivi yazılı belgelerinde yer almayan günlük yaşama ve yapılanmalara dair unsurların da tahta tabletlere yazılmış olması mümkündür[673].

Yazılı kaynaklarda geçen bilgiler sayesinde tahta tabletlerin varlığı kesin olarak öğrenilmiş ve tam bir açıklık kazandırılamamasına karşın belirli yorumlamalar yapılabilmiştir. Kil tabletlerin aksine tahta tabletlerin günümüze kadar dayanamamış olması mevcut belirsizliğin en temel nedenidir. Elde edilen yok denecek kadar az sayıda örnekler üzerinden tüm dönemler ve uygarlıklar için genelleme yapılabilmesi mümkün değildir. Ancak genel bir fikir sahibi olmada ve yorumlamada oldukça yararlıdırlar.

Eski Mısır Coğrafyasında 18. Hanedanlığın 5. firavunu olan III. Tuthmosis'in (M.Ö. 1458 – 1426)[674] dönemine tarihlenen 25 x 14 cm ebada ve 5 cm kalınlığa sahip olan bir yazı tahtası bulunmuştur. Tahta, düz yüzeyine bir keten kumaşın yapıştırılmasının ardından yazma işleminin bitmesi veya aşınması durumunda temizlenebilen veya çıkartılabilen bir alçıyla kaplanmıştır. Ancak, Mısır'ın nadir dönemler haricinde tarihi boyunca hem yazı hem de malzeme türünde çağdaşlarından farklı olması ve bulgularının sayısal anlamda yeterli olmaması, sorunsala açıklık getirmede yetersiz kalmaktadır[675].

[673] H. Th. Bossert, 1952, s. 5; D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 99 – 100, 105 – 106.
[674] E. Hornung, 2004, s. 190.
[675] H. Th. Bossert, 1952, s. 3.

Verilecek bir diğer bulgu konuya dair Mısırlı örneğinden çok daha fazla açıklık kazandırmaktadır. Türkiye'nin Kaş İlçesinin açıklarında bulunan ve M.Ö. 14. yüzyıla tarihlenen Uluburun Batığı, Amarna mektuplarında geçen hediyelerin ve ticari ürünlerin neredeyse tamamını içermekle beraber gemi enkazında son derece özel bir bulgu olan en eski tarihli ahşap tablet parçaları (Resim 19) bulunmuştur. Yapılan restorasyonlar sonucunda parçaları birleştirilen tabletin diptik[676] olduğu anlaşılmıştır. Mısır örneğinin bir, Uluburun örneğininse iki yüzeyli olması, kil tabletlerde olduğu gibi ahşap tabletlerin de türlerine göre biçimsel farklılıkları olabileceği hakkında önemli ipuçları vermektedir[677].

- Bir dini töreni içeren CTH 476 numaralı metinde:

''…ve onlar yazı tahtalarını arkaya (geriye) doğru açarlar…''[678].

Cümlesinin geçmesi tabletlerin ikiden fazla da yüzeye sahip olabildiklerini göstermektedir. Ancak Uluburun tabletinin üzerindeki yazıların silinmesinden ötürü konusu ve sahibi hakkında bilgi edinilememiş; eldeki bilgiler de tabletin şekli ve ana maddesiyle sınırlı kalmıştır[679]. Parçaların analiz edilmesi sonucunda Uluburun örneğinin, yazılı kaynaklarda da sık sık tabletlerin yapım malzemesi olduğuna referans verilen şimşir ağacından (bir diğer tür sedir ağacı) yapılmış olduğu kanıtlanmıştır. Dünyanın pek çok bölgesinde yayılım gösteren şimşir ağaçlarının Tunç Çağında en yoğun Amanos Dağlarının ve Sedir Ormanlarının etrafında bulundukları kaynaklarca tespit edilmiştir. Orman rezervleri bakımından fakir olan Mezopotamya ve Mısır coğrafyalarının aksine Anadolu Coğrafyasının, bir dönem muntazam ormanlara sahip olduğu ve Amanos Dağlarının Anadolu içindeki konumu göz önüne alındığında Hititlerin, yazılı

[676] Birbirlerine doğru katlanabilir iki yüze sahip levhalar biçiminde. T. Bryce, 2020, s. 20.
[677] Ayrıntılı bilgi için bkz. D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 99 – 118.
[678] D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 104.
[679] D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 103, 116.

kaynaklarında da birçok kez geçmesiyle doğru orantıda ahşap tabletleri en çok elde edebilen ve kullanabilen uygarlık olması doğal bir gelişmedir[680].

Ne var ki Hititlerin tahta tablet imalatı için gereken malzemeye bolca sahip olmalarına rağmen bu olumlu durum, malzemenin kendisinden ötürü günümüze kadar dayanmasını sağlayamamıştır. Anadolu'nun zorlu iklim koşullarının sadece tabletler için değil genel olarak ahşap üzerinde de yıpratıcı etkilerinin olması, bu koşullara dayanabilen (kurutulma işlemiyle) kil tabletlerin aksine ahşap tabletlerin kısa sürede bozulmalarına neden olmuştur. Muhtemelen günlük ve uzun vadede korunmasına gerek duyulmayan bilgilerin yazımında ahşap tabletlerin tercih edilmesi bu etkenlerle bağlantılı olabilir. Öte yandan Anadolu'nun iklim koşullarının dışında Ḫattuša başta olmak üzere bulundukları yerleşimlerin yangınlar geçirmesi, bu tabletlerin yanmalarına ve kül olmalarına; ironi olarak da kil tabletlerin fırınlanması için gereken ısıyı temin ederek günümüze kadar dayanabilmelerini sağlamışlardır[681].

5.7.3. Balmumu Tabletler

Belirli bir hammaddenin kullanılmasıyla şekil verilerek oluşturulan kil ve ahşap tabletlerin aksine hammaddesi belli olan balmumları, esasında ahşap tabletlerin üzerini veya levhalarının iç kısımlarını doldurup kaplamak ve bu sayede üzerine yazma için kullanılmıştır. Mısır'da bulunan örnekte yazı tahtasının yüzeyinin önce keten bezle ardından da alçı ile kaplanmasından ötürü farklı olması, bulgunun diğer tabletlerin açıklanmasında yetersiz kalmasının nedenidir. Uluburun örneğinin ise Mezopotamya ve Anadolu'da uygulanan yöntemle aynı olaraktan balmumuyla kaplandığı

[680] Ayrıntılı bilgi için bkz. Warnock, Peter, Pendleton, Michael, ''Uluburun Çift Kanatlı Yazı – Tahtasının Ağacı'', **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 1996, C. 2, S. 1, s. 91 – 97. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.
[681] H. Th. Bossert, 1952, s. 2; J. Seeher, 2003, s. 8.

düşünülmektedir. Bulgunun her iki levha yüzeylerinin balmumu için çukur doldurma haznesine sahip olması bu düşünceyi desteklemektedir[682].

Tarih boyunca yazmak için dönemler ve uygarlıklar arası ortak kullanımı olan balmumunun, yazılı ve yazısız kaynaklardan Tunç Çağında da bolca kullanılmış bir malzeme olduğu anlaşılmaktadır. Yazılı kaynaklarda balmumu tabletler, zaman zaman tahta kelimesini belirten GIŠ determinatifiyle birlikte Akkadca LĒ'U; tek başına balmumu Sumerce GAB.LÀL, Akkadca *IŠKURU* olarak geçmektedir. Balmumunun tahta tablette uygulanan yazım yöntemi ise kil tabletlerin yazım yöntemini belirtirken kullanılmayan ve anlamı ''çizmek – oymak – yazmak'' olan gulš- fiil köküyle yazılmıştır. Bunun haricinde balmumu tabletlerinin varlığına Yeni Assur Dönemi belgelerinde de değinilmektedir. Yazısız kaynaklarda ise Tunç Çağı kapsamında Hitit yerleşimlerinde bulunan styluslar; Demir Çağında ise Assur yerleşimlerinde bulunan styluslar, Geç Hitit Dönemi kaya kabartmalarında yer alan bazı sahneler, Grek – Roma dönemlerine ait stylus örnekleri, M.Ö. 5. yüzyıla tarihlenen bir Attika vazosunda yer alan sahne ve aynı dönemde yaygın kullanımına dair daha pek çok kanıt gösteren bulgular yer almaktadır[683].

Üzerine işlenen yazı biçiminde bir sınırlama olmadan hem çivi hem de hiyeroglif yazısı için uygun olan balmumunun, genellikle tahta tabletlerle daha yakından ilişkili olması hiyeroglif yazısının da daha baskın olmasına yorumlanabilir. Bununla birlikte balmumunun yumuşak yüzeyinin kolayca şekil verilebilir olması beraberinde bazı hilelere de neden olmaktadır. KUB XIII 35 numaralı bir metinde Kraliçe Puduḫepa'nın (muhtemelen) davacı olduğu bir olayda konu ile ilgili tabletin mühürlenmemesinden bahsedilir. Metinlerde tahta tabletlerin mühürlenmesinin üzerinde durulması, balmumunun yüzeyine kolayca şekil verilebilmesinin içeriğinin de değiştirilebileceği

[682] T. Bryce, 2020, s. 20.
[683] J. Seeher, 2003, s. 8; H. Th. Bossert, 1952, s. 4 – 7; D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 101 – 102, 104 – 105.

anlamına gelmesi ve yanlış kişilerin elinde ilelebet saptırılacağının bilincinde olanlar için benzer olayın tekerrür etmemesi adına önlem alınmasından kaynaklıdır[684].

Balmumlarının yapımı için gereken malzemeler, metinlerde balın yanında 10/1 oranında orpimentli toprak eklenmesi ve harmanlanmasıyla açıklanmıştır. Anadolu'nun mevcut coğrafi ve iklimsel koşullarının bal arılarının aradığı gereken tabiat ortamını pek çok coğrafyanın ötesinde temin etmesi ve arıcılıkla uğraşmaları, Hititlerin, ahşapta olduğu gibi balmumu teminatında da çağdaşlarına göre avantajlı bir konuma sahip olmalarını sağlamaktadır[685]. Öte yandan yine ahşapta olduğu gibi bu avantaj bir dezavantaja da dönüşebilmektedir. Nitekim yangınlar sonucunda tahta tabletlerin yanması ve mevcut yüksek ısıyı arttırması, balmumunun da erimesine neden olmuştur.

5.7.4. Madeni Tabletler

Anadolu'nun özellikle bakır ve gümüş cevherleri olmak üzere zengin maden rezervlerini barındırması ve Hatti Uygarlığının öncülüğünde metalürjinin ve işlemeciliğin ileri seviyede gelişim göstermesi, Hititlerin yazılı kaynaklarında geçen özel bir tür tablet olan madeni tabletlerin de ortaya çıkmasında gerekli altyapıyı sağlamıştır.

Hem Hitit hem de Mısır metinlerinde anlaşmalar gibi belirli bir grup kil tabletin, aslında tercih edilen ve dökümü yapılan orijinal madeni tabletlerin birer kopyaları olduğu anlaşılmıştır. Büyük krallıkların uluslararası anlaşmalarında, özel konuma sahip vassal devletleriyle olan anlaşmalarında veya Hitit krallarının icraatlarını anlatan metinlerde maddeler, önce madeni tabletine yazılmış ve ardından kil tablete kopya edilmesiyle karşı tarafa gönderilmiştir[686]. Sıralamanın değişme durumunda ise karşı tarafa gönderilen kil tablette orijinal madeni tabletin yazılma aşamasında olduğunun ve bitince

[684] D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 106, 112 – 113.
[685] D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 104.
[686] B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 288.

gönderileceğinin bilgisi verilmiştir. Ḫattuša'da bulunan Kadeš Anlaşması, esasında Mısır firavunu tarafından gönderilmiş olan Akkadca nüshasıdır ve Karnak'taki Amon Tapınağının duvarına işlenmiş olan Mısır dilindeki kopyasına göre iki anlaşma arasında belirli bir içerik ayrımı göze çarpmaktadır. Kil tablet sayesinde orijinal anlaşmanın III. Ḫattušili ile Puduḫepa'nın mühürlerini taşıyan gümüş bir tablet üzerine yazılmış olduğu bilinmesine karşın bulunamamıştır[687]. Nitekim anlaşmada maddelerin gümüşten yapılma bir tablet üzerine yazılmasına dair şu cümleler geçmektedir:

> ''[Mısır Ülkesi] kralı, kahraman Büyük Kral Amon'un [sevgilisi] Ramses (Riamašeša mai – amana), kardeşi Ḫatti Ülkesi kralı, [Büyük Kral] Ḫattušili ile sonsuza kadar aralarında büyük bir [kardeşlik] ve [büyük] bir barış tesis etmek için, [gümüş bir tablet] üzerine anlaşma akdetti''[688].

Konu ile ilgili bir başka örnek, I. Šuppiluliuma'nın icraatlarını anlatan kil tabletin kolofon kısmında verilmiştir:

> ''Yedinci tablet bitmemiştir. Henüz bronz tablete yazılmadı / tablet yapılmadı''[689].

Tüm bunların ve verilebilecek pek çok yazılı örneğin yanında en önemli ve öne çıkanı, hem somut hem de Hitit belge koleksiyonunda türünün bulunabilen tek örneği olan Ḫattuša Kralı IV. Tutḫaliya ile Tarḫuntašša Kralı Kurunta (Ulmi – Tešup) arasında bronz tablet üzerine yapılan anlaşmadır (CTH 106) (Resim 20). 1986 yılında Ḫattuša'nın Sfenksli Kapısının 35 metre batısında, içe bakan sur duvarının hemen kenarındaki yerin 30 cm altına gömülmüş, sonradan kırılmış zincirli mührü olan[690] 5 kg ağırlığında ve 23.5

[687] H. Peker, 2019, s. 50 – 51.
[688] G. Karauğuz, 2018b, s. 188.
[689] M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 179.
[690] Muhtemelen anlaşmanın sonradan geçerliliğini yitirmesiyle somut veriyi ortadan kaldırmak isteyen tarafça zincirlerin birbirine tutturulup mühürlenmesini sağlayan kil bulla kırılmış ve (bulunana kadar) ebediyen ortadan kaldırılmak istenmiştir.

x 35 cm ebadında bir bronz levha bulunmuştur[691]. 28 paragraf, 382 satırlık bozulmamış tam anlaşma metnini içeren tablet, zamanında yeğeni III. Muršili'yi tahtından bertaraf eden III. Ḫattušili'nin, yeni bir düşman edinmemek için Muršili'nin kardeşi Kurunta'yı, babasının döneminde başkent olan Tarḫuntašša Kentine yönetici olarak atamasını ve ölümünün ardından krallığın başına geçen IV. Tutḫaliya'nın anlaşmayı Kurunta'nın daha da lehine olacak şekilde yenilemesini, kralların birbirlerine göre konumunu ve iki ülke arasındaki sınırları kapsamaktadır[692].

Gümüş ve tunç tabletlerin yanında Mezopotamya'da bulunan ve üzerine Akkadca'nın Assur ve Babil lehçelerinde yazılmış olan altından yapılma tabletler, dönemin metalürjisinin yeterince gelişmiş olmasıyla dökümü yapılabilen kurşun tabletler, muhtemelen demirden yapılma tabletler[693] ve bir maden olmayan daha çok sanatsal objelerde kullanılan fildişi tabletler de yazılı ve yazısız kaynaklar aracılığıyla varlığı bilinen ve tablet yapımında kullanılan hammaddelerdendir[694].

Bu hammaddeler arasında Hititlerin muhtemelen en çok kullanmış oldukları gümüş ve tunçtur. Anadolu'nun gümüş ve bakır yataklarınca zengin olması ve bakırla birlikte tuncun alaşımlarından biri olan kalayın dışarıdan ticaretle getirilmesiyle Hititler, madeni kaynaklar bakımından da çağdaşlarına göre avantajlı bir konuma sahip olmuştur. Yazılı kaynaklarda yabancı kralların, Hitit kralларından hediye olarak en çok gümüş istemeleri[695]

[691] Ayrıntılı bilgi için bkz. Dinçol, Ali, M., Dinçol, Belkıs, ''Anadolu'da Bulunan İlk Çivi Yazılı Tunç Tablet ve Yeni Bir Hitit Kralının Ortaya Çıkışı'', **Anadolu Araştırmaları,** 2005, C. 18, S. 1, s. 1 – 8. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.
[692] A. M. Dinçol, B. Dinçol, 2005, s. 1 – 8.
[693] Çok daha önceki devrilerden bilinen bir maden olsa da dökümünün dönemin halkları için zor olması ve nadir bulunmasından ötürü gümüş, bakır, kalay ve her ikisinin birleşiminden elde edilen tuncun kullanımı daha egemen olmuştur. Bununla birlikte söz konusu dönemde demir denildiğinde kastedilen, günümüzde yaygın kullanımı olan demir cevheri değil, meteor demiridir ve silah yapımında son derece elverişsiz olmasıyla yalnızca belirli eşyaların yapım malzemesi olarak kullanılmıştır. T. Bryce, 2015b, s. 31; ayrıntılı bilgi için bkz. B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 214 – 224.
[694] M. Alparslan, 2009, s. 62 – 63; T. Bryce, 2020, s. 20.
[695] E. Devecchi, 2018, s. 161.

ve II. Ramses'in Kadeš Savaşında II. Muwattalli'nin paralı askerlerini kullanmasını ve ücretlerini çok fazla miktarda gümüşle ödemesini hor gören bir üslupla yorumlamıştır:

> ''Kadeš'teki o perişan düşkün [Hitit Kralı II. Muwattalli] ülkesinde hiç gümüş bırakmadı. Ne bulduysa aldı ve yanında savaşsınlar diye bütün ülkelere dağıttı''[696].

Ancak yukarıda verilen tüm bu yazılı verilerin aksine Tunç Çağı kapsamında hem Anadolu'da (bir tane) hem de Ortadoğu'nun geri kalan coğrafyalarında çok az madeni tabletin günümüze ulaşmış olması durumu söz konusudur. Bunun nedeni madeni tabletlerin kil, tahta ve balmumu tabletler gibi zamana veya çeşitli doğal – yapay unsurlara karşı dayanıksız olmasından ötürü değildir. Madeni ürünlerin dayanıklılık oranı oldukça yüksektir. Buna karşın günümüze kadar çok azının ulaşabilmesinin nedeni, modern ve bilimsel arkeolojik kazıların henüz oluşmasından çok önce tabletlerin farklı dönemlerde bir toplum veya bir insan tarafından bulunması ve eritilerek bulanların veya bulanın amacına hizmet edecek bir malzemeye dönüştürülmesiyle de açıklanabilir. Bu bakımdan tunç tabletin günümüze ulaşmasında, tabletin geçerliliğini yitirmesiyle bilgilerinin ortadan kaldırılmasını isteyen şahıs tarafından, toprağın derinine gömülüp, kimsenin bulamayacağı bir yere saklanması ve nihayetinde de belleklerde unutulmasının ilginç etkileri olmuştur.

5.7.5. Yazı Kalemi: Stylus

Yazı materyalleri arasında konunun üzerine yazılmasına yarayan tabletler kadar konuyu yazmaya yarayan kalemlerin de yeri vardır. Sumerce GI É.DUB.BA veya GI É *ṬUP – PÍ* tabiriyle geçen kalemler, günümüz literatüründe Hellen ve Latin dilindeki

[696] T. Bryce, 2015b, s. 19.

versiyonundan türetilerek *Stylus* adıyla yer edinmiştir[697]. Bu kalemlerin yapımı, tarih olarak en erken Uruk IV ve III devirlerinde, çivi yazısının oluşması ve Token'ların yerini almasına kadar uzanmaktadır. Stylus'ların ilk örnekleri, kil tablet üzerinde satırları kazımak için sivri bir uca ve bastırmak için yuvarlak bir kısımdan oluşur. İlk yapım malzemesinin Mezopotamya nehirlerinin kenarlarındaki sazlardan elde edilen kamışlar olmasıyla birlikte zaman içinde çivi yazısının ve tabletlerin biçim – malzeme bakımından evrim geçirmesinin zorunlu bir yansıması olarak Stylus'ların da biçim ve malzemesinde birtakım evrimler yaşanmıştır. Kalemin yuvarlak kısmının yerine üçgen formunda bir kısmın eklenmesiyle çivi yazısı, tabletlerin üstüne çizilmek yerine hafifçe bastırılıp çekilerek yazılmıştır[698]. Yapım malzemesi olarak da kalemler, mevcut sazlardan elde edilen kamışlarla beraber kemikten ve tabletler gibi altından, tunçtan ve fildişinden de yapılmıştır[699].

M.Ö. 2. binyıl ve Geç Tunç Çağında Mezopotamya örneklerinin yanı sıra Anadolu'da Ḫattuša, Šapinuwa ve Šarišša kentlerinde bir dizi Stylus örnekleri bulunmuştur. Ḫattuša'da Büyük Tapınak adı da verilen Tapınak I yapısının hemen karşısında yer alan É.GIŠ.KIN.TI (atölye, dükkan)[700] binasında 12; Šapinuwa'da altından yapılma 1; Šarišša'da D Binasının yakınında tunçtan yapılma 1 Stylus bulunmuştur[701]. Yerleşimlerde bulunan Stylus'ların madeni hammaddelerden yapılması ve biçim olarak bir ucunun yazmak için sivri, diğer ucunun yumuşak yüzeyi düzeltmek için iskarpela benzeri bir şekle sahip olmalarından anlaşılmaktadır. Bilim insanları tarafından, bu biçime sahip Stylus'ların balmumu tabletlere yazmak için tasarlanmış olduğu ve bir nevi söz konusu tabletlerin varlığına dair birer kanıt olduğuna yorumlanmaktadır[702].

[697] M. Alparslan, 2009, s. 61.
[698] G. Jean, 2018, s. 15; H. Crawford, 2015, s. 205; T. C. Özkaral, 2015, s. 373 – 374.
[699] H. Th. Bossert, 1952, s. 7; M. Alparslan, 2009, s. 61.
[700] A. Ünal, 2016, s. 110.
[701] N. Atila, 2018, s. 118, 168, 189.
[702] D. Symingtong, C. Karasu, 1996, s. 105.

5.8. Kâtipler: Arşiv Görevlileri, Yazıcılar ve Öğretmenler

Bir bina olarak arşiv ve kütüphaneler ile binayı doldurarak esas anlamıyla onları oluşturan belgelerin yanında belgeleri meydana getiren kâtiplerin de Hitit ve uygarlık tarihinde ayrı bir önemi vardır. Bilginin günümüzde de geçerli olacak biçimde kayda değer bir güç unsuru olduğu koşullar altında yazılı belgelerin, bünyelerinde bilgiyi içermeleri bakımından gücün kontrolünde kilit rolleri vardır. Okuma – yazmanın toplumun azınlık nüfusu tarafından hâkim olunduğu Tunç Çağında, kâtiplerin okuma – yazmadan başka belgeleri tasnif ve kontrol etme yetkilerinin olması ve bu yetkinin de yalnızca kendilerine ait olmasıyla bilgiye ve güce hâkim olmada birer anahtar konumundadırlar. Sahip oldukları bu otoritenin yanında kâtiplerin, kraldan halka kadar toplumun bütün kesimlerinde azımsanamayacak rolleri de vardır.[703]

I. Ḫattušili ve halefi I. Muršili'nin Kuzey Suriye ve Babil seferleri sonucunda ilk kâtipler, öğretileriyle birlikte Hitit Uygarlığına kazandırılmıştır. Çivi yazısının uygulanmasını ve öğretimini, önce kendi ana dilleri olan Akkadca ile yürüten kâtipler, zaman içinde Hitit dilini öğrenerek çivi yazısını bu yeni dile uyarlamışlar ve mevcut prosedürü Akkadca – Hititçe olarak devam ettirmişlerdir. Orta Hitit Döneminden itibaren söz konusu meslek sınıfına Anadolu'nun yerli toplumlarının daha aktif dâhil olmaya başlamasıyla işlemler için kullanılan baskın dil Hititçeye dönüşmüştür[704]. Ancak Tapikka metinlerinde, belirli dönemlerde mevcut Anadolulu kâtiplerin, krallığın idaredeki işlemlerini yürütmede sayılarının yetersiz kalmasından ötürü olasılıkla Mezopotamya veya Kuzey Suriye menşeili olduklarını düşündüren Akkadca isimli kâtiplerin getirilmelerine dair yoruma açık ifadeler bulunmuştur[705].

[703] T. Bryce, 2020, s. 18.
[704] S. Ö. Savaş, 2013, s. 50.
[705] S. Ö. Savaş, 2013, s. 52.

Günümüzdeki kâtiplerin kendi dönemlerinde yapmış oldukları hizmete benzer biçimde aynı amaca hizmet eden, ancak bunu farklı kulvarlar ve yöntemler üzerinden yürüttükleri meslek dalları da vardır. Bunlar: mütercim tercümanlar, çevirmenler, mahkeme yazmanları vb. mesleklerdir. Tunç Çağında bu kulvarlar, her bir kâtibin becerisine, mesleki mertebesine ve sınıfına göre aynı şahıs tarafından ayrı ayrı veya bir bütün halinde yürütülebilmekteydi. Ancak bunun için kâtip, mesleğinin gerektirdiği bir dizi becerileri göstermek ve kriterleri yerine getirmek durumundaydı.

Genel durumda bir kâtibin esas görevi, arşiv – kütüphane literatürüne girebilen bütün belgeleri yerine ve zamanına göre yazmak, okumak, kopya etmek, düzenlemek, korumak ve öğretmekti. Bunun için krallıkta kullanılan iki yazı türünü (çivi – hiyeroglif) bilmesi ve iyi bir el becerisiyle hızlıca kayda geçirebilmesi, krallığın yazışma dili Hititçe ile uluslararası yazışma dili olan Akkadca'nın yanında coğrafyada yaygın konuşulan başka dillere de hâkim olması gerekmekteydi[706].

Her üç meslek sınıfının görevini mevcudiyetlerinde vazife edinmekle birlikte günümüze benzer biçimde kâtipler, kullandıkları yazı malzemesine ve bulundukları devletin kademelerine göre sınıflara ayrılmışlardır. Normal olarak kâtipler / yazıcılar için ^{LÚ}DUB.SAR terimi kullanılırken, metinlerde GAL DUB.SAR (başkâtip), ^{LÚ}DUB.SAR. TUR (küçük kâtip), ^{LÚ}DUB.SAR.GIŠ (tahta tablet kâtibi), GAL DUB.SAR.GIŠ (baş tahta tablet kâtibi), DUB.SAR. KARAŠ (ordu kâtibi), ^{LÚ}DUB.SAR.GIŠ KARAŠ (ordu / seferi tahta tablet kâtibi) şeklinde çeşitli hiyerarşilere ve alanlara ayrılan kâtiplerden de bahsedilmektedir. Bununla birlikte hiyerarşilerini mühürlerinden de öğrenebilmek

[706] S. Ö. Savaş, 2013, s. 50; Aslantürk, Nursel, ''Ukkiia Şehri ve Kâtipler'', **Turkish Studies,** 2014, C. 9, S. 1, s. 38 – 39. Erişim Adresi: https://www.academia.edu.

mümkündür. Üzerlerinde kâtip işaretinin yanına işlenen ve 2'den 4'e kadar çıkan çizgilerin, bir tür rütbe belirtmek için kullanılan semboller oldukları düşünülmektedir[707].

Yazılı veriler, Hitit Krallığında başkentin ve eyalet merkezlerinin dışında taşra yerleşimlerinde de pek çok kâtibin yer aldığını ve yukarıda verilen rütbeleri ile kullandıkları malzemeler çerçevesinde bulundukları yerin yönetiminde hizmet ettiklerini göstermektedir. Buna göre sadece Ḫattuša'nın Büyük Tapınağında 32'si tahta tablet olmak üzere toplamda 50 kâtip vardır. Tapınakların yanında ayrıca saray ve kamu bölgelerinde de hizmet ettikleri bilinmektedir. Her birinin kraliyet ailesi ile üst düzey askeri – idari memurlar haricinde, otoritesine bağlı oldukları başkâtibin ise Ḫattuša'da ve hatta sarayın içinde ikamet etmesi yüksek ihtimal dâhilindedir. Nitekim Ḫattuša'nın krallığın başkenti olması ve kâtibin görevinin de kraliyet ailesinin yakınında yer almasını icap etmesi, başkâtibin durumuna açıklık getirmektedir[708].

Başkenttin yanı sıra ikinci büyük arşive sahip Šapinuwa'da da en azından biri yüksek rütbeli olan bir kâtip zümresinin; üçüncü büyük arşive sahip ve askeri – idari bir yerleşim olan Tapikka'da ise bir kâtiplik ofisinin varlığı, yazılı kaynaklar aracılığıyla bilinmektedir[709]. CTH 106, 475, 825 numaralı tabletlerin kolofonlarında, kendilerinin henüz yeri bilinmeyen Ukkiḭa Kentinden olduklarını belirten 3 ayrı kâtibin izine rastlanması, yazmanların taşra yerleşimlerinde de görev almalarına dair ipucu verir[710].

Yine metinler üzerinden kâtiplerin yalnızca bir mesleğe sahip olmadıkları, becerilerine ve kademelerine göre farklı alanlara da dâhil oldukları görülmüştür. Örneğin Taprammi adlı bir şahıs, mühürler üzerinde kendini kâtipten başka hadım olarak da tanıtmıştır. Hitit – Mısır mektuplarından bir örnekte ise bir hekimin aynı zamanda kâtip

[707] M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 175, 180.
[708] N. Aslantürk, 2014, s. 38; T. Bryce, 2020, s. 18.
[709] N. Atila, 2018, s. 168, 206.
[710] N. Aslantürk, 2014, s. 39 – 41.

olduğundan bahsedilmektedir. Görevleri bakımından da kâtipler, arşiv – kütüphane kapsamına giren belgelerin düzenlenmesi, sınıflandırılması, korunması, kopyalanması, kralın bir meselenin çözümlenmesi için geçmişten faydalanmaya çalışmasında bulma – okuma eylemiyle aracı olunması, bayramlar ve ritüeller gibi dini yükümlülüklerin yeniden ve düzgün biçimde yürütülmesi adına metinlerin bulunması ve yapılacak işlemlerin teyit edilmesi, anlaşma ve dua belgelerinin belirli zaman aralıklarında yerinden çıkarılıp kralın önünde okunmasından sorumlu olmuşlardır. Saray ve tapınak yapılarında yürütülen bu icraların yanı sıra I, IV, VI, XVI numaralı tapınakların etrafında yer alan taş blokların üzerinde Anadolu hiyeroglifleriyle kâtip isimlerinin yazması, bir grup kâtibin, ortak kamu alanlarında okuma – yazma oranı seyrek olan halka makbuz ve sözleşme yazımı, ekonomik ve ticari kayıtlar, kira vb. işlemlerin yapılmasında da hizmet verdiklerine yorumlanabilir[711].

Tapınak – saray – halk üçgenindeki özel konumları, kâtiplerin zaman zaman belirli yüksek düzey meselelerde de görev almalarına veya ayrıcalıklı olarak yer edinmelerine de yansımıştır. Devletlerarası anlaşmalarda tanrılar, krallar ve prenslerle beraber tanıklar listesinde geçmeleri, mahkemelerde yazmanlığın yanında tanık da olmaları, kralların ve kraliçelerin gizli saklılarını döktüğü özel fal ve ritüel işlemlerine yazıcı rolüyle katılmaları ve ilginç bir örnek olarak vekilharç makamında bir kentin yönetiminden sorumlu olmaları kâtiplerin, halkın ötesinde devletin yönetici zümreleri arasında bile vazgeçilmez ve özel bir konuma sahip olduklarının kanıtıdır[712].

Kent yönetiminden sorumlu olma, II. Muwattalli'nin krallığın merkezini Ḫattuša'dan Tarḫuntašša'ya taşıması üzerine eski başkentin yönetimini, babasının döneminde de hem kral hem de devlet adına büyük hizmetlerde bulunmuş olan Başkâtip

[711] M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 181.
[712] M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 182 – 186.

Mittannamuwa'ya devretmesiyle ilgilidir. Babası II. Muršili'nin zamanında kardeşi Ḫattušili'nin ölümcül bir hastalığa kapılması üzerine Muršili, baş danışmanlarından biri olması ve gözetimine güvenmesinden ötürü oğlunu Mittannamuwa'ya emanet etmiştir. Nitekim III. Ḫattušili de çocukluğundaki bu anıyı ve Mittannamuwa ile ailesinin krallığa yapmış ve yapmakta oldukları hizmetleri değerlendirerek ailesine büyük imtiyazlar tanıyan bir kararname (CTH 87, KBo 4. 12) çıkarmıştır. Bu kararname sayesinde muhtemelen büyük bir çoğunluğu başkâtipler olmak üzere bazı kâtiplerin, devlet içindeki mevcut konumlarının yanı sıra bu konumlarını ve beraberinde gelen imtiyazları aileleriyle birlikte devam ettirerek bir nevi çocuklarını ve torunlarını kapsayan mesleki bir hanedanlık kurabildikleri anlaşılmıştır. Buna göre II. Muršili, oğulları II. Muwattalli ile III. Ḫattušili ve torunu IV. Tutḫaliya birbirlerinin ardına kral; Mittannamuwa, oğulları (toplamda 5 oğlu vardır) Naninzi, Purandamuwa ve Walwaziti ile torunları Hulanabi ve Talmi – Tešup ise kâtip olmuşlardır. Bununla birlikte metinlerde farklı kâtip ailelerinin de benzer mesleki hanedanlık kurduklarından bahsedilmektedir. Ayrıca bulunan bir mühürde Lariya isimli bir kadının da kâtip olarak geçmesi, Hitit Uygarlığında kadınların da kâtiplik mesleğini seçebildiklerine dair bir ipucu vermektedir[713].

Kâtiplerin krallardan halka hemen her kesimde yoğun hissedilen nüfuzları belgelerde de kendini göstermektedir. Bulunan arşiv belgelerinin bazılarında kâtiplerin, talep edilen ana temayı yazmalarının ardından gönderilecek taraftaki okuyacak kâtibe kişisel yazışmalarını, bir nevi tabletin bünyesine kendi mektuplarını eklemişlerdir. Örnek olarak Tapikka'daki bir görevliye kralın yönergelerini yazan bir kâtip, mektubu alacak olan meslektaşının halini hatrını sorduğu ve her şeyin yolunda olduğunu yazdığı bir not eklemiştir:

[713] M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 184 – 185.

‘’Sevgili kardeşin Surihinili’den Sevgili (kâtip) kardeşim Uzzu’ya: Umarım her şey yolundadır. Tanrılar seni güvenli kılsın! (Ḫattuša’daki) evinde her şeyin iyi olduğunu söylemek istedim. Eşin de iyi. Endişelenmen gereken bir şey yok. Sevgili kardeşim, bana selamını ilet’’[714].

Günümüzde bir çalışanın devlete ait bir dokümana kendi amacında kişiselini yazmasının düşünülemeyeceği bu eylemin, dönemin kâtiplerince yapılabilmesi, kâtiplerin Hitit Uygarlığındaki konumlarını ve gücünü gösteren bir başka örnektir.

5.9. Tablet Evleri: Okul ve Öğretim

Belgelerin oluşmasında kâtiplerin rolü kadar, onlara belge yazmayı ve okumayı öğreten kurumların da ayrı önemi vardır. É $^{(LÚ.MEŠ)}$DUB.SAR (Katip Evi) veya É.DUB.BA / É.DUB.BA.A (Tablet Evi) adıyla geçen binalar, üzerinde en çok bilgi edinilen M.Ö. 2. binyıl Mezopotamya’sının tapınaklarında, saraylarında veya ortak kamu alanlarında çalışacak olan kâtiplerin yetişmesini sağlayan bir okuldu. Ancak yönün Anadolu’ya ve Hititlere doğru çevrilmesiyle edinilen bilgiler, yalnızca metinlerin incelenmesiyle çekip çıkartılan pasajlar ve birtakım yoruma açık arkeolojik bulgular ile sınırlıdır[715]. *ḫišuwa* Bayramını konu edinen CTH 628 numaralı metnin kolofonunda:

‘’Kâtiplerin başı *Walwaziti*’nin [oğlu,] *Mittannamuwa*’nın [toru]nu, MAḪ.DINGIR^{MEŠ} – *na*’nın öğrencisi / çırağı (Kâtip) [*Talmi*] – *Tešup*’un eli, Kâtiplerin başı *Walwaziti*’nin önünde yazdı’’[716].

Pasajında öğrenci / çırak adının (GAB.ZU.ZU) geçmesi ve gözetim altında yazıldığının belirtilmesi, bir öğretmen – öğrenci ilişkilerinin varlığına dair işaret

[714] T. Bryce, 2020, s. 80 – 81.
[715] M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 175.
[716] C. Karasu, 1997, s. 227 – 228.

vermektedir. Benzer olarak farklı metinlerin kolofonlarında da GAB.ZU.ZU teriminin geçmesi bu savı daha da güçlendirmektedir. Nitekim gelişmiş bir yazıcılık sistemine sahip olan Hititlerin herhangi bir okul veya öğretim görevlileri olmadan binlerce belge barındıran arşiv – kütüphane yapılarını oluşturması ve de devamlılığını sağlaması mümkün değildir[717].

Hitit Krallığında Tablet Evi meselesinde her ne kadar varlığını gösteren yazılı belgeler mevcut olsa da binalarına dair yeterince bulgu yoktur. Krallığın merkezi ve en büyük yerleşimi olmasından ötürü yapıların Ḫattuša'da yer alması ihtimali yüksek orandadır. Mezopotamya'daki okulların bağlı kurumlar halinde tapınakların içinde yer alması örneğinden yola çıkılması durumunda akla ilk gelen yer, kentin mega yapılarından biri olan Büyük Tapınaktır. Yapının hemen yakınında yer alan Yamaç Ev, Büyük Tapınak gibi binlerce tablet ve fragmanlar barındıran bir yapı olması ile kolofonlarında öğrenci terimi geçen 3 ayrı metnin bulunması bakımından bir okul olduğu düşünülmektedir. Saray içinde yer alan ve yine binlerce tablet barındıran A Binasının da bir kısmının okul amacıyla kullanıldığına dair çeşitli yorumlamalar vardır[718].

Binaların belirsizliğine karşın metinler nezdinde daha belirgin olan husus, öğretim yöntemleridir. İlk kâtiplerin, zamanlarının çok öncesinden çivi yazısının öğretiminde belirli bir müfredat geliştiren ve uzun yıllar boyunca devamlılığının sağlanmasıyla oturmuş bir sisteme ve ekole sahip olan kadim Mezopotamya'dan getirilmeleri, bu yöntem sorusuna yanıt verir. Bu durumda Hititlerde de eğitim disiplinli, meşakkatli, çokça zaman ve emek isteyen ve de hocaların gözetimi altında sürekli bir etüt yapılması yöntemine yöneliktir. Bu program kapsamında ise öğrencilerin, edebi ürünlerin defalarca kopyalanmasını, başlıca edebi – ilmi diller olan Sumerce ile Akkadca'nın öğrenilmesini,

[717] M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 175.
[718] M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 175; S. Ö. Savaş, 2013, s. 52; P. Dardano, 2019, s. 193, 195.

kelimelerin ve cümlelerin Hititçeye uyarlanmasını, kâtiplerce hazırlanan çift – üç dilli sözlüklerin çalışılmasını ve bunun gibi birçok müfredatı içeren yoğun bir süreçten geçmiş olmaları mümkündür[719].

[719] S. Ö. Savaş, 2013, s. 50; P. Dardano, 2019, s. 195 – 197.

6. YAZI VE ARŞİVCİLİK ÜZERİNDEN HİTİTLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

6.1. Hititlerin Zihninde Geçmiş Anlayışı: Yazımı ve Kullanımı

Hitit Uygarlığının, yazının icadı ve arşivciliğin gelişiminden hem uzun süre sonra hem de yabancı bir coğrafyada oluşması ve tarih kapsamında zamanının çok öncesinde var olmuş kadim Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarının aksine henüz genç olması gibi etkenler, yazma sanatında ve bununla ilgili pek çok ögede daha geri planda yer almalarına yansımıştır. Buna karşın Hitit Uygarlığının, gerek Anadolu'nun kendine özgü tarihi – coğrafi imkânlarını başarılı biçimde değerlendirmesi gerekse de daha dinamik ve kozmopolit olması, komşularının seviyesine hızlıca yükselmesinde ve belirli unsurlarda öne çıkmasında etkili olmuştur.

Karia'lı Herodotos'un dokuz kitaptan oluşan Historía (ἱστορία) isimli eseri, günümüzde bir genel kültür bilgisine dönüşecek şekilde modern tarih yazımının başlangıcı olarak kabul edilmektedir[720]. Ancak M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış olan Herodotos'tan çok daha öncesinde kadim Mezopotamya, Mısır ve Anadolu uygarlıklarının belgelerinde modern ölçüde olmayan, yine de tarih yazımına işaret eden izler bulunmuş ve bu hususa göre Hititlerin, çağdaşlarından ileri bir seviyede oldukları gözlemlenmiştir[721]. Tunç Çağı uygarlıklarının, belgeleri üzerinden bilerek / bilmeyerek, tarihi kaydedip bir eser üretmek için yazmak veya sadece belirli bir amaçta kullanmak için tarihi olayları yazmak gibi eylemlerde bulunup bulunmadıkları sorunsalı, tarih felsefesi kapsamında üzerinde halen düşünülmekte ve tartışılmakta olan bir konudur[722].

[720] Ayrıntılı bilgi için bkz. Herodotos, **Tarih,** İstanbul, 2017, s. vii – xiv.
[721] M. Alparslan, 2019b, s. 30 vd.
[722] J. Assmann, **Kültürel Bellek. Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik,** İstanbul, 2015, s. 247; J. van Seters, **In Search of History. Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History,** New Haven / London, 1983, p. 122.

Tarihin bir geçmiş bilimi ve insanların, gerek geçmişten ders öğrenerek gelecekteki kararlarında rehber olarak kullanma, gerekse de yalnızca bir hobi olarak öğrenme olsun, nedeni – amacı kapsamında zaman ve mekân bakımından hem yazma anlayışının hem de yöntemlerinin bir toplumdan başka bir topluma farklılıklar veya ortak yanlar gösterebildiği görülmüştür[723]. Temelinde ekonomik kaygılara çözüm üretmek adına ortaya çıkan yazının ve yazılı belgelerin birikmesi üzerine korunmaları için oluşan arşiv – kütüphanelerin, geçmiş bilinci dâhilinde, belgelerin gelecekte alınacak bir kararın sağlıklı olması ve yapılacak eylemin düzgün olmasının istenmesine doğru dönüşmesiyle, amacı zaman içinde evrim geçirmiştir. Bu durum, kararların ve eylemlerin üzerinde kritik düzeyde etkili olduğu Geç Tunç Çağının, kent devletinden coğrafyalar arası sınırlara hükmeden devletlere dönüşen büyük krallıklarında daha da belirgin halde görülür[724].

Her toplumun bir geçmişi ve kendine has bir geçmiş anlayışının var olduğu çerçevesinde belgeler, Hititlerin de, çivi yazısını alıp tarihi sürece girmelerinden önce de merkez Anadolu'da bir geçmişlerinin ve anlayışlarının olduğuna dair izler gösterir. Hititlere ait konu bakımından en eski tarihli belge olan Anitta Metni ile Kaneš Kraliçesini konu edinen yarı efsane formunda yazılmış Zalpa Öyküsü, bu klasmanda verilecek iki örnektir. Orijinallerinden çok sonraki dönemlere ait kopyalar olan bu metinler, Hititlerin Anadolu'nun tarihi – coğrafi – kültürel koşullarınca şekillenen geçmişleridir[725]. CTH 1 numaralı Anitta Metninde geçen:

> ''Kuššara kralı, kentten büyük bir kudretle inip, Neša'yı bir gecede gücü sayesinde aldı. Neša kralına saldırdı ama Neša halkına kötülük etmedi. Onları analar ve

[723] J. Assmann, 2015, s. 247 – 248.
[724] J. Assmann, 2015, s. 247 vd.
[725] M. Alparslan, 2020, s. 32 – 33.

babalar yaptı. Babam Pithana'dan sonra ise, ben aynı yıl içinde bir isyanı bastırdım; hangi ülke ayaklandı ise onu tanrı Šiu yardımıyla yendim''[726].

Cümlesinde konunun sade bir dille, edebi unsurlar katılmadan ve doğrudan özüne inilerek bir rapor verme türünde kaleme alındığı görülür; ek olarak da kentin düşmesi durumunda yerleşime zarar vermeme ve halkına kötülük etmemekten bahseden bir mesaj verilir[727]. Bu hususta Hitit krallarının mücadelede karar kılan yerleşimleri yağmalama ve halkını esir olarak götürme, teslim olanlara ise zarar vermeme ve halkına dokunmama politikaları, Anitta'nın mesajının belleklerinde yer edinmiş olmasına bağlayabiliriz.

Uzun süre öncesinde yaşanmış olayların kaydının dışında henüz saltanatı devam eden bir kralın geçmişe atıf vermesi veya kralın icraatları ve başarılarıyla birlikte kendi yaşamını geleceğe aktararak en azından hafızalarda yaşamaya devam etmek istemesi de canlı tarih kapsamına girmektedir. Bu hususta Hitit krallarının ilk annal örneği kabul edilen CTH 4 numaralı, I. Ḫattušili'nin annalinde

''… ve Mala (Fırat) Nehri'ni (benden) önce kimse geçmedi. Ben Büyük Kral, Tabarna, onu yaya olarak geçtim. Ordul[ar] yaya olarak geçti. *ŠARRU – KİN* (Sargon) onu geçti. Hahha Kentinin ordularını yen[di Hahha Kentine ise,] hiçbir şey (kötülük) yapm[adı. Onu] yakıp yıkmadı. Dumanı 36 göğün Fırtına Tanrısına [bırakm]adı''[728].

Yine CTH 6 numaralı, I. Ḫattušili'nin vasiyetnamesini içeren metninde ise

[726] M. Alparslan, 2020, s. 33.
[727] M. Alparslan, 2020, s. 33.
[728] M. Alparslan, 2019b, s. 35.

‘’[Büyük Kral] Labarna oğlu Muršili’ye şöyle söylemeye başladı: Sana verdiğim sözümü (içeren) bu tableti, ay ve ay senin önünde okusunlar. (Böylece) sözlerimi ve tecrübelerimi kalbinde yaşatacaksın’’[729].

Cümlelerinin geçmesi her iki durum için birer örnektirler. Birinci kısımda kral, zamanından 700 yıl önce yabancı bir coğrafyada yaşamış ve farklı bir kültüre mensup olan Akkadlı Sargon’un icraatlarına gönderme yapmış kendini onunla kıyaslamıştır. Mezopotamya ve Kuzey Suriye’nin edebi eserlerine efsanevi bir karakter olarak yansıyan Sargon’un, Anadolu’da Ḫattušili ve diğer krallar tarafından da bilinen ve sevilerek okunan eserinin başkent arşivinde tutulması (CTH 310), tarihsel bir geçmişin, coğrafya – dil – etnik ayrımlara bakılmaksızın ortak noktada benimsenmesinin güzel bir örneğidir[730].

İkinci kısımda ise Ḫattušili, halefine yaşamından dersler çıkarmasını, erkânının öğütlerini dinlemesini, halkına ve ülkesine iyi bakmasını ve her daim aklında kalması için düzenli aralıklarla sözlerini okutturmasını tembih etmiştir. Bu durum tarih boyunca birçok uygarlıkta görülen, yazılı metne sadece maddelerinin harfi harfine kopyalanıp devamlılığının sağlanmasıyla değil, aynı zamanda yazan maddelere de eylemsel olarak harfi harfine uyma ve sadakat gösterme kavramını temsil eder. Bunun için de yardımcı olması adına, artık içeriğiyle ve kendiyle bir geçmiş olan metnin düzenli biçimde hafızalarda canlandırılması yöntemi uygulanmıştır[731].

Tarihin ve geçmişin, krallık yönetimi ve askeri seferler yanında değişik amaçlar uğruna da kullanılması durumunda Telipinu Fermanı ilginç bir örnek teşkil eder. Krallığın kuruluşundan başa geçmesine kadar her bir kralın dönemini ve yaşanan olayları içeren tarihsel bir giriş cümlesi yazdıran Telipinu, kralların suikasta kurban gitmesinden, işlenen

[729] G. Karauğuz, 2019a, s. 66.
[730] M. Alparslan, 2019b, s. 35; K. Kıymet, 2019, s. 11 vd.
[731] J. Assmann, 2015, s. 230 – 231, 245 – 246.

suçlardan, yenilgilerden ve beraberinde ülkenin başına gelen kötülüklerden bahsederek bunların nelere mal olduklarının, devletin düzene oturtulmasının ve eski refahına kavuşturulmasının gerektiğinin altını çizer. Bu sayede karanlık geçmişi bir propaganda aracı olarak kullanarak tanrısal düzene sahip olan aydınlık geçmişin gelecekte yeniden sağlanmasında kendine kutsal bir öncü imajı çizdirir ve saltanatını güvenceye almaya çalışır[732].

İç siyaset kapsamında hâkimiyetin meşrulaştırılmasında ve zaman zaman karanlık geçmişten aydınlık geleceğe veya tam tersinin olduğu durumda geçmişin propaganda aracı olarak kullanılmasının yanında özellikle Hititlerin çağdaşlarının ilerisinde olduğunu gösteren bir amaç için de geçmişten yararlanılmıştır: Vassallerin kontrolü – geçmişten uyarı verme.

II. Muwattalli'nin Wiluša Ülkesinin kralı Alakšandu ile yapılan anlaşmasında (CTH 76), Batı Anadolu sınırlarında yer alan ve Hititlere her daim sadık kalan vassal devletinin geçmişini göz önünde bulundurarak şu cümleleri eklemiştir:

> ''Eskiden atalarımızın atası Lab[arna] Arzawa Ülkeleri ve Wilu[ša ile savaştığı zaman, onu] tebaası yaptı. Daha sonra Arza[wa] Ülkesi yine düşmanlık yaptı. Wi[luša] Ülkesi [ise] Hatti Ülkesinden hangi [meseleden] dolayı ayrıldıysa, bu mesele zaman aşımına uğradığı için (onu) [almadı ve] Wiluša Ülkesi, Hat[ti] Ülkesinden hiçbir şekilde [ay]rılmadı. Uzaktan Hatti Ülkesi kralına yine sadık kaldılar ve o[nlara tekrar elçiler] gönderdiler…''[733].

[732] J. Assmann, 2015, s. 260 – 261.
[733] M. Alparslan, 2019b, s. 35.

Anlaşmanın bu pasajında kral, vassal hükümdarına, seleflerinin ve ülkesinin dış güçlerin zorlamalarına rağmen bağlı kaldığını ve bu sadakatin bugün de değişmeyeceğini / değiştirmeyeceğini tembih eder.

IV. Tutḫaliya ise Amurru Kralı Šaušgamuwa ile yaptığı, ticaret ambargosunu içeren anlaşmasında (CTH 105), yine Batı Anadolu sınırlarında yer alan ve vassali olan Šeḫa Nehri Ülkesinin kralı Maštur̄i'nin, babası III. Ḫattušili'nin zamanındaki eyleminin (her ne kadar babasının lehine olsa da) yanlış olduğunu anlatmış ve Šaušgamuwa'ya aynısını yapmaması için uyarmıştır. Anlatılan vakanın tarihsel geçmişine göre II. Muwattalli'nin kız kardeşi Maššanuzi ile evli olan Maštur̄i, III. Ḫattušili'nin Urḫi – Tešup'a isyanında, vassallerin yükümlülüğü gereğince kralın sadık müttefiki olma yeminini çiğneyerek o an tahtta oturan kralın yerine daha mantıklı biri olarak gördüğü Ḫattušili'nin tarafını tutmuştur[734]. IV. Tutḫaliya anlaşmada bu duruma şu cümlelerle yer vermiş ve uyarıda bulunmuştur:

> ''Sen, Maštur̄i gibi davranma. Muwattalli, Šeha Nehri Ülkesinde kral olan Maštur̄i'yi aldı. Ve ona, Maššanuzi adlı kız kardeşini zevceliğe verdi. Ve onu Šeḫa Nehri Ülkesine kral yaptı. Muwattalli tanrı olunca (ölünce), sonra Muwattalli'nin oğlu Urḫi – Tešup kral oldu. [Babam] Urḫi – Tešup'tan krallığı (zorla) aldı. Maštur̄i hainlik yaptı. Onu damat yapan Muwattalli'nin oğlu Urḫi – Tešup'u korumadı. Fakat babama ''ben bir soysuzu mu koruyacağım? Niçin bir soysuzun oğlunun lehine hareket edeceğim?'' diye söyleyerek gitti. Sen Maštur̄i gibi davranacak mısın?...''[735].

Metnin geri kalan kısmında aynı davranışta bulunması halinde Šaušgamuwa'nın tanrıların gazabına ve ölüme hazırlıklı olması gerektiğine dair bir uyarı yazılıdır. Bu

[734] M. Alparslan, 2019b, s. 36 – 37.
[735] G. Karauğuz, 2018b, s. 156.

bakımdan IV. Tutḫaliya, vassaline bir başka vassalin kötü eylemlerinden ders çıkarmasını istemiş ve bunun sonuçları olacağına dair bir gözdağı vermiştir[736]. İlginç olan husus, kralın babasının davranışlarını da kötü örnek olarak göstermesi ve bunu yanlış ve karanlık bir tarihsel geçmiş türü lanse ederek kullanmış olmasıdır.

Doğrudan tarih yazımına girmeyen bu tarihsel nitelikli metinler, Hititlerin zihnindeki geçmiş anlayışlarını, nasıl gördüklerini, gelecek ile nasıl bağlantı kurduklarını ve geçmişi belirli amaçlar uğruna nasıl kullandıklarını açıklamaya yardımcı olan pek çok örnekten bazılarıdır. Nitekim geçmişten yararlanma kavramının Hitit arşivlerinin kurulmasında ve arşivciliğinin şekillenmesinde ne gibi etkileri olduğu da arşivlerin sistemi ve yöntemi kısmında ele alınmıştır.

Her ne kadar tartışmalı olsa da doğrudan tarih yazma veya en azından tarihi bilgilerle rapor vermeye en yakın olan ögeler, muhtemelen her bir Hitit kralının en az bir tane yazdırdığı ancak çok azının bulunabildiği annalleridir. Annal yazımının veya diğer bir tabirle olaylara bağlı tarih yazıcılığının altın çağı ise en özgün, doyurucu ve ileri seviyede yazımsal üslupların kullanıldığı II. Muršili Dönemidir[737]. Kral, ‘’On Yıl’’ ve ‘’Kapsamlı’’ annallerinde (CTH 61) hem selefi I. Šuppiluliuma’nın hem de kendi dönemini ayrıntılı olarak anlatmıştır. M.Ö. 2. binyılın ikinci yarısından itibaren Mezopotamya, Mısır ve Anadolu’nun büyük krallıklarında, uygarlığın ortak mirasına yön veren bir unsur olarak tarihsel geçmişe değinen yazılı – yazısız eserlerin miktarında belirgin bir artış görülür. Özellikle Hititlerin öncü olduğu yazılı eserlerin üretiminde II. Muršili’nin annalleri en göze çarpanıdır. Yazımın amacında o dönemin zihin ve anlayış şartlarından ötürü geçmişin kullanımı için tarih yazmak amacı gözlemlenir. Ancak

[736] M. Alparslan, 2019b, s. 37.
[737] Cancik, Hubert, ‘’Die hethitische Historiographie. Geschichtsschreibung vor den Griechen I’’, **Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter Ausstellungskatalog** (Ed. Helga Willinghöfer), Stuttgart, Konrad Theiss Verlag, 2002, p. 75.

yalnızca dönemin önemli olaylarına bağlı kalınmakla birlikte tarihi yazılı bir eser üretmek için yazmak amacının da izleri seçilebilmektedir[738].

II. Muršili'nin annallerinde aynı anda birçok ilginç konu (Örneğin Mısır kaynaklarında bir utanç meselesi olduğu için unutturulan, kraliçenin I. Šuppiluliuma'nın oğullarından birini istemesi gibi) ve bu konular da geçmiş kapsamında Fyodor Mihayloviç Dostoyevski'nin Suç ve Ceza romanındaki gibi birer kıssadan hisse çıkarmayı içerirler. Metinler kurallı ve sıralı yazım tekniğinde kaleme alınmıştır. Annal yazımında bu tekniklerin kullanımına bağlı olarak görülen üslupsal gelişmelerin arka planında, o dönemde kâtiplikteki uzmanlığının yanı sıra edebi becerileriyle II. Muršili'nin başkâtibi Mittannamuwa'nın olduğu düşünülmektedir[739].

I. Šuppiluliuma'nın icraatları ve eylemleri kapsamında gelişen olaylar zincirinin özellikle kötü sonuçlarının Muršili'nin saltanatında baş göstermesi, hâlihazırda ilerleme gösteren edebi yazımın yanında annal yazımındaki bu gelişmeleri tetikleyen temel unsurlardan biri olması muhtemeldir. Šuppiluliuma'nın Genç Tutḫaliya'yı öldürüp Telipinu Fermanını; oğlu Zannanza'nın öldürülmesi üzerine Mısır ile olan anlaşmayı ihlal edip saldırması ve buna benzer davranışlarda bulunmasının ciddi sonuçları olmuştur. Buna göre Mısır'ın Suriye topraklarına düzenlenen seferde ülkeye getirilen esirlerden veba yayılmasıyla ülkede sorunlar ortaya çıkmıştır. Neticede önce bir oğlunun ölümünü gören Šuppiluliuma hastalığa yenik düşmüş ve kısa bir saltanatın ardından halefi II. Arnuwanda da aynı hastalıktan dolayı ölmüştür. Babasını ve iki kardeşini kaybeden Muršili ise genç yaşta krallığın başına geçmek durumunda kalmış ve anlattıklarına göre aynı anda hem salgınla hem de hükümdarlığına isyan eden komşu krallıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle kralın babanın günahının oğlunun üstüne kalması

[738] J. Assmann, 2015, s. 247 vd.
[739] J. Assmann, 2015, s. 252 – 253; M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 185.

düşüncesini benimsemesiyle başına gelenleri, zamanında işlenen suçlar ve günahlardan dolayı öfkelenen tanrıların bir gazabı olduğuna kanaat getirmiştir. Nitekim bir başka tarihsel bilgi içeren Veba Duaları metninde de işlenen bütün suçları itiraf eden, günah çıkartan ve geçmişten pişmanlık duyan bir motif çizmiştir. Böylece suç – ceza – acı kavramlarının üçgeninde karanlık geçmişi ardılları için bir ibreti âlem aracı olarak yansıtmıştır. Ayrıca kıssadan hisse olarak da meseleye dair yegâne çözümün, söz konusu bu davranışlardan uzak durmak ve tanrıların lütfunu daima kazanmak olduğunu belirtmiştir[740].

Edebi – ilmi eserler bakımından çağdaşlarının gerisinde kalmasına karşın geçmişin kaleme alınmasında ve tarihsel olayların aktarımında duyguların da katılmasıyla edebi yönü, Mezopotamya örneklerine göre daha baskın ve canlı; dini yönü ise tanrıların gazabı ve lütfu haricinde daha azken insanın iradesi de daha fazla işlenmiştir. Metinlerde karmaşık olaylar zinciri ve kralların yasal haklarının meşrulaştırılma çabaları epik ve dramatik biçimde ele alınsa da, tanrıların gözetiminde ve nihayetinde bir nevi onlara hesap verme amacıyla yazılmış olmalarından ötürü de özellikle modern tarihçilerin yararına daha az yanlı olmak zorundadırlar[741].

Tarihsel nitelikli belge yazımında çağdaşlarının ilerisinde yer alan Hititlerde, Mezopotamya ve Mısır'daki gibi geçmiş olayların geleceğe aktarımında bolca kullanılan ve tarih yazımına girmese de tarihsel belge olarak kabul edilen tanrı mektuplarının, kral listelerinin ve zafer anıtlarının olmaması; duvar yazıtlarının ve kaya kabartmalarının ise çok az olması ilginç bir hususdur[742].

[740] J. Assmann, 2015, s. 247 – 253; M. Alparslan, 2019b, s. 37 – 41.
[741] M. Alparslan, 2019b, s. 32 – 33.
[742] J. Assmann, 2015, s. 246 – 247; M. Alparslan, 2019b, s. 32 – 33.

6.2. Hititlerin ve Belgelerinin Akıbeti

Hititoloji'nin kurulmasının üzerinden yapılan bilimsel çalışmaların 100 yılı geçmesine ve Anadolu ile Kuzey Suriye coğrafyalarındaki birçok yerleşimlerden bugüne kadar toplam miktarı 35.000 civarında olan yazılı bulguların elde edilmesine rağmen Hititlere dair birçok husus halen / henüz bilinememekte veya belirsizliğini korumaktadır. Bulguların toplam miktarının başlangıçta fazla görünmesine karşın tüm parçaların birleştirilmesiyle elde edilen toplam tablet sayısının tahmini 3.000 – 3.500 civarında olma ihtimali göz önüne alındığında, zaman ve mekân bakımından bir bütün olarak incelenen Hitit Uygarlığı kapsamında tabletlerin miktarı oldukça azdır. Aynı durum yerleşimlerin bulunduğu Anadolu – Kuzey Suriye kapsamında başlangıçta göze çarpan ancak esasında bir yanılsama olan coğrafi genişlik için de geçerlidir. Hitit tabletleri çok az yerleşimde bulunmuştur ve 35.000 bulgunun neredeyse 30.000'i sadece Ḫattuša'dan ortaya çıkarılmış, kalan miktar ise 4000 tablet barındıran Šapinuwa haricinde irili ufaklı yerleşimlerde dağılım göstermiştir. Bu durum bilim insanlarının aklına (hepsi aynı kapıya çıkan) birçok soru getirmiştir: Geriye bulunma ihtimali olan tablet ve fragmanlar kaldı mı? Kalan bu tabletler nerededir? Hititlerin ve tabletlerinin akıbeti nedir? Verilebilen en mantıklı cevaplar, Hititlere ait belgelerin büyük bir çoğunluğunun günümüze kadar dayanamamış, henüz bulunamamış, kaybolmuş, bizzat Hititlerin iradesiyle bir neden / nedenler gereği yok edilmiş olmalarıdır ve her bir cevabın aynı anda doğru olabilme veya sadece birkaçının olabilmesi ihtimali vardır[743]. Öte yandan yakın zamanda Ḫattuša başta olmak üzere birtakım Hitit yerleşimlerinde tespit edilen izler, hem bu sorunsala hem de genel anlamda Hititlere dair yeni bir soru ve bir cevap vermektedir.

Mısır'da bulunan belgelerin de tesiriyle bilim insanları uzun bir süre boyunca Hitit Krallığına, o dönemde Doğu Akdeniz'deki başlıca yerleşimlerin yağmalanmasına ve

[743] B. J. Collins, 2007, s. 141; T. P. J. van den hout, 2002. Erişim Adresi: http://fathom.lib.uchicago.edu.

yıkılmasına neden olan ‘’Deniz Kavimleri’’ adlı ve özünde bilinmeyen neden / nedenlerden ötürü göç etmek zorunda kalan toplumların bütünü tarafından son verildiği düşünülmekteydi[744]. Göçlere yakın bir tarihte başkent Ḫattuša’nın ve Alişar, Arinna, Šarišša ve Tapikka gibi eyalet merkezlerinin yağmalar ve yangınlar geçirmesi bu sav için öne sürülen kanıtlardan biriydi. Ancak kentin, Doğu Akdeniz çerçevesinde hem denizden ve hem de karadan ilerleyen toplumların coğrafi menzillerinin fazlasıyla dışında kalması bir yana, özellikle Ḫattuša’nın göçlerden önce bir tarihte bizzat sakinlerince boşaltılmış olduğuna dair izler bulunması bu savı geçersiz kılmaktadır[745].

Kentin yağma ile yangın geçirmesi, krallığın artık gücünün kalmadığına ve yıkılmaya yüz tuttuğuna veya çoktan yıkılmış olduğuna işaret eder. Bir dönem Anadolu’nun büyük bir kısmına ve Kuzey Suriye’ye hükmeden, Mezopotamya ve Mısır krallıklarının eşiti ve bazı dönemlerde sözünü dinletebilen bir krallığın bu aşamaya gelmesinde Deniz Kavimlerinden çok önce de birtakım hususlar etkili olmalıydı. III. Ḫattušili’den son Hitit kralı olarak bilinen II. Šuppiluliuma’ya kadar Ḫattuša ile Tarḫuntašša kralları arasında süregelen hanedan içi çatışmalar, birden çok cephede yürütülen savaşlar, vassallerin düzenli hale gelen isyanları, kuzeydoğudan etkisini yitirmeyen Kaška saldırıları, dönemin uluslararası ticaretinin çökmesi, IV. Tutḫaliya ile oğlu II. Šuppiluliuma döneminde baş gösteren kıtlıklar ve muhtemel salgınlar krallığın giderek zayıflamasına ve nihayetinde yıkılmasında bilinen en belirgin nedenlerdendir[746].

Bu nedenlerden ötürü II. / III. Tutḫaliya ile II. Muwattalli’nin kendi zamanlarında yapmış oldukları gibi en zorlu zamanlarda başkentin ve krallığın taşınması yöntemine başvuran II. Šuppiluliuma, ailesini, devletin ileri gelenlerini, askerlerini, taşınabilecek bütün değerli eşyalarını, muhtemelen tanrıları (heykellerini) ve ileride kullanılmaları

[744] Ayrıntılı bilgi için bkz. R. Drews, **Tunç Çağının Sonu,** İstanbul, 2014, s. 3 – 32.
[745] T. Bryce, 2020, s. 274 – 275; B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 314 – 316; R. Drews, 2014, s. 9 – 12, 14.
[746] T. Bryce, 2020, s. 265 – 274; B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 314 – 319.

lüzum görülen ve krallığın tapusu işlevi gören bütün kilden, tahtadan, metalden yapılma tabletleri de yanında götürmüş olmalıdır. Ne var ki kralın maiyeti ve değerli hazineleriyle birlikte nereye gittiği bilinmemektedir. Eldeki veriler de yalnızca bilimsel ölçekte yapılabilen tahminlerden ibarettir. Bu bakımdan günümüzde bulunan tabletlerin miktarının az olmasının nedenlerinden ve mevcut sorunsala verilebilen cevaplardan biri tabletlerin, Hititler tarafından bilinmeyen bir yere götürülmüş olmasıdır[747].

Kralın ve maiyetinin belgeleri yanında götürmesi durumunda geride bırakılanlar yangınlara maruz kalmıştır. Birçok Hitit yerleşiminde bulunan belgelerin üzerinde ve buluntu yerlerinde yapılan incelemelerle yangın tahribatının belgelere yansıyan kazanç – kayıp izleri tespit edilmiş ve beraberinde yeni cevaplar sunulmuştur. Yangınların sebep olduğu kazanç, kil tabletlerin bir tür fırınlanma işleminden geçip sağlamlaşması ve yere düşmeden kaynaklanan kırıklı parçalı hallerine rağmen günümüze kadar dayanabilmeleridir. Kayıp ise kil tabletlerin kazanılmasında yan etki olarak fırınlanmaları için gereken sıcaklığın tahtadan yapılma bütün rafların ve tabletlerin yanması ile karşılanmış olmasıdır. Nitekim tabletlerin buluntu yerlerinde çok sayıda yanmış tahta parçalarının bulunması, bu kaybı gözler önüne serer[748].

Bu bakımdan hâlihazırda kil tablet koleksiyonları arasında neden halkın ekonomik, ticari, hukuki, günlük yaşam vb. kaygılarını ve bilgilerini içeren belgelerinin yer almadığı veya bulunamadığı sorunsalına verilebilen cevap, konuları içeren belgelerin muhtemelen hiyeroglif yazısıyla tahta tabletlere yazılmaları ve bu tabletlerin de yangınlarda yok olmalarıdır. Yangın izleri ile mevcut tabletlerin yanında, mevcut savı desteklemeleri bakımından kilden yapılma kaşe örneklerinin de önemli bir yeri vardır[749].

[747] T. Bryce, 2020, s. 274 – 279.
[748] B. Özer, 2020, s. 56 – 57; M. Doğan – Alparslan, 2019, s. 175 – 176, 184; T. Bryce, 2002, s. 65; J. Seeher, 2003, s. 10.
[749] J. Klinger, 2019, s. 104 – 107.

Kil tabletler ile hemen hemen aynı yerlerde ve yığınlar halinde bulunan kil kaşeler, bağış belgeleri ile benzer özelliklere sahiptirler. Ancak hem krallar tarafından üst zümreye verilen hem de M.Ö. 15. yüzyıla kadar kullanımda kalan bağış belgelerinin aksine kaşeler, krallığın son dönemlerine kadar kullanılmıştır. Bir veya birden fazla hiyeroglif yazılı mühür barındırabilen ve temsil ettikleri tabletin oluklarına iplerle bağlanabilen kaşelerin, buluntu yerlerinde düzensiz kronolojik sıralamalar halinde saçılmış olmaları, bulunan kil tabletlerle uyuşmamaları ve de olukları uyuşan tabletlerin miktarına oranla çok fazla olmaları muhtemel bir sonuca çıkmaktadır. Metinlerde sıkça bahsedilen ancak yazılı eserleri bulunamayan tahta tablet kâtiplerinden yola çıkılarak kaşelerin büyük bir çoğunluğunun tahta tabletlerde kullanılmış olması kuvvetle ihtimal dâhilindedir. Konularına, tarihlerine vb. hususlara göre düzenli halde dizili duran ahşap tabletlerin yangın esnasında aynı malzemeden yapılma raflarla beraber yanıp, parçalanıp, etrafa saçılmalarıyla, üzerlerine bağlı olmalarından ötürü düzenli halde duran kaşeler de yerlere saçılmış, lakin orijinal tabletlerinin yok olmalarından ötürü buluntu yerlerinde düzensiz bir görünüm sergilemişlerdir. Nitekim bugüne kadar 2000'den fazla bulunan hiyeroglif mühürlü kil kaşelerin çok az kil tabletle uyuşması aynı anda hem bu tezi hem de tablet koleksiyonunun bir kısmının götürülmesiyle beraber bir kısmının da yok olduğunu desteklemektedir[750].

6.3. Hititlerin Arşivleri ve Belgeleri Bakımından Tarihi Yeri ve Önemi

Hititler, ortalama 450 yıllık egemenlikleri boyunca gerek Anadolu'nun sınırları bütünlük oluşturan ilk büyük krallığını kurmaları gerekse de uygarlık tarihine olan katkılarıyla gölgede kalmış ancak kayda değer bir dizi başarılara ve yeniliklere imza atmışlardır. Ne var ki bu başarılar ve yenilikler özünde ancak Hititlere ait belgeler aracılığıyla öğrenilebilmiştir. İlginç olan husus, Hititlerin hem çağdaşlarının hem de

[750] J. Klinger, 2019, s. 104 – 107.

sonraki dönemlerde var olmuş uygarlıkların belgelerine çok az yansımaları ve kültürlerinin çok az toplum tarafından hatırlanıyor olmalarıdır. Belleklerde çok az yer edinmeleriyle ilgili bu durumu en güzel tanımlayan örnek Herodotos'un, eserinde (II. 106), günümüzde Türkiye Cumhuriyet'inin İzmir İli sınırları içinde kalan, Kemalpaşa – Torbalı yolunun Karabel Geçidinin yakınında bulunan ve adını günümüzdeki geçitten alan bir kaya kabartmasını açıklamasıdır:

> ''Mısır kralı Sesostris'in baş eğdirdiği ülkelerde diktirdiği sütunlara gelince, bunların çoğu kaybolmuştur; ayakta kalmış olanlarını, üzerlerine işlenmiş kadın üreme organları ve yazılarıyla birlikte, Filistin Suriye'sinde kendi gözlerimle gördüm. Ayrıca İonia'nın iki yerinde, bu savaşçının kaya üzerine işlenmiş resimleri vardır, birisi Phokaia – Ephesos yolu üstünde, öbürü Sardes'ten İzmir'e giden yol üzerindedir; bu iki yerde de iki buçuk dirsek yüksekliğinde bir heykel oyulmuştur, sağ elinde kargı, sol elinde yay tutar; öbür donatımları da gösterilmiştir; Mısır harfleriyle bir yazı kazılmıştır, anlamı şudur: ''Ben, bir omuz vuruşta bu ülkeyi yendim ve aldım''. Adını, yurdunu yazdırmamıştır, ama bunları başka biçimde belirtmiştir. Bu heykeller, görenlerden bazılarına göre, Memnon'un heykelleridir; böyle diyenler gerçekten çok uzaktırlar''[751].

Herodotos'un olasılıkla İonia ile Mısır arasında var olan ilişkileri değerlendirmesi, Güney Suriye'deki örneklere benzetmesi ve muhtemelen yalnızca Mısır'da hiyeroglif yazılarını görmesi, kaya kabartmasındaki şahsın Orta Krallık Döneminde (M.Ö. 1938 – 1759) hüküm sürmüş 12. Hanedanlığın (M.Ö. 1938 – 1759) 5. firavunu olan III. Senusret / Sesostris (M.Ö. 1837 – 1818)[752] zannetmesine neden olmuştur. Gerçekte ise kaya

[751] Herodotos, 2017, s. 165 – 166.
[752] E. Hornung, 2004, s. 188.

kabartmasının sahibi Hititlerle aynı dönemde yaşamış olan Mira Kralı Tarkašnawa'dır[753]. Bu bakımdan kendilerinden çok öncesinde yaşamış Akkadlı Sargon'u, torunu Naramsin'i ve onların icraatlarını efsanevi bir dille anlatan *ŠAR TAMḪĀRI* metnini iyi bilen Hitit krallarının, yine çok sonradan aynı coğrafyada yaşamış ve aynı koşullar altında olan Hellenlerce bilinmemesi ilginç bir durumdur. Hellenlerin Hititleri bilmemelerine karşın bilinçsiz olarak eserlerinde onlardan bahsettiklerini düşünmeye iten bir dizi isimlerden oluşan ipuçları da mevcuttur. M.Ö. 9. – 8. yüzyıllarda yazıldığı tahmin edilen Homeros'un Odýsseia (Ὀδύσσεια) isimli eserinde, Hititlere yorumlanan ''Kheteioi'' adlı savaşçı ve ganimet düşkünü bir halktan söz edilmektedir. Benzer durum aynı eserde Kheteioi'ler tarafından öldürülen Eurypylos'un babasının adı içinde geçerlidir. Adı Telephos olan bu adamın isim kökeninin Hitit tanrısı Telipinu'dan türeme olduğu düşünülmektedir[754].

Doğrudan isim olarak geçmese de konusu, kapsamı, hikâyesi ve işlenme şekli oldukça benzemekte olan bir Hellen yazarının eseri daha vardır: M.Ö. 8. – 7. yüzyıllarda yaşamış olduğu tahmin edilen Hesiodos'un Theogonia'sı (Θεογονία). Konu olarak kozmosun yaratılışının ve tanrıların doğuşunun anlatıldığı eserde, Uranos, Kronos ve Zeus arasında geçen titanların ve tanrıların savaşı, kazanan oğulun babasını tahtından indirmesi, cennetteki krallığın başına geçmesi, diğer tanrı ve tanrıçaların doğuşu, canavarlarla yapılan mücadeleler gibi olaylarda yer edinmeleri vb. birçok öge işlenmiştir[755].

Eserin konusu ve kapsamı, çok daha önce yazılmış olan Mezopotamya'daki Babil Uygarlığının *ENÛMA ELIŠ* (Yaratılış) Destanına[756] ve onların nüfuzundan etkilenen

[753] A. Ünal, 2018, s. 305; B. Brandau, H. Schickert, 2018, s. 286; Jean, Eric, ''Bir Yeniden Doğuşun Tarihçesi: Hitit Uygarlığı'', **Boğazköy'den Karatepe'ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi** (Ed. Fatma Canpolat), İstanbul, YKY, 2006, s. 149 – 150.
[754] E. Jean, 2006, s. 149; A. Ünal, 2018, s. 304 – 305.
[755] Hesiodos, **Theogonia – İşler ve Günler,** İstanbul, 2018, s. 3 vd.
[756] Anonim, **Babil Yaratılış Destanı – Enuma Eliş,** İstanbul, 2019, s. 3 vd.

Hurrilerin Kumarbi Destanına[757] oldukça benzemektedir. Hellen tarafında işlenen Titan Uranos, Kronos ve Tanrı Zeus'un doğuşu ile eylemleri, Hurri tarafındaki Tanrı Alalu, Anu, Kumarbi ve Tešup'un doğuşunun ve eylemlerinin farklı bir kültüre uyarlanmış versiyonu gibidir[758].

Üzerinde durulması gereken nokta Babil'den etkilenerek kendi versiyonlarını üreten Hurrilerin Batı Anadolu'da yaşamamaları nezdinde, söz konusu destanı Ege Coğrafyasına Hititlerin taşımış olması olasılığıdır. Orta ve İmparatorluk Döneminde yoğun Hurri nüfuzu altına giren Hitit Uygarlığı, Mezopotamya'dan Hurriler aracılığıyla birçok kültürel ögeyi bünyelerine katmıştır. Homeros'un eserindeki isimlerin esasında Hitit kökenli olduğunun kanıtlanması durumunda Kumarbi Şarkısının da Hititlerden geçmiş olması yüksek ihtimalle mümkün hale gelir. Bu durumda Hititler, sadece kendi kültürel ögelerini Ege Havzasına iletmekle kalmayıp, aynı zamanda Ege dünyasının ulaşamayacağı Mezopotamya gibi karasal doğunun uygarlıklarına ait kültürel ögeleri de (deniz yoluyla ileten Fenikelilerden de önce) Anadolu karası üzerinden iletmiş olmaları mümkündür[759].

Ege Coğrafyasının ve halklarının belleklerinde, belirsizliğini koruyan birtakım isimler ile mitolojik ögelerde varlık gösteren Hititler, Levant Coğrafyasındaki halkların belleklerinde ise yine yoruma açık olmakla beraber çok daha belirgin izler bırakmışlardır. M.Ö. 1. binyılın başlarından itibaren Güney Suriye ve Filistin Bölgesinde yerel toplumları defederek kendi krallıklarını kuran İbraniler, sözlü geçmişlerinin yazıya geçirilmesiyle belleklerinin kalıcı bir bütününü içeren kutsal kitapları Tanah'ta, birçok başlık altında Hititlerden bahsetmişlerdir. Buna göre Tanah kapsamında Yaratılış, Mısır'dan Çıkış,

[757] G. Karauğuz, 2015, s. 113 – 118.
[758] G. Karauğuz, 2015, s. 25 – 26; D. A. Leeming, **A'dan Z'ye Dünya Mitolojisi – Dünya Halklarının Tüm Yaratılış, Tanrı ve Kahraman Mitleri,** İstanbul, 2017, s. 105; Ayrıntılı bilgi için bkz. Hesiodos, 2018, s. 154 – 189.
[759] G. Karauğuz, 2015, s. 24 – 29; S. H. Hooke, **Ortadoğu Mitolojisi,** Ankara, 2015, s. 131 – 140.

Çölde Sayım, Yasa'nın Tekrarı, Yeşu, Hâkimler, I. Samuel, II. Samuel, I. Krallar, II. Krallar, I. Tarihler, II. Tarihler, Ezra, Nehemya ve Hezekiel bölümlerinde pasajlar halinde; tarihsel kronolojiye göre de İbrahim'den çocukları İshak ve İsmail'e, Musa'dan Yeşu'ya, Davut'tan Süleyman'a ve Hezekiel'e kadar birçok peygamber kralın döneminde baskın yer edinmişlerdir[760].

İbrani kayıtlarında Hititlerden, kadınlarının ve kızlarının güzelliklerine ve davranışlarına[761], 7 büyük ve güçlü halktan biri olmalarıyla savaşçılıklarına[762], coğrafi olarak geniş egemenlik sahalarına[763], siyasi organizasyonlarına ve ilişkilerine[764], Yeruşalim'in (Kudüs) annesinin Hitit olduğuna dair bir atıfta bulunulmasına[765] ve daha birçok konuda yer verilmiştir. Bu bakımdan Tanah, Avrupalı araştırmacıların Tunç ve Demir Çağının Ortadoğu Coğrafyasını tanımalarında ve Sumer, Akkad, Assur ve Babil uygarlıklarını keşfetmelerinde öncü kaynak olduğu gibi Hititlerin de keşfedilmesinde benzer ölçüde kaynak işlevi görmüştür. Ancak Hitit araştırmalarında Tanah'ın kullanılması hatalı sonuçlara ve Herodotos'un III. Sesostris tanımlaması gibi bir yanılsamaya neden olmuştur.

Her şeyden önce Tanah'ta Hititler için kullanılan Ḥēṯ ve Ḥēṯ Oğulları tanımında bir yanılsama vardır. Avrupalı bilim insanları İbranice telaffuzunu devam ettirmek suretiyle bu isim kökünden kendi dillerine türetme yaparak Hititleri adlandırmışlardır. Örneğin Almanca Chetiter ve Hethiter, İngilizce Hittite, İtalyanca (H)ittito ve Eteo, Fransızca Hétéen, Yunanca Khettaioi, Latince Hethaei ve Türkçede ise Fransızcadan alınan Hétéen kelimesinin muet okunmazından ötürü H harfinin okunmamasıyla Eti ve sonradan Hitit

[760] G. Karauğuz, 2019a, s. 21 – 23; Ayrıntılı bilgi için bkz. Kitabı Mukaddes Şirketi & Yeni Yaşam Yayınları, **Kutsal Kitap Eski Antlaşma (Tevrat, Zebur),** Seoul, 2011.
[761] Kitabı Mukaddes Şirketi & Yeni Yaşam Yayınları, **Yaratılış 27:46,** 2011, s. 28.
[762] Kitabı Mukaddes Şirketi & Yeni Yaşam Yayınları, **Yasa'nın Tekrarı 7:1,** 2011, s. 191 – 192.
[763] Kitabı Mukaddes Şirketi & Yeni Yaşam Yayınları, **Yeşu 9:1, 11:3, 12:7 – 8, 24:11,** 2011, s. 232, 236 – 237, 249.
[764] Kitabı Mukaddes Şirketi & Yeni Yaşam Yayınları, **II. Krallar 7:6,** 2011, s. 397.
[765] Kitabı Mukaddes Şirketi & Yeni Yaşam Yayınları, **Hezekiel 16:3, 45,** 2011, s. 876 – 877.

şeklinde adlandırılmışlardır. Öte yandan bu isimler konuyu oluşturan Hititler için geçerli değildir. Bunun başlıca nedeni Hititlerin kendilerini LÚ^{MEŠ} KUR ^{URU}HATTI (Hatti (Kenti) Ülkesinin İnsanları) veya DUMU LÚ^{MEŠ} KUR ^{URU}HATTI (Hatti (Kenti) Ülkesinin Çocukları); dillerini ise *kanešumnili* (Kanešli'nin dilinde), *nešumnili* (Nešalı'nın dilinde) veya *nešili* (Neša dili) olarak isimlendirmeleridir[766].

Hititlerin ve günümüz dünyasının isimlendirmedeki bu ayrımı ise gözden kaçan ve sonradan fark edilen bir hususta kaynaklıdır. Tanah'ta geçen Hititler, esasında Tunç Çağı Anadolu'sunun sınırları bütünlük oluşturan ilk krallığını ve hatta imparatorluğunu kuran Hititler değil, Tunç Çağının sona ermesinin ardından eski Hititlerin kültürel ögelerinin bir kısmını devam ettiren ve coğrafi olarak Güney – Güneydoğu Anadolu ile Suriye sınırlarında yaşayan Hititlerdir. Nitekim Kızılırmak Kavsinin içinde yaşayan Tunç Çağı Hititlerinin İbranilerin krallıklarını kurmalarından çok önce tarih sahnesinden çekilmiş olmaları nedeniyle İbranilerce bilinmeleri ve Tanah'ta yer edinmeleri mümkün görünmemektedir. Öte yandan hem İbranilerle aynı zaman aralıklarında hem de onlara yakın coğrafyalarda yaşayan ve bütün sınırlar yerine birbirlerinden bağımsız bölgesel krallıklar halinde varlık gösteren Geç Hititlerin ise İbranilerin belleklerinde ve Tanah'ta yer edinmeleri çok daha mümkündür[767].

Bu nedenle Hellenlerde olduğu gibi Hititler, Doğu Akdeniz'de de en azından yeterince tanınmazlar. Lakin her iki dönemin halkının da birbirlerinin devamı ve özünde ortak kültürel unsurlar ile birikimleri paylaşmaları göz önüne alındığında İbrani kaynaklarının, Hititleri veya başka bir deyişle ardıllarını tanımalarının Eski Hitit Krallığının farklı bir formda ve bilinçsiz olarak belleklerde yer edinmiş olmasıyla belirli bağlantılar kurulabilir.

[766] S. Ö. Savaş, 2013, s. 39, 41.
[767] S. Ö. Savaş, 2013, s. 40.

Zaman ve mekân ayrımları bakımından Tunç Çağı Hititleriyle kaçınılmaz olarak farklılıklar barındıran Demir Çağı Hititleri, eski kralların adlarını almalarına ve büyük oranda kültür ögelerine bağlı kalmalarına karşın, çivi yazısını bırakıp yerine Anadolu hiyerogliflerini kullanmaları ve yoğun Luwi – Arami – Assur nüfuzunda kalmaları, sonradan belirgin kültürel ayrımların ve kopuklukların oluşmasına neden olmuştur[768].

Tarih sahnesinden çekilmelerinin ardından değişen dünyanın halklarınca yeterince tanınmayan Hititler için teselli, zaman zaman Hititlerin aydınlatılmasında kaynaklarının yetersiz kalması durumunda çevre gözler üzerinden açıklanmalarında yardımcı olacak kadar çağdaşlarınca tanınıyor olmalarıdır. Hititler, ilk temasların kurulduğu 18. Hanedanlık Mısır'ının yazılı kaynaklarında Ht = Heta / Hît, Orta Assur Döneminde *HATTÛ*, Ugarit Kentinde ise htj / ht adıyla anılmışlardır. Bir dönem Anadolu'nun büyük bir kesimine ve Kuzey Suriye'ye egemen olan, Güney Suriye topraklarını elinde tutan Mısır ile Mezopotamya'daki Assur ve Babil krallıklarına siyasi – diplomatik gücünü hissettiren Hititlerin, bu uygarlıkların yazılı kaynaklarında yer edinmesi kaçınılmaz ve doğal bir gelişmedir[769].

Tunç Çağının sonlarına doğru Hitit ve Babil krallıklarının yıkılmasını, Mısır ile Assur'un merkezi sınırlarına çekilmesini ve Kuzey Suriye'nin tahrip olmasıyla bölgedeki zengin sosyo – ekonomik gelişmelerin güneyde Lübnan ve Filistin bölgelerine kaymasını takip eden süreçte, zaman ve mekân bakımından Demir Çağının Ortadoğu'sunda uygarlık tarihinin yeni bir aşamasına geçilmiştir. M.Ö. 1. binyılın ilk çeyreğinde Güney – Güneydoğu Anadolu ve Levant'ın kuzeyinde yayılım gösterecek Geç Hitit Devletleri,

[768] S. Ö. Savaş, 2013, s. 40; A. Kuhrt, **Eski Çağ'da Yakındoğu Cilt II,** İstanbul, 2013b, s. 38 – 46.
[769] S. Ö. Savaş, 2013, s. 40.

Lübnan sahilleri boyunca Fenike Kent Devletleri ve Filistin'de bölgeye yeni yerleşen İbranilerce bir krallık kurulmuştur[770].

Hellenlerin ve İbranilerin yazılı kaynaklarında isimlerden ve yetersiz tanımlamalardan ibaret olmalarına rağmen konuyu ele almada perspektifin değiştirilmesiyle Hititlerin, zengin içerikli yazılı belgeler üretmeye devam eden ve geçmiş bilincini koruyan Geç Hitit Devletleri ile Assur Uygarlığının belleklerinde halen yer edindiğine dair ipucu veren bir unsur göze çarpmaktadır. Her iki topluma ait yazılı ürünlerde Anadolu için Akkad Döneminden beri süregelen ''Hatti Ülkesi'' tabirinin kullanılması ve bu tanımın M.Ö. 8. yüzyılda Geç Hitit Devletlerinin birbiri ardına yıkılmalarına kadar kullanılması, Tunç Çağında önce Hattilerden başlayan ve ardından Hititlerce zenginleştirilip devam ettirilen kolektif kültürel birikimin, Demir Çağı uygarlıklarının hafızalarında yer edinmeye devam ettiğini göstermektedir[771].

Tarih sahnesinden çekilmeleri ve kendilerinden geriye çok az izin kalması, Hititlerin Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarınınki gibi yüksek bir kültür düzeyinde olmadıklarını ve ardıllarına ortak miras kapsamında yeterince etki bırakmadıklarını düşündürebilir. Ne var ki bu durum, Tunç Çağının bitimiyle oluşan ve yazılı bulgu kıtlığından ötürü adını alan karanlık dönemin, günden güne Hititlere ait daha çok izin bulunmasıyla artık giderek aydınlanmaya ve değişmeye başlamıştır. Öte yandan Hititlerin dünya uygarlıklarının ortak mirasında son derece özel katkıları vardır: Çivi yazılı belgeleri.

Her toplumun belgeleri kendi dönemleri için önemli ve özel bilgiler içermekle birlikte onları araştıran günümüzün bilim insanları için de aynı değeri taşımaktadır. Hititlerin belgeleri, dönemin genel yapılanması dâhilinde özgün bir inceliğe sahip

[770] A. Kuhrt, 2013b, s. 26 vd.
[771] S. Ö. Savaş, 2013, s. 39 – 40.

protokolleri içeren siyasi – diplomatik mektuplar ve idari metinler, komşularına oranla çok daha özenli hazırlanan anlaşmalar, dönemine ve çağdaşlarına göre modern ve ilerici bir anlayışta oluşturulan yasalar, zengin epik ve pastoral unsurlar içeren mitolojik metinler, bir uygarlığın gayri resmi tarihini sunan fallar vb. birçok alan üzerinden Geç Tunç Çağının aydınlatılmasında öncü rolündedirler[772]. Öte yandan belgelerinin öne çıkan esas başarılarından biri, Akkadlılar sayesinde Erken Tunç Çağı Anadolu'sunun ve halklarının Protohistorik Çağa girmesiyle yazılı anlamda günümüze kazandırılmaları gibi Geç Tunç Çağı Anadolu'sunun ve Ege Coğrafyasının yazıyı kullanmayan veya yazılı bulguları günümüze ulaşmayan halklarının da günümüze kazandırılmasını sağlamasıdır.

Belgeler sayesinde Ege Havzasında Aḫḫiyawalılar (Miken / Akhalar?), Batı Anadolu'da Arzawa, Lukka (M.Ö. 1. binyılda Lykia) ve Luwi halkları[773], Kuzeybatı Anadolu'da Palalar, Kuzeydoğu Anadolu'da Kaškalar, Güney Anadolu'da Kizzuwatna toplumları, doğuda Azzililer, yine belgeler sayesinde haklarında en çok bilginin edinildiği Hurriler, Akkad Döneminden beri bilinmelerine rağmen Hititlerin, kültürlerini mevcudiyetlerinde yaşatmalarından ötürü Hattiler gibi yaşamış oldukları coğrafyalarıyla beraber pek çok toplum günümüze kazandırılmıştır. Ayrıca Anadolu kapsamında yaygın veya yerel tapınımları olan tanrı ve tanrıçaların isimlerinden kültlerine[774]; Demir Çağında yaygın iskân gören yerleşimlerin isimleriyle beraber Tunç Çağında da var oldukları da öğrenilmiştir[775]. Doğrudan bağlantılı olarak söz konusu halkların günümüze ulaşması belgeler sayesinde, belgelerin günümüze ulaşması ise Hititlerin gelişmiş arşivcilik ve kütüphanecilik sistemleri sayesinde gerçekleşmiştir. Neticede M.Ö. 2. binyıl Anadolu'sunun ve Geç Tunç Çağı Ortadoğu'sunun pek çok alanda genel ve özel tablolarını sunmalarından ötürü Hititlerin Ankara ve İstanbul Arkeoloji müzelerinde

[772] https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[773] A. M. Mansel, **Ege ve Yunan Tarihi,** Ankara, 2020, s. 24.
[774] https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.
[775] Örneğin Demir Çağında İonia'nın önemli bir liman yerleşimi olan Ephesos'un, İonialıların gelmesinden önce Tunç Çağındaki adı Apasas'tır. A. M. Mansel, 2020, s. 91.

korunan arşiv – kütüphane belgeleri, tarihin aydınlanmasında paha biçilemez değer taşımalarıyla UNESCO tarafından 2001 yılında ‘’Dünyanın Hatırası’’ listesine eklenmiştir[776].

[776] J. Seeher, 2003, s. 15.

SONUÇ

Zaman içinde biriken coğrafi koşulların uygunluğu altında oluşan ve günümüzde insan olarak bilinen canlının en büyük ve önde gelen başarılarından biri kabul edilen yazı, insanlar tarafından icat edilmesinin beraberinde bir ters etki olarak onların, modern uygarlık seviyesine gelebilmesini sağlayan yegâne unsurlardan da biri olmuştur. Nitekim insanlık tarihinin doruk noktası olan tarihi çağlar, yazının icadıyla başlamış ve devam etmektedir. İcadını takiben beraberinde gelen ikinci büyük başarı, bir sorumluluk olarak kurulan arşiv – kütüphane yapılanmaları altında yazılı eserlerin oluşturulması, korunması, devamlılığının sağlanması ve gelişim adına kullanılması olmuştur. Uygarlık tarihinde Mezopotamya ile Mısır'ın, özellikle kültürel anlamda daimi öne çıkışları da yine bu iki unsurun hemen hemen eş zamanlı olarak her iki coğrafyada ortaya çıkmış olmasıyla ilgilidir. Ancak her iki unsurun da bütünsel anlamda bir başka hayati önemi daha vardır: kullananı olan insanın, toplumun, halkın ve uygarlığın somut biçimde korunup belleklerde ölümsüzleştirilmelerini sağlamalarıdır.

Çivi yazısının, Mezopotamya'da icat edilmesini takiben yüzyıllar sürecek bir gelişim ve yayılım aşamasının ardından Anadolu'ya geçmesiyle, hazihazırda bir uygarlığın oluşumu için uygun koşullar barındıran Anadolu'nun, kültürel anlamda da gerekli altyapıları oluşmuştur. Nitekim Assur Ticaret Kolonileri Devrinde, ekonomik unsurların öncülüğünde coğrafi ve kültürel etkileşimlerin hız kazanıp Anadolu'nun mevcut refah seviyesini arttırmasıyla, Anadolu'nun komşuları arasında parlamasında öncülük eden Hititler için, krallıklarının kurulmasından önceki son altyapısal gelişim tamamlanmıştır.

Doğru zamanda ve doğru yerde tarih sahnesine çıkan Hititler, şüphesiz bu altyapıdan yararlanmışlardır. Ancak onlar çivi yazısını tam anlamıyla yağmacı hırsları sonucunda almamışlardır. Özünde vizyoner bir halk olmalarıyla çivi yazısını ve kazançlı

getirilerini, koşulları zayıflamaya başlayan Anadolu Coğrafyasından almak yerine pragmatik bir yaklaşımla doğrudan kaynağına inerek Kuzey Suriye ve Babil'den almışlardır. Hititlerin vizyoner olmalarının yanı sıra genel anlamdaki yapılanmaları nezdinde Anadolu'ya gelmelerinin öncesinde veya sonrasında kendilerince gelişmiş bir altyapıya sahip oldukları görülebilir. Muhtemelen önce Hattilerin nüfuzu altında yerleşik yaşam düzenine adapte olmayı, ardından da Kuzey Suriye'li ve Babil'li kâtipler tarafından da yazıyı, arşivciliği ve onların uygarlıklarına ait birçok unsuru öğrenmiş, benimsemiş ve bunlarla yetinmeyip eklemeler yapmışlardır. Yazıyı almalarının yanında bu durum Hititlerin ikinci büyük başarısıdır.

Yazıcılık ve arşivcilik konusuna gelince, her ne kadar öğrenme aşamasındalarken belgelerini Sumerce etkenli Akkad dilinde yazmış olsalar da, zaman içinde dillerini yeni yazıya uyarlamalarıyla yalnızca uluslararası boyuttaki yazışmalarını dönemin evrensel dili olması nedeniyle ve sonradan Hititçeye çevirmek suretiyle Akkadca yazmışlardır. Böylece kısa sürede komşularının hâkim olduğu dönemin evrensel düzenine uyum sağlamayı başarmışlardır. Bununla birlikte yazıcılığın dışında Hititlerin esas öne çıkışları arşivcilik alanında olmuştur. Bilginin neler getirebileceğini hızlıca kavrayan krallarının denetiminde, Anadolu'nun taş ve ahşap bakımından bolca sunduğu coğrafi nimetlerinden de yararlanılarak Aššurbanipal'in kütüphanesini veya günümüzün arşivlerini aratmayacak ölçüde, belgelerin sistematik olarak korunmasını, devam ettirilmesini ve kullanılmasını sağlamışlardır.

Günümüzde de hem belgelerin koyulması için daha uygun oluşu hem de göze hoş gelen dekoratif görünümüyle tercih edilip kullanılan taş bloklar arasına döşeli ahşap rafları ile içinde tutulan belgelerin bulunmasını kolaylaştıran katalogları, etiketleri ve kolofonlarıyla da yalnızca belgelerini ve kimliklerini korumakla kalmamışlar, belgeleri üzerinden kendilerinin de belleklerde silik de olsa korunmalarını sağlamışlardır. Bu

durum Hititlerin, Mısırlıların muazzam piramitlerine, tapınak komplekslerine veya Mezopotamyalıların büyük zigguratlarına, anıtlarına sahip olmamalarıyla yakından ilgilidir. Kentlerinin tarih sahnesinden çekilmelerinden sonra unutulmaya ve yıpranmaya yüz tutulması, iskân görmeleri halinde de orijinal dokularının zarar görmesi ve devamlılıklarının getirilmemesi de bu durumun ve saklı kalmalarının başlıca nedenleri arasındadır. Nitekim özellikle çağımızın popüler kültüründe hakettikleri öneme sahip olmamaları, uzun süre boyunca bilimsel araştırmaların onlara yöneltilmesine engel olmuştur. Öte yandan son yüzyıl içinde birçok alanda disiplinlerarası yürütülen çalışmalar sayesinde Hititlerin üzerindeki bu olumsuz hava değişmiş, geçmişteki izlerinin saptanıp gün yüzüne çıkarılmasıyla hem dönemlerinin hem de günümüzün belleklerinde yeniden canlandırılmaya başlanmıştır.

Bunun oluşmasına etki eden yegâne unsur, Hititlerin bugüne kadar dayanabilmiş belgelerinin bütünüdür. Arşivcilik alanındaki uzmanlıkları ve kavram içinde yer alan bütün sorumluluklarını yerine getirmeleri, ironi biçimde rafların ve ahşap tabletlerin yokolmalarına neden olan yangınların da yardımıyla belgeleriyle beraber ömürlerini garanti altına almıştır. Hititlerin bilinçli veya bilinçsiz olarak kendilerini gelecek devirlere aktarabilmeleri ise dönemin Anadolu Coğrafyasında yaşayanlarına ve modern bilim dünyasına olumlu yansımıştır. Esasında belgelerin konusu ve kapsamı ile yazılmaları ve korunmaları için harcanan emekler bakımından sahipleri Hititler olmasına karşın, özünde tam anlamıyla Hitit dönemindeki Anadolu Coğrafyasına aittirler. Sumerce, Akkadca ve İndo – Ari dillerinin haricinde, toplamda sekiz dilin ve iki yazı türünün Anadolu'da yaşamış olan halklara aitliği düşünüldüğünde, belgelerin korunması yalnızca Hititlerin değil, onlar sayesinde o dönemin bütün unsurlarıyla birlikte Anadolu'nun da bizzat kendisinin belleklerde korunabilmesini sağlamıştır. Bu bakımdan Hitit arşivlerinin ve arşivciliğinin, kendilerini eksik ve yetersiz olmasına rağmen mega yapıları, anıtları ve

yazıtlarıyla canlı tutabilen Mezopotamyalı ve Mısırlı çağdaşlarının arşivlerine ve arşivciliğine göre daha hayati konumda oldukları öne sürülebilir.

Özünde, Anadolu merkezli tarihi coğrafyalarının sınırları boyunca yüksek refah seviyesinde yaşamak için uğraşan ve bunun için taraflararası kazan – kazan yöntemini benimseyen Hititler, amaçları doğrultusunda geçmişten ders çıkarıp gelecekte yararlanma, bir yandan da kendilerinden daha üstün olan kültürlerin ögelerini de bünyelerinde benimseyip sentezlemeye çalışmalarıyla arşivlerini kurmuş, organize etmiş ve geliştirmişlerdir.

Ne var ki amaçları doğrultusunda ileri seviyede arşivcilik yöntemlerini uygulamalarının beraberinde Hititler için devam etmekte olan (özellikle modern araştırmacılar için) acı bir durum vardır. Arşivlerin belgeleri korumayı, arşivcilik sistemlerininse devamlılıklarını garanti altına almayı başarmasına rağmen bugüne kadar bilim insanlarınca çok az arşiv ortaya çıkarılmıştır. Bunun nedeni muhtemelen Hitit arşivlerinin ve içindekilerin dayanamamış olmalarından ötürü değil, ait oldukları yerleşimlerinin bulunamamış olmalarından kaynaklıdır. Çivi yazılı metinlerde varlıkları bilinen binlerce yerleşimden bugüne kadar çok azı isimleri kesin olarak bilinecek şekilde ortaya çıkarılmıştır. Bu yerleşimlerin sadece beşinde arşiv, geriye kalanların ise azınlık kısmında belgeler bulunmuştur.

Örneğin bir dönem Hitit Krallığına başkentlik yapmış olan Tarḫuntašša gibi sadece yazılı kaynaklar vasıtasıyla varlığı bilinen çeşitli Hitit yerleşimlerinin de zaman içinde bulunması durumunda, yeni arşivlerin ve yazılı belgelerin de bulunabilecek olması yüksek ihtimal dâhilindedir. Nitekim Kadeš Savaşının nihai sonucu veya Hititçe yazılmış tablet nüshası gibi II. Muwattalli döneminin ve bulgularının yeterince bilinememesinin başlıca nedeni olarak dönemin merkezi arşivlerinin ve belgelerinin Tarḫuntašša'ya taşınmalarından ötürü olduğu düşünülmektedir.

Şayet bulunmaları takdirinde, binlerce yıl boyunca zamanın yıpranmalarına, yangınlarına, yağmalarına ve daha birçok badirelere mukavemet gösterebilen arşiv belgelerinin de bulunması ve böylece Hitit tarihinin en azından büyük oranda bilinmezliklerinin aydınlatılması kuvvetle mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA

I) KİTAPLAR

Akdoğan, Rukiye, Soysal, Oğuz, **Ankara Arkeoloji Müzesinde Bulunan Boğazköy Tabletleri II – Boğazköy Tablets in the Archaeological Museum of Ankara II (ABOT 2),** 1. Basım, Chicago, The Oriental Institute of the University of Chicago, 2011.

Akurgal, Ekrem, **Anadolu Kültür Tarihi,** 17. Basım, Ankara, Tübitak, 2005.

Alp, Sedat, **Hitit Çağında Anadolu,** 7. Basım, Ankara, Tübitak, 2011.

Alp, Sedat, **Maşat – Höyük'te Bulunan Çivi Yazılı Hitit Tabletleri – Hethitische Briefe aus Maşat – Höyük,** 1. Basım, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Alparslan, Metin, **Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl),** 1. Basım, İstanbul, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2010b.

Alparslan, Metin, **Hititoloji'ye Giriş,** 1. Basım, İstanbul, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2009.

Alparslan, Metin, **Yayımlanmamış Boğazköy Tabletleri/Unpublizierte Boğazköy Tafeln (Bo 8486 – 8694),** 1. Basım, İstanbul, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2017.

Anonim, **Babil Yaratılış Destanı Enuma Eliş,** 5. Basım, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2019.

Assmann, Jan, **Kültürel Bellek. Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik,** 2. Basım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015.

Balkan, Kemal, **Ankara Arkeoloji Müzesinde Bulunan Boğazköy Tabletleri,** 1. Basım, Ankara, MEB, 1948.

Balkan, Kemal, **Mama Kralı Anum – Hirbi'nin Kaniş Kıralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup,** 2. Basım, Ankara, TTK Yayınları, 2020.

Barjamovic, Gojko, Hertel, Thomas Larsen, Trolle, M., **Ups and Downs at Kanesh,** Istanbul / Leiden, PIHANS, 2012.

Bilener, Tolga, Sıvış, Efe, **Kültepe Tabletlerine Göre Eski Çağ Anadolu'sunda Diplomasi ve Uluslararası Antlaşmalar,** 1. Basım, İstanbul, Selenge Yayınları, 2020.

Bottero, Jean, **Mezopotamya – Yazı, Akıl ve Tanrılar,** 1. Basım, Ankara, Dost Kitabevi, 2003.

Brandau, Birgit, Schickert, Hartmut, **Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu,** 5. Basım, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2018.

Braudel, Fernand, **Bellek ve Akdeniz Tarihöncesi ve Antikçağ,** 2. Basım, İstanbul, Metis Yayınları, 2013.

Bryce, Trevor, **Ancient Syria: A Three Thousand Year History,** 1st Edition, Oxford, Oxford University Press, 2014.

Bryce, Trevor, **Hitit Savaşçıları MÖ 1650 – 1200,** 1. Basım, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2015b.

Bryce, Trevor, **Hititler Anadolu Savaşçıları,** 1. Basım, İstanbul, Kronik Kitap, 2020.

Bryce, Trevor, **Letters of the Great Kings of the Ancient Near East: The Royal Correspondence of the Late Bronze Age,** 1st Edition, London, Routledge, 2003.

Bryce, Trevor, **Life and Society in the Hittite World,** 1st Edition, Oxford, Oxford University Press, 2002.

Bryce, Trevor, **The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia the Near East From the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire,** 1st Edition, London; New York, Routledge, 2009.

Burke, Peter, **Fransız Tarih Devrimi Annales Okulu,** 4. Basım, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2014.

Collins, Billie Jean, **The Hittites and Their World.** 1st Edition, Atlanta, Georgia, Society of Biblical Literature, 2007.

Crawford, Harriet, **Sümer ve Sümerler,** 3. Basım, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2015.

Çığ, Muazzez İlmiye, **Hititler ve Hattuşa İştar'ın Kaleminden,** 14. Basım, Ankara, Kaynak Yayınları, 2017a.

Çığ, Muazzez İlmiye, **Ortadoğu Uygarlık Mirası – 1,** 10. Basım, Ankara, Kaynak Yayınları, 2017b.

Çığ, Muazzez İlmiye, **Ortadoğu Uygarlık Mirası – 2,** 7. Basım, Ankara, Kaynak Yayınları, 2015.

Çığ, Muazzez İlmiye, **Uygarlığın Kökeni Sumerliler – 2 Sumerlilerde Günlük Yaşam,** 8. Basım, Ankara, Kaynak Yayınları, 2017c.

Darga, Ayşe Muhibbe, **Hitit Sanatı,** 1. Basım, İstanbul, Akbank Yayınları, 1992.

Douglas, J. Brewer, Emily, Teeter, **Mısır ve Mısırlılar,** 1. Basım, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2011.

Drews, Robert, **Tunç Çağının Sonu,** 1. Basım, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2014.

Durant, Will, **Our Oriental Heritage (The History of Civilization, Vol. 1),** 18th Printing, New York, NY, Simon & Schuster, 1954.

Eco, Umberto, **Tez Nasıl Yazılır?,** 9. Basım, İstanbul, Can Sanat Yayınları, 2020.

Eğilmez, Mahfi, **Hitit Ekonomisi,** 1. Basım, İstanbul, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2005.

El – Daly, Okasha, **Kayıp Binyıl: İslam Dünyasında Hiyeroglifler ve Eski Mısır,** 1. Basım, İstanbul, İthaki Yayınları, 2013.

Faulmann, Carl, **Yazı Kitabı / Tüm Yerkürenin, Tüm Zamanların Yazı Göstergeleri ve Alfabeleri,** 4. Basım, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2020, s. XI.

Friedrich, Johannes, **Kayıp Yazılar ve Diller,** 1. Basım, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.

Günbattı, Cahit, **Harsamna Kralı Hurmeli'ye Gönderilen Mektup ve Kaniš Kralları, The Letter Sent To Hurmeli King Of Harsamna and The Kings Of Kaniš,** 3. Basım, Ankara, TTK Yayınları, 2014.

Günbattı, Cahit, **Kültepe – Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Yazılı Belgeler,** 2. Basım, Kayseri, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Herodotos, **Tarih,** 13. Basım, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2017.

Hesiodos, **Theogonia – İşler ve Günler,** 4. Basım, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2018.

Hooke, Samuel Henry, **Ortadoğu Mitolojisi,** 5. Basım, Ankara, İmge Kitabevi, 2015.

Hornung, Erik, **Mısır Tarihi,** 1. Basım, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2004.

Jean, Georges, **Yazı İnsanlığın Belleği,** 10. Basım, İstanbul, YKY, 2020.

Jursa, Michael, **Babilliler Tarih, Toplum, Kültür,** 1. Basım, İstanbul, Alfa Yayınları, 2017.

Karadağ, Osman, **Hititler ve Diğer Anadolu Kavimleri,** 1. Basım, Ankara, Berikan Yayınevi, 2014.

Karauğuz, Güngör, **Hitit At Eğitimi Kil Kitabı,** 1. Basım, Konya, Çizgi Kitabevi, 2018a.

Karauğuz, Güngör, **Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri,** 2. Basım, Konya, Çizgi Kitabevi, 2018b.

Karauğuz, Güngör, **Hitit Duaları Kil Kitapları ‘’Bin Tanrı’’ İçin İlahi ve Münacatlar,** 1. Basım, Konya, Çizgi Kitabevi, 2020.

Karauğuz, Güngör, **Hitit Mitolojisi,** 2. Basım, Konya, Çizgi Kitabevi, 2015.

Karauğuz, Güngör, **Hitit Tarihi ve İdari Kil Kitaplar Yaşam Hikâyesi, Ferman, Vasiyetname, Bağış Belgesi, Talimatname ve Kral İcraatları,** 1. Basım, Konya, Çizgi Kitabevi, 2019a.

Karauğuz, Güngör, **Hitit Yasaları,** 1. Basım, Konya, Çizgi Kitabevi, 2018c.

Karauğuz, Güngör, **Hititlerde Fal ve Kehanet Kuş, Yılan, Karaciğer, Talih Falı ile Kehanet Kil Kitapları,** 1. Basım, Konya, Çizgi Kitabevi, 2021.

Karauğuz, Güngör, **Hititlerde Haberleşme Diplomatik Muhaberat ve Diğer Kil Mektuplar,** 1. Basım, Konya, Çizgi Kitabevi, 2019b.

Kaya Hasdemir, Hülya, **Eskiçağda Sivas ve Çevresi (Prehistorik Dönemden Roma Döneminin Sonuna Kadar),** 1. Basım, Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020.

Keskin, İshak, **Arşiv Kanunlarının Anatomisi,** 1. Basım, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2016.

Kitabı Mukaddes Şirketi & Yeni Yaşam Yayınları, **Kutsal Kitap Eski Antlaşma (Tevrat, Zebur),** Seoul, Kitabı Mukaddes Şirketi & Yeni Yaşam Yayınları, 2011.

Klinger, Jörg, **Hititler – Hititlerin Yeniden Keşfi,** 1. Basım, İstanbul, Alfa Yayınları, 2019.

Köroğlu, Kemalettin, **Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar,** 9. Basım, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

Kramer, Samuel Noah, **Sümerler,** 1. Basım, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2002.

Kramer, Samuel Noah, **Tarih Sümerde Başlar,** 1. Basım, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, 2014.

Kuhrt, Amélie, **Eski Çağ'da Yakındoğu Cilt I,** 3. Basım, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2013a.

Kuhrt, Amélie, **Eski Çağ'da Yakındoğu Cilt II,** 3. Basım, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2013b.

Laroche, Emmanuel, **Recueil d'onomastique Hittite,** 1er Édition, Paris, France, Klincksieck, 1951.

Leeming, David, A., **A'dan Z'ye Dünya Mitolojisi – Dünya Halklarının Tüm Yaratılış, Tanrı ve Kahraman Mitleri,** 2. Basım, İstanbul, Say Yayınları, 2017.

Macqueen, G. James, **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu,** 3. Basım, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2013.

Mansel, Arif Müfid, **Ege ve Yunan Tarihi,** 11. Basım, Ankara, TTK Yayınları, 2020.

Moran, L. William, **The Amarna Letters,** Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1992.

Murat, Leyla, **Anadolu'da Kaškalar,** 1. Basım, Ankara, Hel Yayıncılık, 2016.

Oates, Joan, **Babil,** 2. Basım, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2015.

Orlin, Louis Lawrence, **Assyrian Colonies in Cappadocia,** The Hague / Paris, Mouton, 1970.

Özgüç, Tahsin, **İnandıktepe: Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi / An Important Cult Center in the Old Hittite Period,** 1. Basım, Ankara, TTK Yayınları, 1988.

Reyhan, Esma, **Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim Direktif, Yemin ve Sadakat,** 1. Basım, Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2018.

Rüster, Christel, Neu, Erich, **Hethitisches Zeichenlexikon Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Bogazköy – Texten, StBoT, Beiheft 2,** Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1989.

Schachner, Andreas, **Hattuša Efsanevi Hitit İmparatorluğu'nun İzinde,** 1. Basım, Ankara, Homer Kitabevi, 2019.

Schlögl, Hermann Alexander, **Eski Mısır,** 1. Basım, İstanbul, Alfa Yayınları, 2019.

Schmandt – Besserat, Denise, **How Writing Came About,** 2nd Edition, Austin, Texas, University of Texas Press, 2006.

Seeher, Jürgen, **Hattusha Guide A Day In The Hittite Capital,** 1. Basım, İstanbul, Ege Yayınları, 2020.

Süel, Mustafa, **Bir Hitit Başkenti Ortaköy Şapinuva,** 1. Basım, Ankara, Uyum Ajans, 2008.

Şenel, Alâeddin, **İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi,** 1. Basım, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.

Tanilli, Server, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası I. Cilt İlkçağ: Doğu, Yunan, Roma,** 4. Basım, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2018.

Thévenin, René, Coze, Paul, **Kızılderili Tarihi ve Gelenekleri,** 1. Basım, İstanbul, 47 Numara Yayıncılık, 2011.

Tolzmann, D. Heinrich, **The Memory of Mankind The Story of Libraries Since the Dawn of History,** 1st Edition, New Castle, Delaware, Oak Knoll Press, 2001.

Ünal, Ahmet, **Eski Anadolu Siyasi Tarihi Kitap 1: Eski Taş Devri'nden Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar (M. Ö. 60.000 – 1180),** 1. Basım, Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2018.

Ünal, Ahmet, **Hititçe – Türkçe Türkçe – Hititçe Büyük Sözlük,** 1. Basım, Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016.

Ünal, Ahmet, **Hititçe Dilbilgisi,** 1. Basım, Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2019.

Ünal, Ahmet, **Hittite and Hurrian Cuneiform Tablets from Ortaköy (Çorum), Central Turkey,** 1. Basım, İstanbul, Simurg, 1998.

Van de Mieroop, Marc, **Hammurabi,** 2. Basım, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2014.

Van de Mieroop, Marc, **Eski Mısır Tarihi,** 1. Basım, İstanbul, Homer Kitabevi, 2019.

Van de Mieroop, Marc, **Eski Yakındoğu Tarihi,** 1. Basım, İstanbul, Homer Kitabevi, 2018.

Van Seters, John, **In Search of History. Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History,** New Haven / London, Yale University Press, 1983.

Yıldız, Nuray, **Kalıntılar ve Edebi Kaynaklar Işığında Antikçağ Kütüphaneleri,** 1. Basım, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.

II) MAKALELER

Akar, Murat, ‘’Anadolu’nun Unutulmuş Krallığı Mukiş’’, **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2010, S. 15.

Akar, Murat, ‘’Krallar ve Tüccarlar Kenti Alalakh’’, **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2013, S. 33.

Akar, Murat, Yener, K. Aslıhan, ‘’Alalakh – Tell Atchana’’, **HİTİTLER Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2014.

Akrep, M. Yunus ‘’Emar Şehrinin Tarihi Kaynakları Hakkında Bir Değerlendirme’’, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi,** 2013, C. 4, S. 8, 130, 133. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Albayrak, İrfan, ‘’Eski Asurca Kaynaklara Göre Asur – Anadolu İlişkilerinde Hahhum Krallığı’nın Önemi’’, **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 2018, C. 12, S. 2. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Albayrak, İrfan, ‘’Sembollerden Çivi Yazısına Geçiş ve Yazının Anadolu’ya Gelişi’’, **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 2016, C. 10, S. 2. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Albayrak, İrfan, Erol, Hakan, ‘’Sumerliler ve Dilleri Hakkında Bazı Notlar’’, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi,** 2018, C. 5, S. 17. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Alp, Sedat, ‘’Assur Ticaret Kolonileri Çağında Kaneš Neša’da Hititlerin Varlığı ve Yoğunluğu (Bilimsel Bir Oluşumun Öyküsü)’’, **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 1997, C. 3, S. 1. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Alparslan, Metin, ‘’Bir İmparatorluğu Ayakta Tutabilmek: Ekonomi ve Ticaret’’, **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019a.

Alparslan, Metin, ‘’Geçmişi Kaydetmek: Hitit Tarih Yazıcılığı’’, **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019b.

Alparslan, Metin, ‘’Tarihçi Bir Hitit Kralı: II. Muršili’’, **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2020, S. 73.

Alparslan, Metin, Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası, Yayımlanmamış Ders Notu, Kültürel Miras ve Turizm Açık Öğretim Programı, **İstanbul Üniversitesi Açık Ve Uzaktan Eğitim Fakültesi,** İstanbul, 2010a. Erişim Adresi: http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/kulturelmiras_ao/atarihicografyasi.pdf.

Archi, Alfonso, Venturi, Fabrizio, ‘’Hittites at Tell Afis (Syria)’’, **Orientalia, GBPress – Gregorian Biblical Press,** 2012, V. 81, No. 1. Erişim Adresi: https://www.jstor.org/stable/43078115?seq=1.

Aslantürk, Nursel, ‘’Ukkiia Şehri ve Kâtipler’’, **Turkish Studies,** 2014, C. 9, S. 1. Erişim Adresi: https://www.academia.edu.

Azertürk, Semine, İmge, ‘’Çiviyazısı ve Çin’in Fal Yazıtları’’, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** 2014, S. 37. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Barjamovic, Gojko, ‘’Tüccarlar ve Seyyahlar: Anadolu’da Assurlular (M.Ö. 2000 – 1600)’’, **Assurlular Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı** (Ed. Köroğlu, K. , Adalı, S. F.), İstanbul, YKY, 2020.

Baş, İbrahim, ‘’Eski Medeniyetlerden Bugüne Arşivin Önemi ve Günümüzde Arşivcilik Hizmeti Veren Türk Arşivleri’’, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** 2019, C. 10, S. 1. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Beckman, Gary, ‘’Emar and Its Archives’’, **Emar: The History, Religion, and Culture of a Syrian Town in the Late Bronze** (Ed. Mark W. Chavalas), Bethesda, CDL Press, 1996.

Beckman, Gary, ‘’The Siege of Uršu Text (CTH 7) and Old Hittite Historiography’’, **Journal of Cuneiform Studies,** 1995, C. 47, S. 1. Erişim Adresi: https://www.researchgate.net/publication/277455147_The_Siege_of_Ursu_Text_CTH_7_and_Old_Hittite_Historiography.

Bittel, Kurt, ‘’The Great Temple of Hattusha – Boğazköy’’, **American Journal of Archaeology,** 1976, V. 80, No. 1.

Bittel, Kurt, ‘’Untersuchungen auf Büyükkale, a. Das Archiv im Gebäude K’’, **MDOG,** 1958, V. 91.

Bossert, H. Theodor, ‘’Hititlerde Yazı Malzemesi ve Yazı Aletleri’’, **TTK Belleten,** 1952, C. 16, S. 61. Erişim Adresi: https://www.ttk.gov.tr.

Bryce, Trevor, ‘’Hattuşaş Hitit İmparatorluğu’nun Kalesi’’, **Antik Dünyayı Şekillendiren Kentler** (Ed. John Julius Norwich), İstanbul, YKY, 2015a.

Cancik, Hubert, ‘’Die hethitische Historiographie. Geschichtsschreibung vor den Griechen I’’, **Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter Ausstellungskatalog** (Ed. Helga Willinghöfer), Stuttgart, Konrad Theiss Verlag, 2002.

Cartwright, Mark, ‘’Libraries in the Ancient World’’, **World History Encyclopedia,** 2019. Erişim Adresi: https://www.worldhistory.org/article/1428/libraries-in-the-ancient-world/.

Çınaroğlu, Aykut, ‘’Hattiler’’, **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2014, S. 38.

Dardano, Paola, ‘’The Tablet Collections of the Hittite State, c. 1650 – 1080 BCE’’, **Libraries Before Alexandria: Ancient Near Eastern Traditions** (Ed. Kim Ryholt, Gojko Barjamovic), Oxford, Oxford University Press, 2019.

David, Rosalie, ‘’The Temple Priesthood’’, **The Egyptian World** (Ed. Toby Wilkinson), New York, NY, Routledge, 2007.

De Zorzi, Nicla, ‘’Anadolu’da Assur Tüccarları’’, **Antik Yakındoğu** (Ed. Umberto Eco), İstanbul, Alfa Yayınları, 2018.

Devecchi, Elena, ‘’El – Amarna Dönemi: Siyaset ve Diplomasi’’, **Antik Yakındoğu** (Ed. Umberto Eco), İstanbul, Alfa Yayınları, 2018.

Di Nocera, G. Maria, ‘’Bereketli Hilal ve ‘’Birinci Neolitik Devrim’’, **Antik Yakındoğu** (Ed. Umberto Eco), İstanbul, Alfa Yayınları, 2018a.

Di Nocera, G. Maria, ‘’İkinci Neolitik Devrim’’ Çanak Çömlekli Neolitik’’, **Antik Yakındoğu** (Ed. Umberto Eco), İstanbul, Alfa Yayınları, 2018b.

Di Nocera, G. Maria, ‘’Mezopotamya’da Kentleşme, Toplumsal ve Ekonomik Hiyerarşilerin Doğuşu’’, **Antik Yakındoğu** (Ed. Umberto Eco), İstanbul, Alfa Yayınları, 2018c.

Di Nocera, G. Maria, ‘’Neolitik Devrim’’ Fikri, Ekonomik ve Toplumsal Dönüşüm Süreci Üretim Ekonomisinin Doğuşu’’, **Antik Yakındoğu** (Ed. Umberto Eco), İstanbul, Alfa Yayınları, 2018d.

Dinçol, Ali, M., Dinçol, Belkıs, ‘’Anadolu’da Bulunan İlk Çivi Yazılı Tunç Tablet ve Yeni Bir Hitit Kralının Ortaya Çıkışı’’, **Anadolu Araştırmaları,** 2005, C. 18, S. 1. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Dinçol, Ali, M., Dinçol, Belkıs, ‘’Eskiçağda Doğu Akdeniz Havzası ve Anadolu’da Diller ve Yazılar’’, **Boğazköy’den Karatepe’ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi** (Ed. Fatma Canpolat), İstanbul, YKY, 2006.

Dinçol, Belkıs, ‘’A new Tablet Fragment and a sealed Pottery Fragment from Alacahöyük’’, **Hittitology today: Studies on Hittite and Neo – Hittite Anatolia in Honor of Emmanuel Laroche’s 100th** (Ed. Alice Mouton), İstanbul, Institut Français d’Études Anatoliennes, 2017.

Dinçol, Belkıs, ‘’Hitit Yasaları’’, **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019.

Doğan – Alparslan, Meltem, ‘’Kâtipler ve Arşivler’’, **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019.

Eravcı, B. Esra, ‘’Hitit Kralının Saray Muhafızları LÚ^{MEŠ} MEŠEDI’’, **Medeniyet ve Toplum Dergisi,** 2018, C. 2, S. 2.

Erkut, Sedat, ‘’Çivi Yazılı Hitit Tabletleri’’, **TTK Belleten,** 1997, C. LXI, S. 232.

Giorgieri, Mauro, ‘’Hurrice ve Urartuca’’, **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2013, S. 36.

Goetze, Albrecht, ‘’Cuneiform Inscriptions from Tarsus’’, **JAOS,** 1939, V. 59, No. 1.

Gökçek, Gürkan, ‘’Pilah – Ištar Arşivinden Aile Hukukuna Dair Bazı Yazışmalar’’, **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 2004, C. 7, S. 2. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Gümüş, Arif, Erkuş, Hakan, ‘’Anadolu’da Yazılı Tarihin Başlamasından Sonraki İlk Muhasebe Belge Sistemi’’, **Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi,** 2019, C. 9, S. 2. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Gümüş, Arif, Erkuş, Hakan, ‘’M.Ö. 2. Binli Yıllarda Anadolu’da Maliyet Kayıtları’’, **Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,** 2019, C. 9, S. 18. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Günbattı, Cahit, ‘’Kültepe’den Akadlı Sargon’a Ait Bir Tablet’’, **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 1997, C. 3. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Hagen, Fredrik, Soliman, Daniel, ‘’Archives in Ancient Egypt, 2500 – 1000 BCE’’, **Manuscripts and Archives** (Ed. Alessandro Bausi, Christian Brockmann, Michael Friedrich, Sabine Kienitz) Berlin, De Gruyter, 2018.

Jean, Eric, ‘’Bir Yeniden Doğuşun Tarihçesi: Hitit Uygarlığı’’, **Boğazköy’den Karatepe’ye Hititbilim ve Hitit Dünyasının Keşfi** (Ed. Fatma Canpolat), İstanbul, YKY, 2006.

Karasu, Cem, ‘’Hattuša – Boğazköy Arşiv – Kitaplık Sistemleri Üzerine Bazı Yorumlar’’, **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 1997, C. 3, S. 1, s. 217. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Kaynar, Fatma, ‘’Hititlerde Sosyal Hayat’’, **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2020, S. 74.

Kemp, Barry, ‘’Amarna – Güneş Tanrısının Kısa Ömürlü Kenti’’, **Antik Dünyayı Şekillendiren Kentler** (Ed. John Julius Norwich), İstanbul, YKY, 2015.

Kılıç, Yusuf, ‘’Eski Mezopotamya’nın Büyük Arşivleri (Nippur, Tell Šemšāra, Babil, Mari (Tell Hariri) Arşivi ve Ninive (Asurbanipal) Kitaplığı)’’, **Kafdağı Dergisi,** 2019, C. 4, S. 2, s. 91 – 100. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Kıymet, Kurtuluş, ‘’Hitit Metinlerinde Akad Çağı İle İlgili Kayıtlar’’, **Tarih Araştırmaları Dergisi,** 2019, C. 38, S. 66. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Koç, Okan, ‘’Hitit Kütüphane ve Arşivleri’’, **Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi,** 2021, C. 9, S. 23.

Koshak, Silvin, ‘’The Palace Library ‘’Building A’’ on Büyükkale’’, **Studio Historiae Ardens: Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H. J. Houwink ten Cate on the Occasion of His 65th Birthday** (Ed. Theo P. J. van den Hout, Johan de Roos), Istanbul / Leiden, NINO, 1995.

Kulakoğlu, Fikri, ‘’Kaniş Karumu: Eski Assur Ticaretinin Anadolu’daki Başkenti’’, **Assurlular Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı** (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim, Ferruh, Adalı), İstanbul, YKY, 2020.

Kulakoğlu, Fikri, ‘’Uluslararası Ticaret Merkezi Kültepe Kaniş’’, **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2013, S. 35.

Kuzuoğlu, Remzi, ‘’Two Cuneiform Texts Found in Acemhöyük from the Old Assyrian Period’’, **TTK Belleten,** 2016, C. 80, S. 289. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Landsberger, Benno, ‘’Die Anfaenge der Zivilisation in Mesopotamien’’, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi,** 1944, S. 2. Erişim Adresi: http://dergiler.ankara.edu.tr.

Mark, J. Joshua, ‘’Writing’’, **World History Encyclopedia,** 2011. Erişim Adresi: https://www.worldhistory.org/writing/.

Mielke, D. Paul, ‘’Hitit Dünyasında Kentler ve Kent Yaşamı; Bir İz Araştırması’’, **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2021, S. 78.

Mielke, D. Paul, ‘’Inandiktepe und Sarissa. Ein Beitrag zur Datierung althethitischer Fundkomplexe’’, **Byzas 4 – Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archaeologie – Structuring and Dating in Hittite Archaeology** (Ed. Dirk Paul Mielke, Ulf – Dietrich Schoop, Jürgen Seeher), İstanbul, Ege Yayınları, 2006.

Mielke, D. Paul, ‘’Maşathöyük ve İnandıktepe’’, **HİTİTLER Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2014.

Miller, J. Lowell, ‘’Hititler Dönemi’nde Anadolu’da Halklar ve Diller’’, **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019.

Müller – Karpe, Andreas, ‘’Kuşaklı – Sarissa 1993 – 1997 Kazılarına Toplu Bakış’’, **XX. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Cilt** (Ed. Koray Olşen, Et al.), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Tarsus, 1999.

Müller – Karpe, Andreas, ‘’Kuşaklı – Šarišša: A Hittite Town in The ‘’Upper Land’’, **Recent Developments in Hittite Archaeology and History Papers in Memory of Hans Gustav Güterbock** (Ed. K. Aslıhan Yener, Harry A. Hoffner Jr.), Indiana, Eisenbrauns, 2002.

Müller – Karpe, Andreas, Müller – Karpe, Vuslat, ‘’Kuşaklı – Sarissa’’, **Arkeoatlas** (Ed. Necmi Karul), İstanbul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, 2011.

Müller – Karpe, Andreas, Müller – Karpe, Vuslat, ‘’Kuşaklı – Šarišša’’, **HİTİTLER Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2014.

Nazlı, Alkan, Anadolu’nun İlk Kütüphaneleri, https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ALKANNazlıANADOLU’NUNİLKKÜTÜPHANELERİ.pdf.

Neve, Peter, ‘’Büyükkale, die Bauwerke: Grabungen 1954 – 1966’’, **Boğazköy - Ḫattuša; 12** (Ed. Kurt Bittel), Berlin, Gebr. Mann, 1982.

Neve, Peter, ‘’Tanrılar ve Tapınaklar Kenti Hattuşa’’, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde verilen konferans metni (22 Mart 1990),** İstanbul.

Otten, Heinrich, ‘’Eski Şarkta Kütüphaneler’’, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi,** 1961, C. 19, S. 3 – 4, Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Özer, Burcu, ‘’Hitit Arşivleri ve Literatürü’’, **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2020, S. 74.

Özkaral, T. Cevriye, ‘’Eskiçağda Yazı, Kitap ve Kütüphanenin Oluşum Süreci; Günümüz Eğitimine Katkıları’’, **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,** 2015, S. 34.

Özyar, Aslı, Ünlü, Elif, ‘’Tarsus – Gözlükule Çukurova’nın Batısında Kadim Bir Merkez’’, **Mersin Arkeolojik Kazıları ve Araştırmaları,** (T.C. Mersin Valiliği), Mersin, 2015.

Peker, Hasan, ‘’Hitit Devleti’nin Uluslararası İlişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi’’, **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019.

Potts, Daniel, T., ‘’İskenderiye’den Önce: Antik Yakındoğu’daki Kütüphaneler’’, **İskenderiye Kütüphanesi Antik Dünyanın Öğrenim Merkezi** (Ed. Roy Macleod), Ankara, Dost Kitabevi, 2014.

Radner, Karen, ‘’Assur Kenti ve Assur Krallığı Tarihine Genel Bakış’’, **Assurlular Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı** (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim, Ferruh, Adalı), İstanbul, YKY, 2020.

Savaş, Savaş Özkan, ‘’Hitit Dili ve Yazısı’’, **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2013, S. 36.

Schachner, Andreas, ‘’Assur Ticaret Kolonileri Çağı’ndaki Hattuş’’, **Assurlular Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı** (Ed. Kemalettin Köroğlu, Selim, Ferruh, Adalı), İstanbul, YKY, 2020a.

Schachner, Andreas, ‘’Die Ausgrabungen in Boğazköy - Hattuša 2013’’, **Archäologischer Anzeiger,** 2014.

Schachner, Andreas, ‘’Hitit Başkenti Hattuša’’, **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2020b, S. 74.

Schaeffer, C. F. Armand, **Ugarit Ancient City, Syria,** 2015. Erişim Adresi: https://www.britannica.com/place/Ugarit.

Schaeffer, C. F. Armand, **Ugarit,** 2018. Erişim Adresi: https://www.metmuseum.org/toah/hd/ugar/hd_ugar.htm.

Schwemer, Daniel, ‘’Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı’’, **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019.

Scoville, Priscila, ‘’Amarna Letters’’, **World History Encyclopedia,** 2015. Erişim Adresi: https://www.worldhistory.org/Amarna_Letters/.

Seeher, Jürgen, ‘’The Cuneiform Tablet Archives and Libraries of Hattusha’’, **Ancient Libraries in Anatolia, 24th Annual Conference Libraries and Education in the Networked Information Environment (June 2 – 5 2003),** Ankara.

Sir Gavaz, Özlem, ‘’Büklükale’nin Hititler Dönemindeki Adı Üzerine Yeni Bir Değerlendirme’’, **TÜBA – AR,** 2019, S. 25.

Sir Gavaz, Özlem, ‘’Çankırı – Çorum – Amasya Hattı Üzerindeki Hitit Yerleşimlerinin Lokalizasyon Sorunlarıyla İlgili Genel Bir Değerlendirme’’, **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı,** 2018, C. 11, S. 2.

Sir Gavaz, Özlem, ‘’Hititlerin Önemli Kült Merkezlerinden Biri Olan Tahurpa Kenti Üzerine Yeni Bir Değerlendirme’’, **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,** 2012, S. 34.

Süel Mustafa, Süel Aygül, Sipahi Tunç, Weeden Mark, ‘’Central East: Archaeology Alacahöyük, Eskiyapar, Ortaköy, Maşathöyük’’, **Hitite Landscape and Geography** (Ed. Mark Weeden, Lee Z. Ulmann), Leiden / Boston, Brill, 2017.

Süel, Aygül, Süel, Mustafa, ‘’Şapinuva: Hitit Devleti’nin Başka bir Başkenti’’, **HİTİTLER Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2014.

Symingtong, Dorit, Karasu, Cem, ‘’Geç Tunç Devri Yazı – Tahtaları ve Kullanılışları: Anadolu ve Suriye’den Metin Kanıtları’’, **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 1996, C. 2, S. 1. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Şeker, Sevgi, Şeker, Fatma, ‘’Token’lardan Çivi Yazılı Kil Tabletlere: Yazının İcadında Muhasebenin İzleri’’, **Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi,** 2019, S. 16. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Şeşen, Yasin, ‘’Kent Arşivi Kültürü İhtiyacımız’’, **Türk Kütüphaneciliği,** 2016, C. 30, S. 1. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Ünal, Ahmet, ‘’Falcılık ve Kehanet’’, **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019.

Ünal, Ahmet, ‘’Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla ilgili Kayıt ve Anımsamalar’’, **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 1997, C. 3, S. 1. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Ünal, Ahmet, ‘’Hittite Treaty Tablet from Oylum Höyük in Southeastern Turkey and the Location of Haššu(wa)’’, **Anatolian Studies,** 2015, V. 65.

Van den Hout, P. J. Theo, ‘’Hitit Krallığı ve İmparatorluğu’nun Kısa Tarihi’’, **Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu** (Ed. Meltem Doğan – Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul, YKY, 2019.

Van den Hout, P. J. Theo, ‘’Miles of Clay: Information Management in the Ancient Near Eastern Hittite Empire’’, **Humanities Open House at the University of Chicago,** 2002. Erişim Adresi: http://fathom.lib.uchicago.edu.

Van Ess, Margarete, ‘’Uruk Dünyanın İlk Kenti’’, **Antik Dünyayı Şekillendiren Kentler** (Ed. John Julius Norwich), İstanbul, YKY, 2015.

Vigo, Matteo, ‘’Hattice’’, **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2014, S. 38.

Warnock, Peter, Pendleton, Michael, ‘’Uluburun Çift Kanatlı Yazı – Tahtasının Ağacı’’, **Archivum Anatolicum – Anadolu Arşivleri,** 1996, C. 2, S. 1. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Weeden, Mark, ‘’Hiyeroglif Luvicesi’’, **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2013, S. 36.

Yakubovich, Ilya, ‘’Hitit İmparatorluğu’nda Luvice’’, **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2013, S. 36.

Yakubovich, Ilya, ‘’Siyasi Haritada Luviler’’, **Aktüel Arkeoloji Dergisi,** 2018, S. 64.

Yener, K. Aslıhan, ‘’Cult and Ritual at Late Bronze Age II Alalakh: Hybridity and Power under Hittite Administration’’, **Hittitology today: Studies on Hittite and Neo – Hittite Anatolia in Honor of Emmanuel Laroche’s 100th** (Ed. Alice Mouton), İstanbul, Institut Français d’Études Anatoliennes, 2017.

Yener, K. Aslıhan, Akar, Murat, ‘’Alalakh’ta 10 Yılın Ardından’’, **Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler,** 2013, S. 35.

Yener, K. Aslıhan, Akar, Murat, ‘’Yeni Kazılar Işığında Aççana Höyük, Antik Alalah Kenti Orta – Geç Tunç ve Demir Çağı Tabakaları’’ Uluslararası Çağlar Boyunca Hatay ve Çevresi Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri (21 – 24 Mayıs 2013), **Antakya, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları,** No. 52, 2014b.

Yiğit, Turgut, ‘’Akkadlar Devrinde Anadolu’nun Siyasal Yapısı’’, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi,** 2000, C. 40, S. 3 – 4. Erişim Adresi: http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr.

Yiğit, Turgut, ‘’Hitit Çivi Yazısının İlk Ortaya Çıkışı’’, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,** 2005, C. 24, S. 37. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

Yiğit, Turgut, ‘’Hitit Krallığı'nın Kurulmasından Önce Hititlerin Hattuša’ya İlgisi’’, **Ömer Çapar’a Armağan** (Ed. Ayşen Sina, Mehmet A. Kaya, Turgut Yiğit), Ankara, Hel Yayıncılık, 2012.

Yiğit, Turgut, ‘’M.Ö. II. Binyıl Anadolu Kentlerinden Šamuḫa’nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine’’, **Tarih Araştırmaları Dergisi,** 1997, S. 30.

Yiğit, Turgut, ‘’Uršu Kuşatması Metninin Yeniden Değerlendirilmesi’’, **Anadolu,** 2006, S. 31. Erişim Adresi: https://dergipark.org.tr/tr.

III) RAPORLAR

Süel, Aygül, (2011). **Şapinuva (Çorum, Ortaköy) Arkeolojik Alanında Ele Geçen Hurrice Tabletlerin Belgelenmesi (Rapor No. BAP 09B 5358003).** Ankara: Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri.

IV) TEZLER

Atila, Nermin, ‘’Hititlerde Kentsel Yapı: Hattuša, Sapinuva, Sarišša, Tapikka ve Alacahöyük’’ **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2018. Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr.

Duran, Yener, ‘’Boğazköy – Maşat Höyük – Ortaköy Çivi Yazılı Belgelerine Göre Tarihi Coğrafya Araştırmaları’’, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2010. Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr.

Oral, Metin, ‘’Hitit Kralı I. Hattušili'nin Akkadça – Hititçe İki Dilli Yıllıklarının (CTH 4) Akkadça ve Hititçe Versiyonlarının Karşılaştırmalı Filolojik Değerlendirmesi’’, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2019. Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr.

V) WEB SİTELERİ

Çelik, Duygu, 2020, Alaca Höyük, Erişim Adresi: https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/bir-uygarlik/alaca-hoyuk.

Goodman, P., Fertile Crescent Map, **World History Encyclopedia,** 2021. Erişim Adresi: https://www.worldhistory.org/image/13560/tigris-euphrates--nile-river-flows/.

Goodman, P., Tigris, Euphrates, & Nile River Flows, **World History Encyclopedia,** 2021. Erişim Adresi: https://www.worldhistory.org/image/13560/tigris-euphrates--nile-river-flows/.

http://usaklihoyuk.org/tr.

http://usaklihoyuk.org/tr/proje.

http://usaklihoyuk.org/tr/sit-alan.

http://usaklihoyuk.org/tr/tablet-parcalari.

http://www.eskiyapar.org.

http://www.fef.hitit.edu.tr/tr/arkeoloji/detay/sapinuva-ortakoy-arkeolojik-kazi-projesi.

http://www.kilis.gov.tr/oylum-hoyuk.

http://www.tellafis.com/en/site/history-of-tell-afis.

http://www.tellafis.com/en/site/history-of-the-expedition.

https://anatolianscripts.com/script/kayalipinar-tableti/.

https://anatolianscripts.com/script/ortakoy-tablet-arsivi/.

https://arkeofili.com/samsundaki-yerlesimin-hititlerin-kutsal-sehri-oldugu-kesinlesti/.

https://arsivlervearsivcilikexampe.wordpress.com/2016/04/12/arsiv-ve-arsivcilik-2/.

https://britishmuseum.withgoogle.com/object/schooldays-in-ancient-iraq.

https://britishmuseum.withgoogle.com/object/thefirstwritingcountingbeerfortheworkers.

https://followinghadrianphotography.com/2016/08/22/hattusa/.

https://kilis.ktb.gov.tr/TR-61725/oylum-hoyuk.html.

https://kirikkale.ktb.gov.tr/TR-64236/kurtarma-kazasi-yapilan-yerler.html.

https://samsun.ktb.gov.tr/TR-216892/oymaagac-hoyugu.html.

https://www.baslibrary.org/archaeology-odyssey/2/4/12.

https://www.britannica.com/place/Tigris-Euphrates-river-system/imagesvideos#Images.

https://www.britannica.com/topic/cuneiform/images-videos#Images.

https://www.harita.gov.tr/urun/irak-fiziki-haritasi/206.

https://www.harita.gov.tr/urun/lubnan-ve-suriye-fiziki-haritasi/212.

https://www.harita.gov.tr/urun/ortadogu-fiziki-haritasi/220.

https://www.harita.gov.tr/urun/turkiye-dilsiz-fiziki-haritasi/273.

https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/index_en.php.

https://www.hittitemonuments.com/ortakoy/ortakoy10.jpg.

https://www.jewishvirtuallibrary.org/el-amarna.

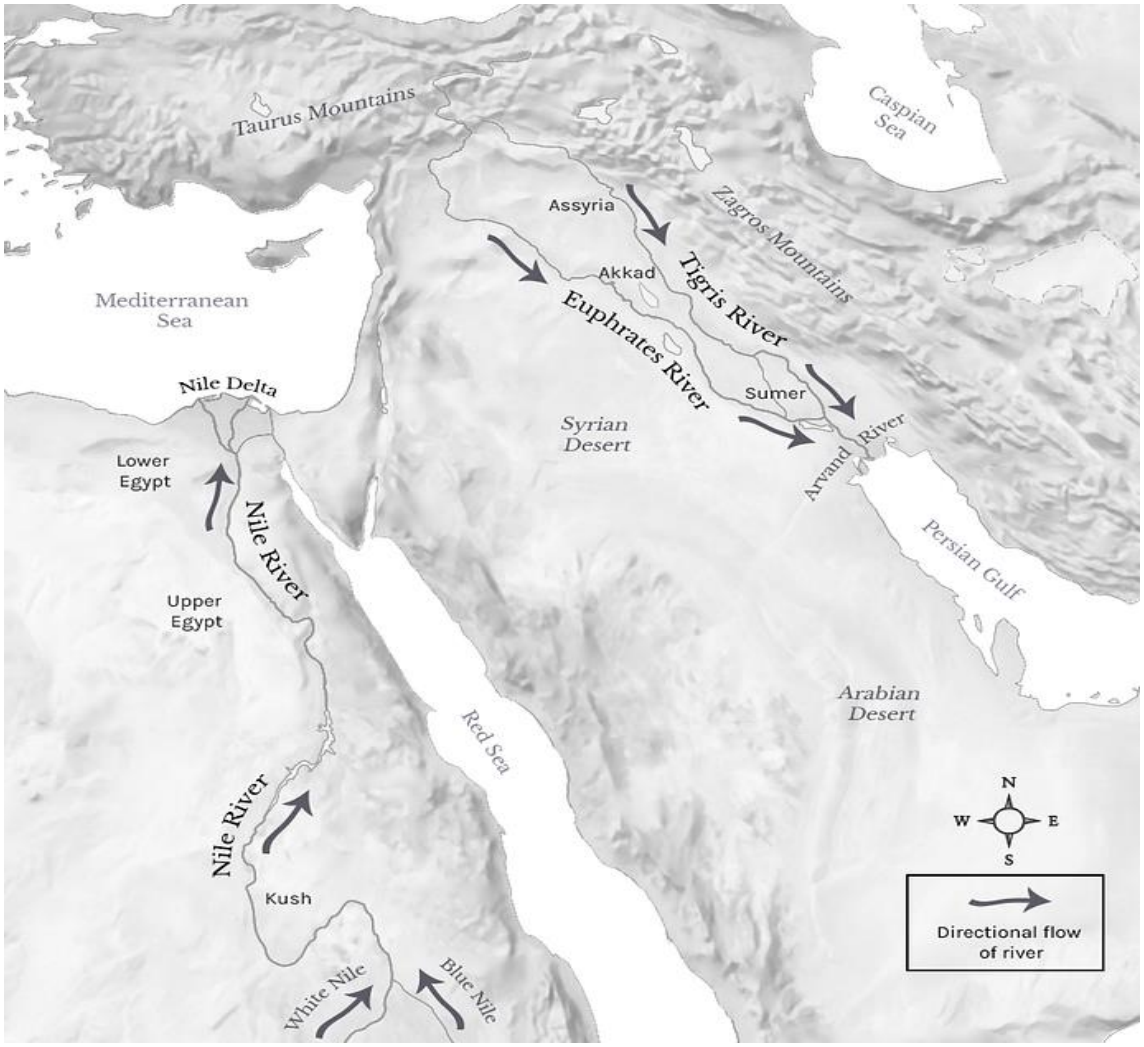
https://yozgat.ktb.gov.tr/TR-92283/arkeolojik-sit-alanlari.html.

Torun, V., Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Görülmesi Gereken 11 Tablet, 2013. Erişim Adresi: https://arkeofili.com/anadolu-medeniyetleri-muzesinden-12-tablet/.

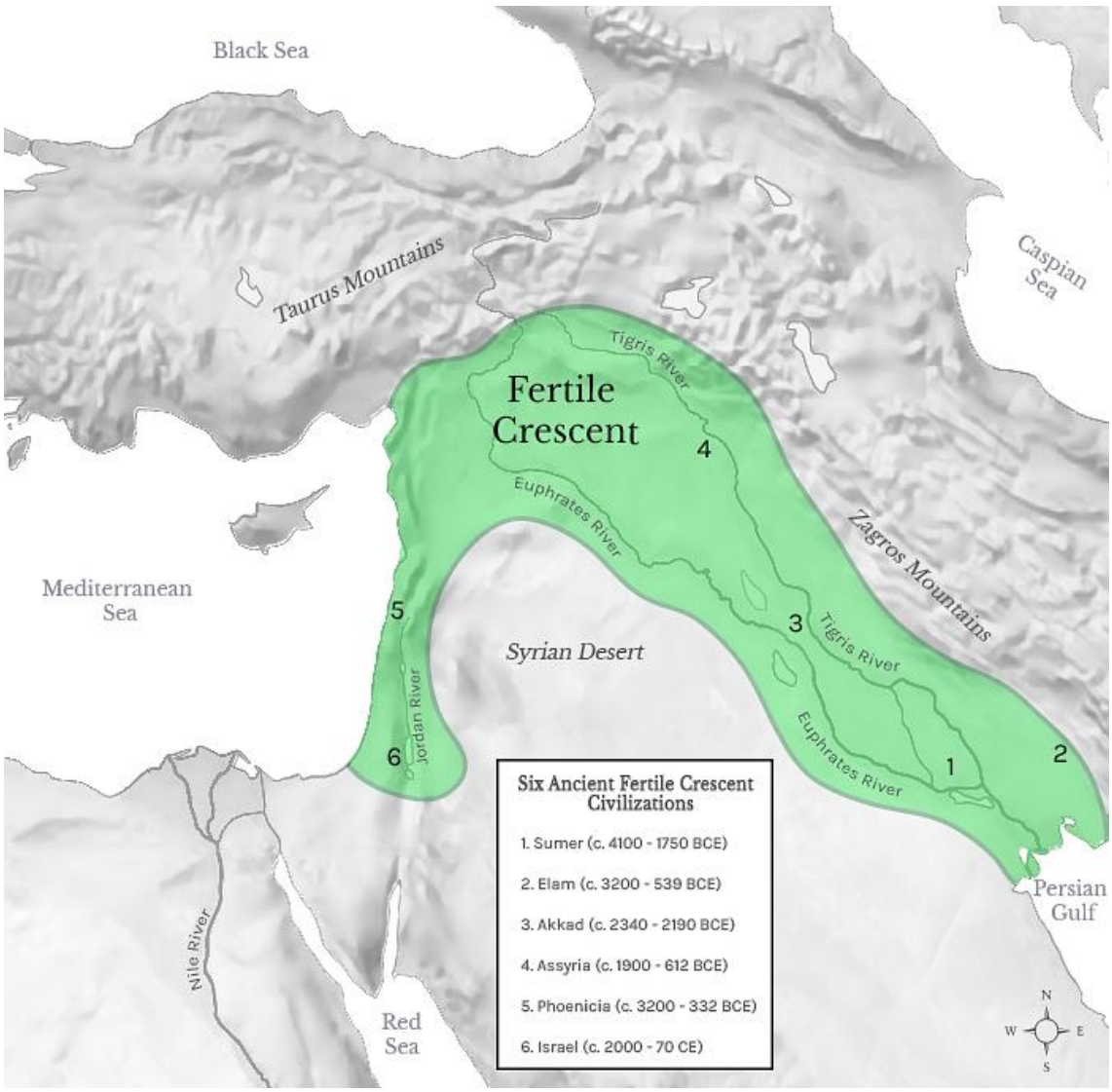
Van der Crabben, J., Cuneiform Writing, **World History Encyclopedia,** 2012. Erişim Adresi: https://www.worldhistory.org/image/93/cuneiform-writing/.

EKLER

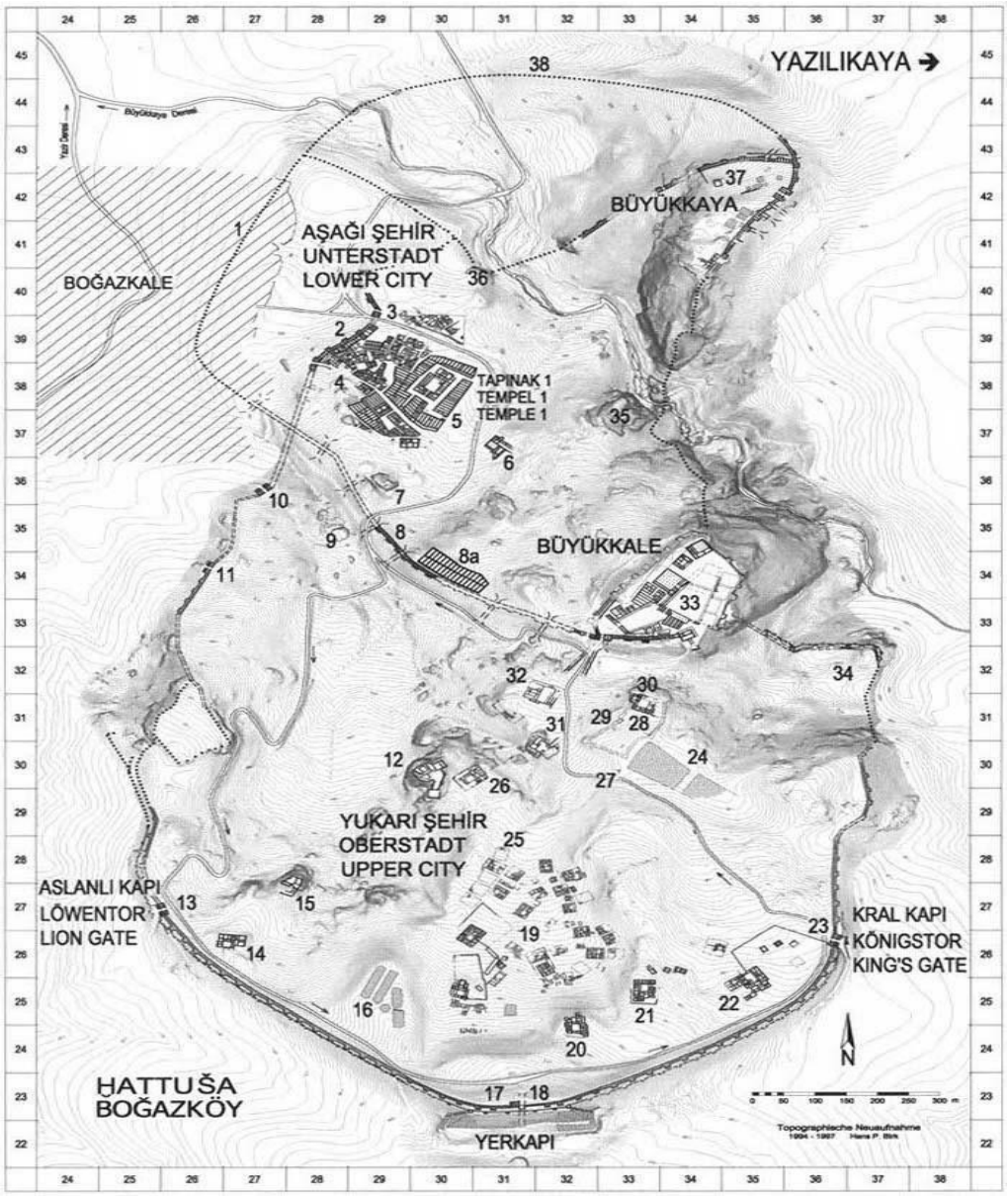
EK 1. ÇİZİMLER

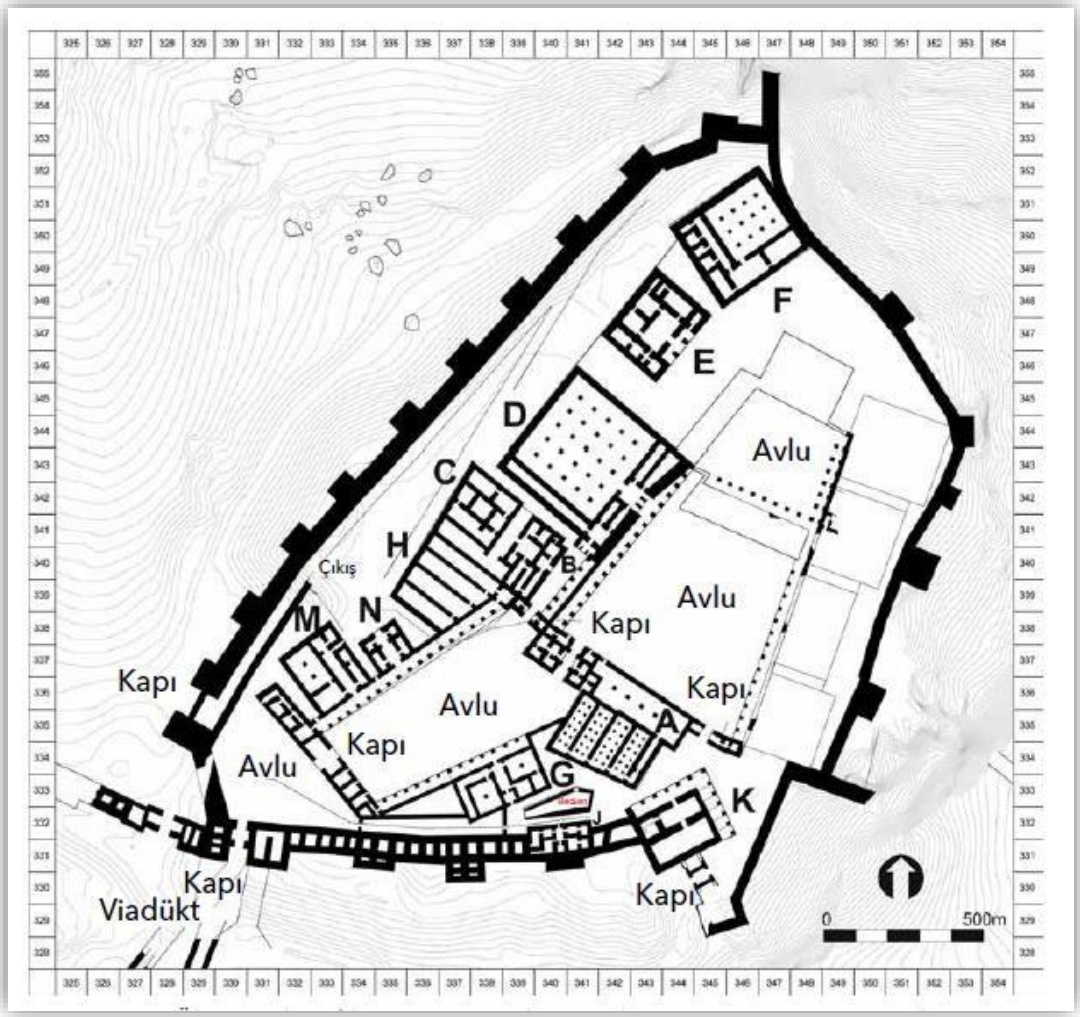
Çizim 1. Dicle (Tigris), Fırat (Euphrates) ve Nil Nehrinin Konumu ile Akış Yönleri (P. Goodman, Tigris, Euphrates, & Nile River Flows, **World History Encyclopedia,** 2021. Erişim Adresi: https://www.worldhistory.org/image/13560/tigris-euphrates--nile-river-flows/.)

Çizim 2. Bereketli Hilal (P. Goodman, Fertile Crescent Map, **World History Encyclopedia,** 2021. Erişim Adresi: https://www.worldhistory.org/image/13560/tigris-euphrates--nile-river-flows/.)

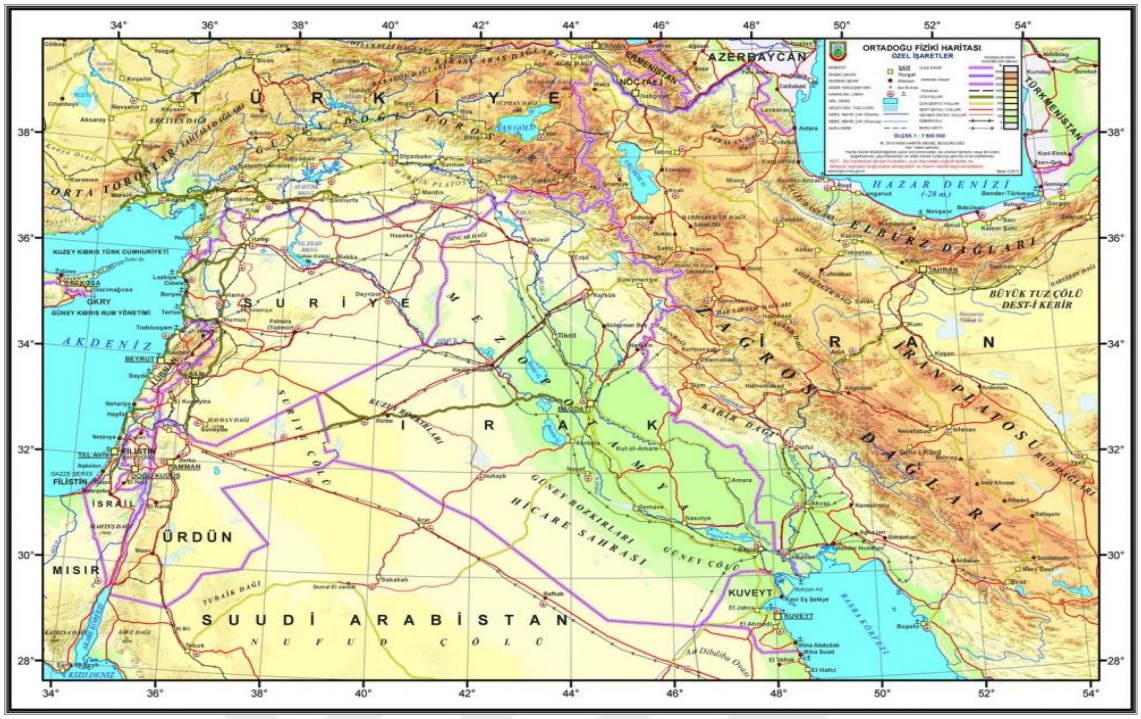

Çizim 3. Ḫattuša Kentinin Planı (J. Seeher, 2020, s. 208.)

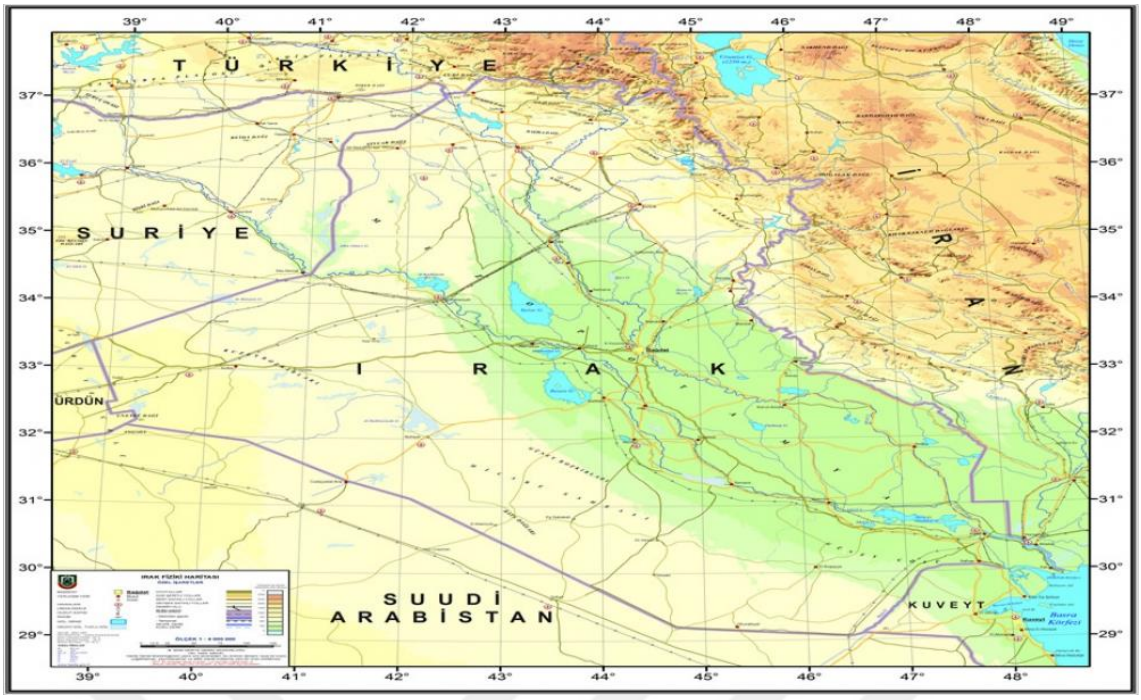

Çizim 4. Ḫattuša Kentinin Akropolü Büyükkale'nin M.Ö. 13. Yüzyıla Ait Saray Kompleksinin Mimari Planı (A. Schachner, 2019, s. 112)

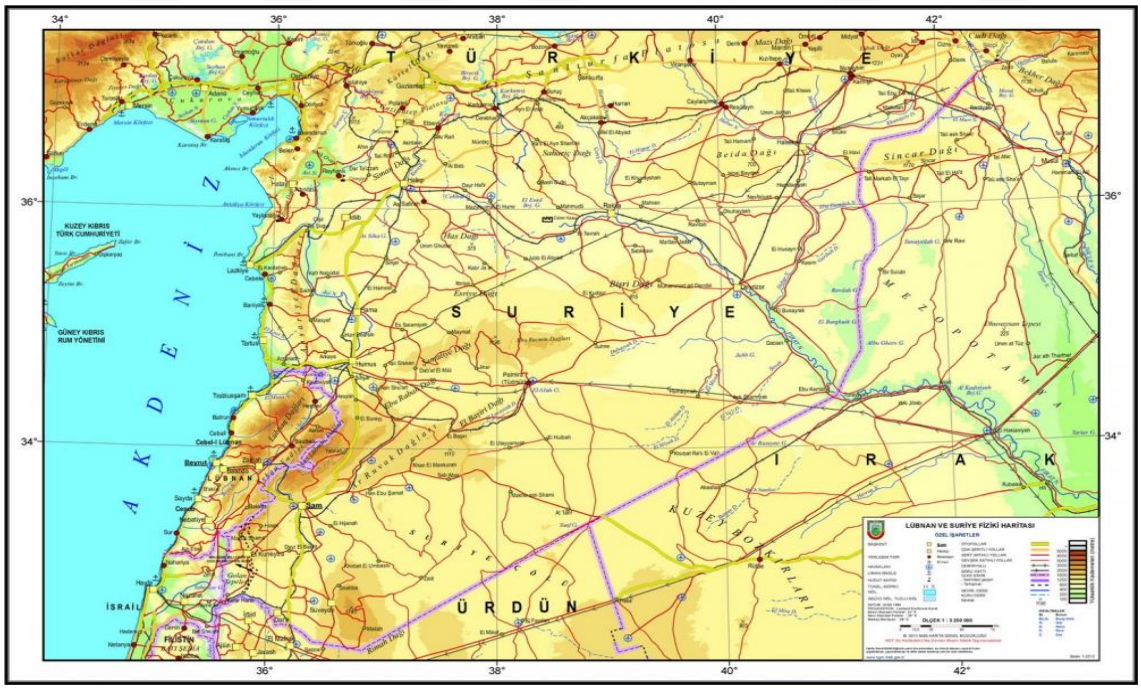
EK 2. HARİTALAR

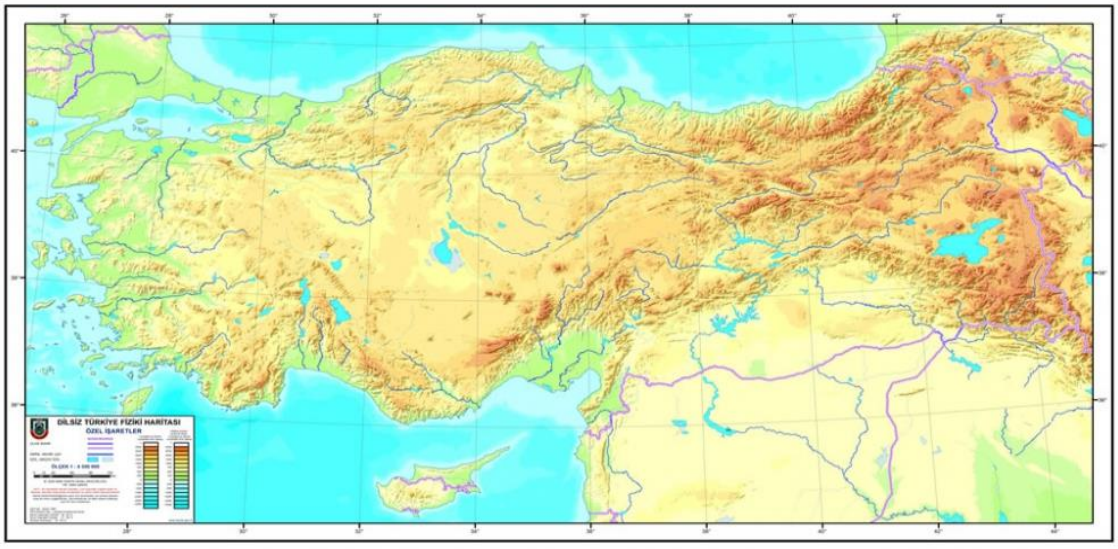
Harita 1. Mezopotamya'nın Ortadoğu İçindeki Coğrafi Konumu (Erişim Adresi: https://www.harita.gov.tr/urun/ortadogu-fiziki-haritasi/220.)

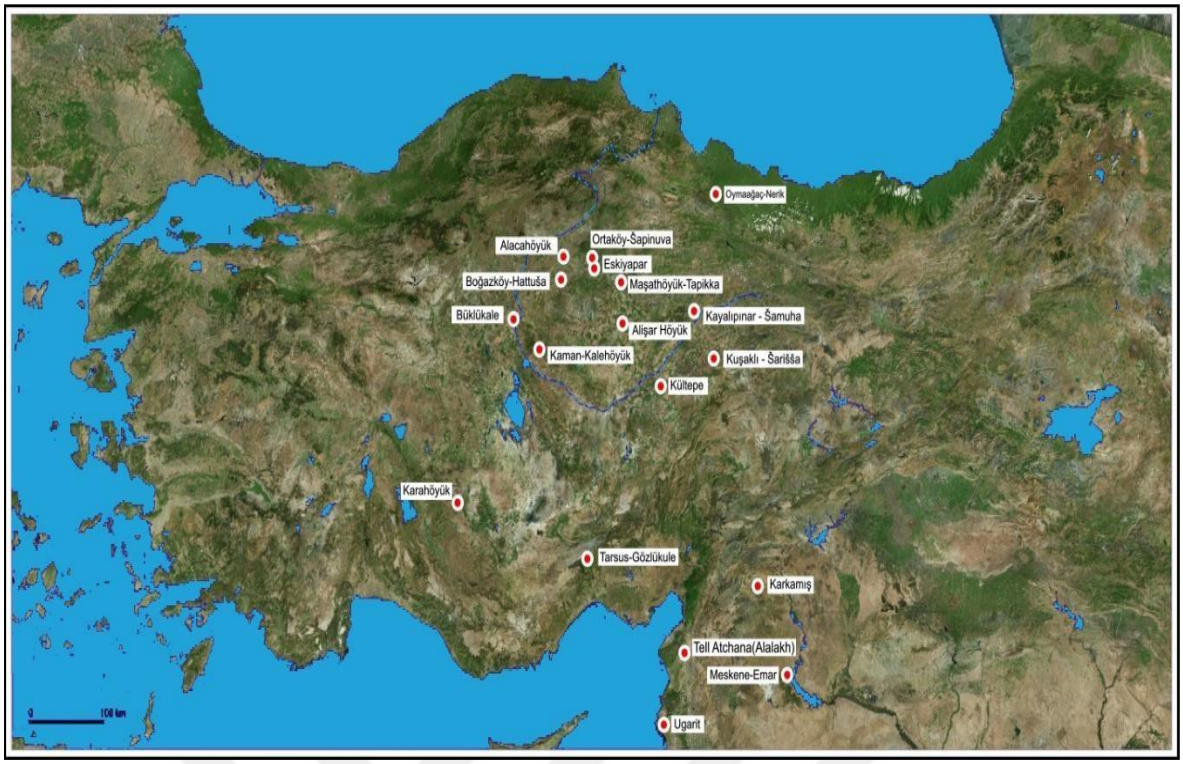
Harita 2. Dicle ve Fırat Nehirlerinin Aşağı Mezopotamya'nın (Güney Irak) Geniş Kesimleri Boyunca Yayılım Gösteren Alçak Havza Bölgesi (Yeşil Alan) (Erişim Adresi: https://www.harita.gov.tr/urun/irak-fiziki-haritasi/206.)

Harita 3. Ortadoğu Coğrafyasının Kavşak Noktası Konumunda Olan Suriye (Erişim Adresi: https://www.harita.gov.tr/urun/lubnan-ve-suriye-fiziki-haritasi/212.)

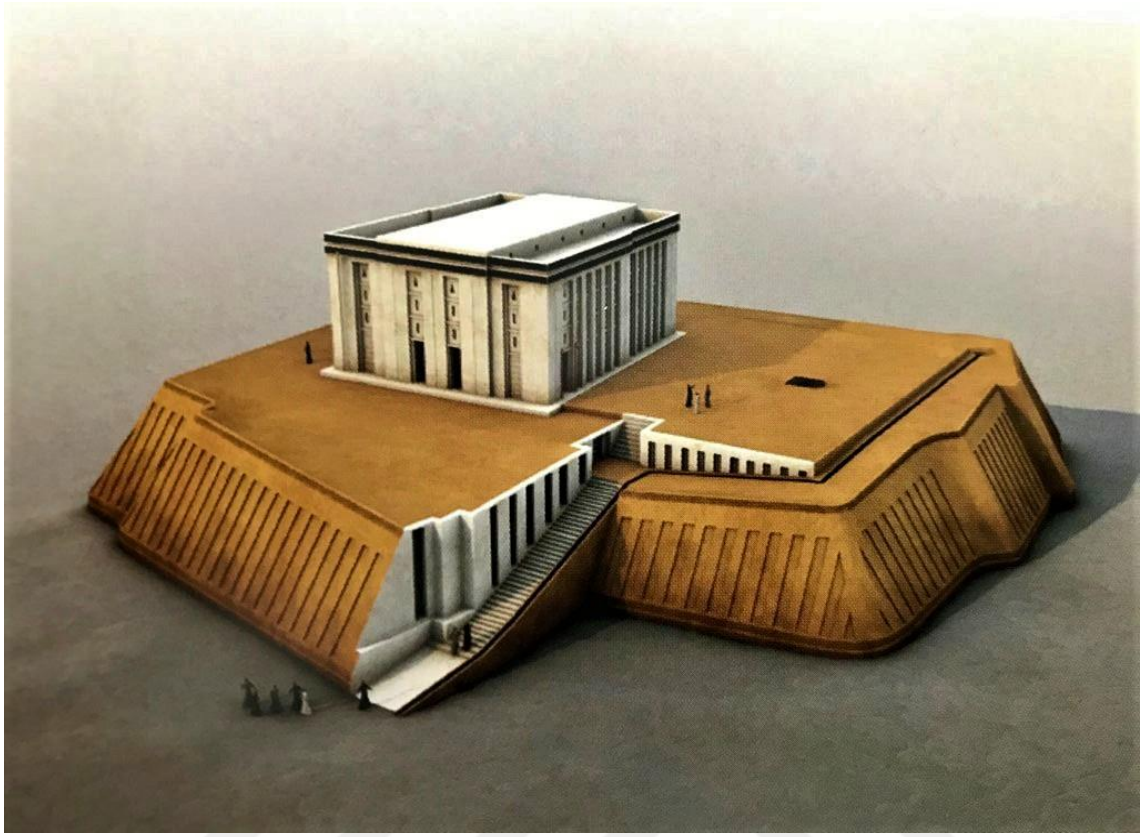

Harita 4. Anadolu'nun Fiziki Coğrafyası ve Konumu (Erişim Adresi: https://www.harita.gov.tr/urun/turkiye-dilsiz-fiziki-haritasi/273.)

Harita 5. M.Ö. 2. Binyılda Anadolu ile Kuzey Suriye'de Belirli Yerleşimler (N. Atila, 2018, s. 290.)

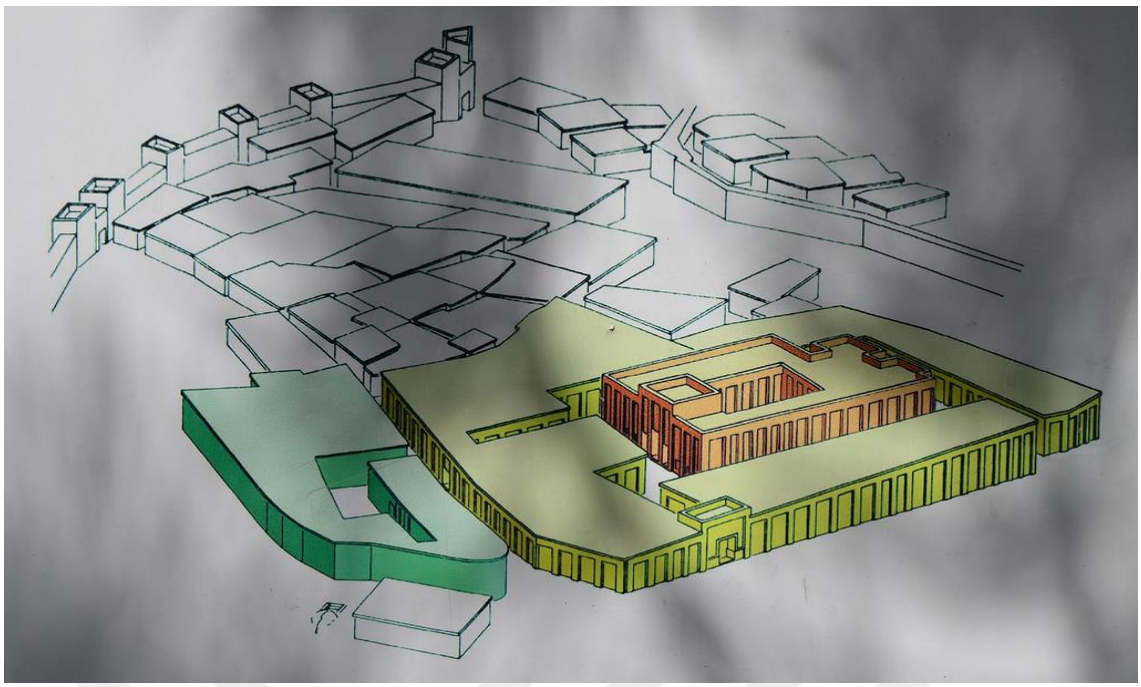
EK 3. LEVHALAR

Levha 1. Uruk Kentindeki Anu Tapınağının Rekonstrüksiyonu (M. Van Ess, 2015, s. 19.)

Levha 2. Ḫattuša Kentinin Coğrafi Konumunu ve Altın Çağında (M.Ö. 13. Yüzyıl) Kent Planını Betimleyen Rekonstrüksiyonu (Erişim Adresi: https://followinghadrianphotography.com/2016/08/22/hattusa/.)

Levha 3. Tapınak I veya Büyük Tapınak Adlı Yapıyı Üç Ana Bölümüyle Gösteren Rekonstrüksiyon (Erişim Adresi: https://followinghadrianphotography.com/2016/08/22/hattusa/.)

Levha 4. Yamaç Ev'in Rekonstrüksiyonu (J. Seeher, 2003, s. 15.)

Levha 5. Šarišša Kentinin Coğrafi Konumunu ve Muhtemel Kent Planını Gösteren Rekonstrüksiyon (N. Atila, 2018, s. 301.)

EK 4. RESİMLER

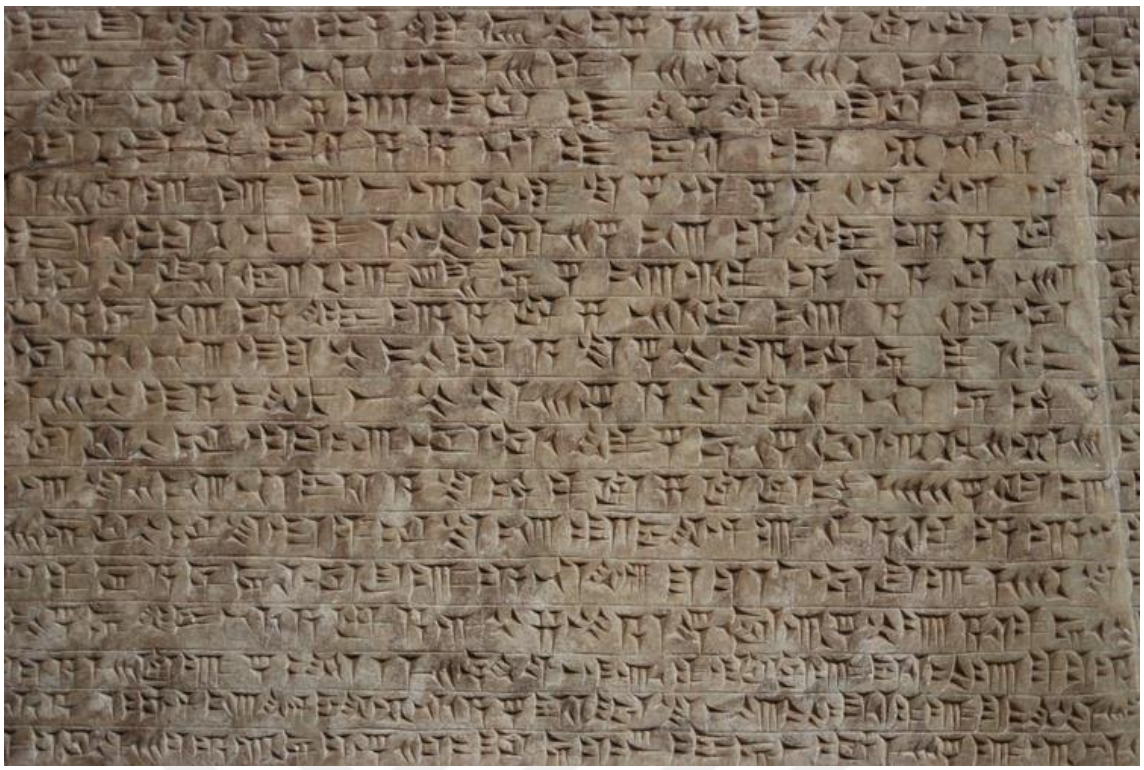
Resim 1. Dicle ve Fırat Arasında Kalan Bataklık Bölgesinde Koşan Yabandomuzları ile Arkada Yerel Evler (Erişim Adresi: https://www.britannica.com/place/Tigris-Euphrates-river-system/images-videos#Images.)

Resim 2. Uruk Kentinde Bulunan, M.Ö. 3100 – 2900 Yılları Arasına Tarihlenen ve Çivi Yazısının İlk Biçimlerini Barındıran Bir Kil Tablet (Erişim Adresi: https://www.britannica.com/topic/cuneiform/images-videos#Images.)

Resim 3. Güney Irak'ta Bulunan, M.Ö. 3100 – 3000 Yılları Arasına Tarihlenen ve Çivi Yazısının İlk Biçimlerini Barındırmakla Birlikte Konu Bakımından İşçilere Ücret Olarak Ödenecek Bira Sayımını İçeren Bir Kil Tablet (Erişim Adresi: https://britishmuseum.withgoogle.com/object/the-first-writing-counting-beer-for-the-workers.)

Resim 4. Assur Bölgesinde Bulunan Assyria Grámmata (Asur Yazısı) veya Günümüzde Kabul Gören Biçimiyle ‘’Çivi Yazısı’’ Adını Almasına Yansıyan Gelişmiş Örneklerden Biri (J. van der Crabben, Cuneiform Writing, World History Encyclopedia, 2012. Erişim Adresi: https://www.worldhistory.org/image/93/cuneiform-writing/.)

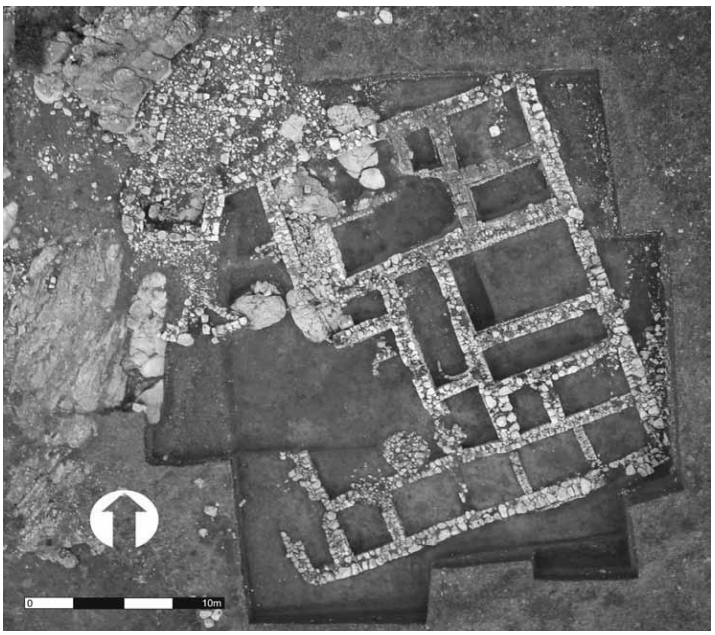
Resim 5. M.Ö. 1700 Yıllarına Tarihlenen Bir Öğrenciye Ait Okul Tableti (Erişim Adresi: https://britishmuseum.withgoogle.com/object/schooldays-in-ancient-iraq.)

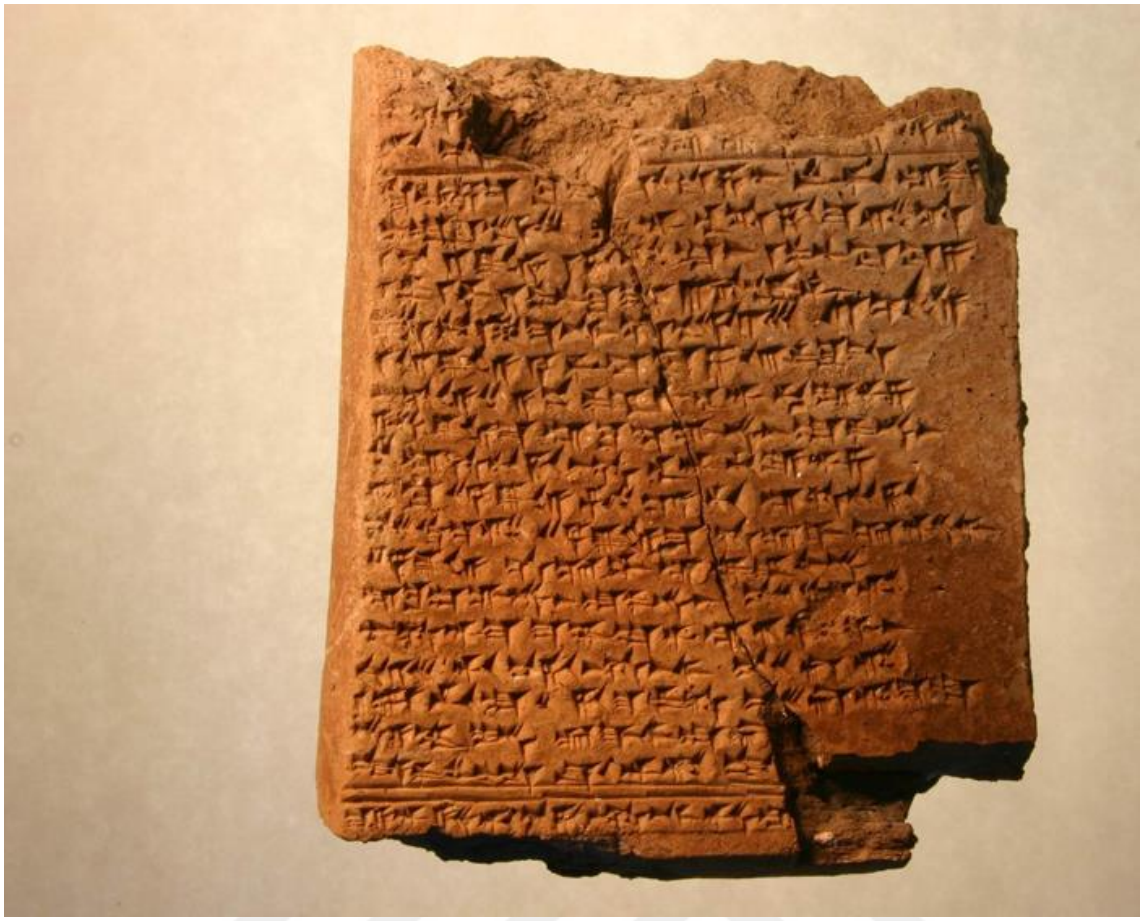
Resim 6. M.Ö. 19. – 18. Yüzyıla Tarihlenen *ŠAR TAMḪĀRI* Metninin Kaneš Nüshası (V. Torun, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Görülmesi Gereken 11 Tablet, 2013. Erişim Adresi: https://arkeofili.com/anadolu-medeniyetleri-muzesinden-12-tablet/.)

Resim 7. Mama Kentinin Kralı Anum – Ḫirbi'nin Kaneš Kentinin Kralı Waršama'ya Mektubu (V. Torun, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Görülmesi Gereken 11 Tablet, 2013. Erişim Adresi: https://arkeofili.com/anadolu-medeniyetleri-muzesinden-12-tablet/.)

Resim 8. GAL ^{LÙ}*MEŠEDI* Evi (A. Schachner, 2019, s. 200)

Resim 9. Šamuḫa Kentinin Kimliğini Belirleyen Kayalıpınar Tableti (Erişim Adresi: https://anatolianscripts.com/script/kayalipinar-tableti/.)

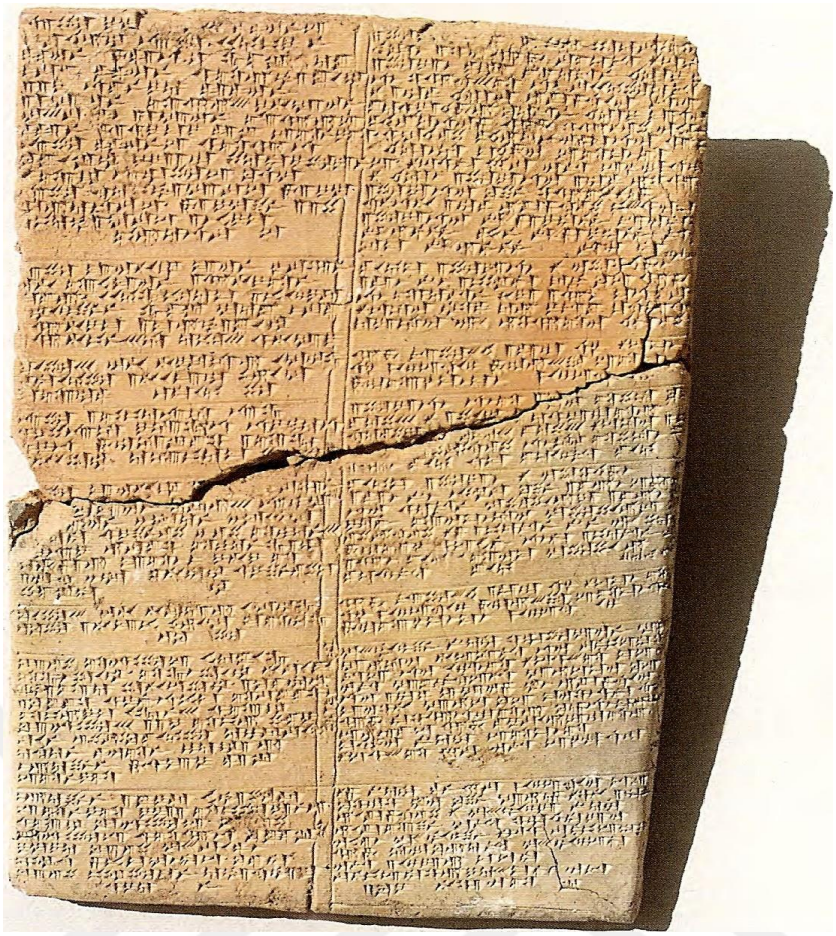
Resim 10. Šapinuwa Kentinin Bulunduğu Coğrafi Konumu ve Çevresi (Erişim Adresi: http://www.fef.hitit.edu.tr/tr/arkeoloji/detay/sapinuva-ortakoy-arkeolojik-kazi-projesi.)

Resim 11. Šapinuwa Kentinin Tepelerarası Bölgesi ve Merkezi Binaları (Erişim Adresi: https://www.hittitemonuments.com/ortakoy/ortakoy10.jpg.)

Resim 12. Uşaklı Höyük'te Bulunan Tablet Parçaları (Erişim Adresi: http://usaklihoyuk.org/tr/tablet-parcalari.)

Resim 13. Büyük Boyutlu Bir Tabletin Genel Yüzü (J. Seeher, 2003, s. 11.)

Resim 14. Ḫattuša Kentinde Yer Alan İki Numaralı Odanın Duvarlarına İşlenmiş Anadolu Hiyeroglifli Yazılar (Erişim Adresi: https://followinghadrianphotography.com/2016/08/22/hattusa/.)

Resim 15. Ḫattuša'nın Yukarı Kent Kısmında Yer Alan ve II. Šuppiluliuma'nın İcraatlarını Anlatan Hiyeroglifli Nişantaş Yazıtı (Erişim Adresi: https://followinghadrianphotography.com/2016/08/22/hattusa/.)

Resim 16. Kadeš Anlaşmasının Mısır Firavunu II. Ramses Tarafından Gönderilmiş Akkadca Kopyası (Tarafımca Tutulduğu Müzede Çekilmiştir.)

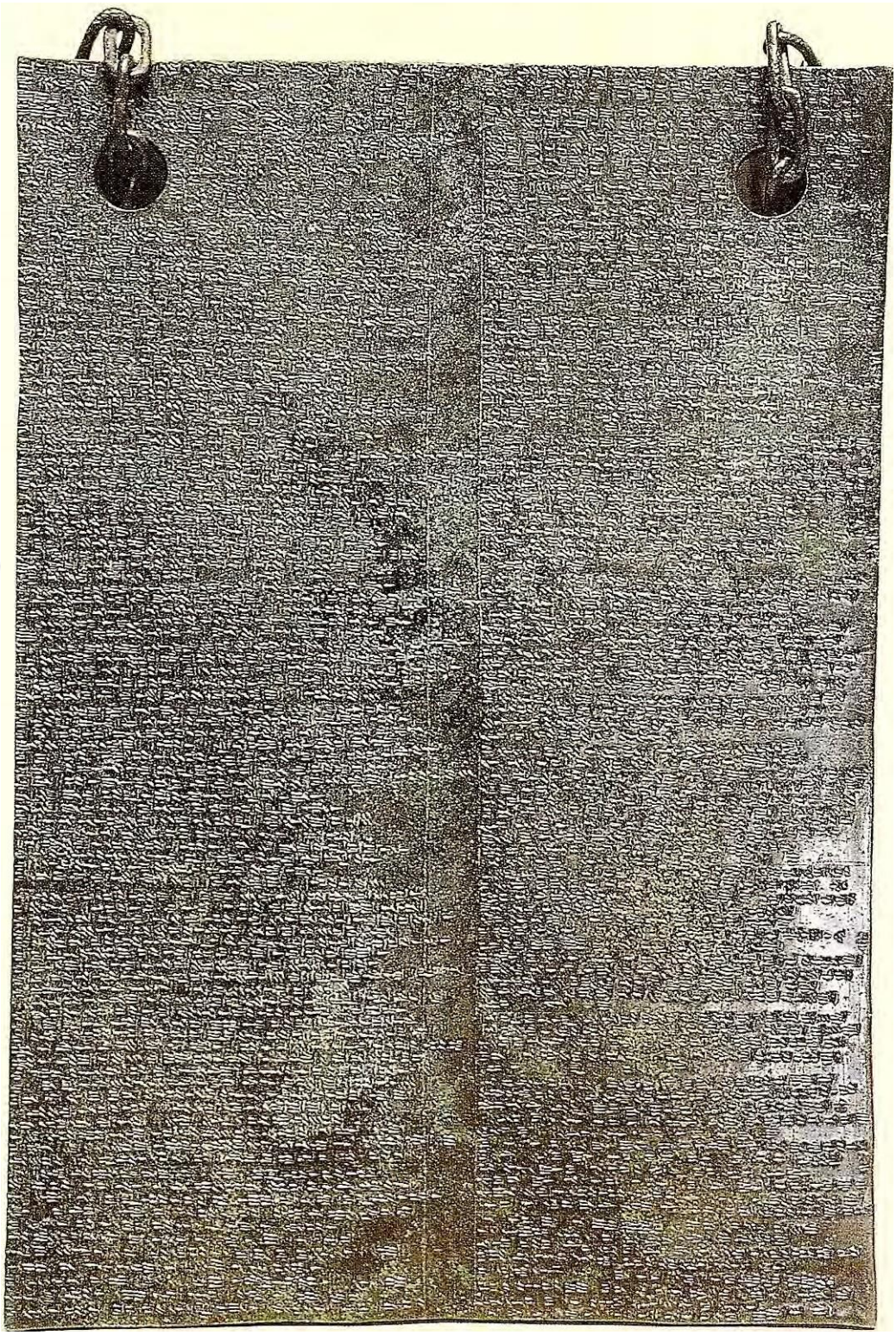
Resim 17. İnandık'ta Bulunan Toprak Bağış Tableti (Erişim Adresi: https://arkeofili.com/anadolu-medeniyetleri-muzesinden-12-tablet/.)

Resim 18. Karaciğer Şeklinde Yapılıp Üzerine Yazılmış Bir Fal Tableti (Erişim Adresi: https://arkeofili.com/anadolu-medeniyetleri-muzesinden-12-tablet/.)

Resim 19. Uluburun Batığında Bulunan Ahşap Tablet (Erişim Adresi: https://www.baslibrary.org/archaeology-odyssey/2/4/12.)

Resim 20. Ḫattuša Kralı IV. Tutḫaliya ile Tarḫuntašša Kralı Kurunta Arasında Yapılan Anlaşmayı İçeren Türünün Tek Örneği Olan Bronz Tablet (J. Seeher, 2003, s. 12.)

ÖZET

Bilginin somut belge haline gelmesini sağlayan yazı ile belgenin korunup kullanılmasını sağlayan arşiv, bir bütün halinde, uygarlıkların binlerce yıl sonra bile tanınmasında, hafızalarda canlı kalmasında ve araştırılmasında yegâne etkenler ve birincil kaynaklar olmuşlardır. Öyle ki, Hititler gibi binlerce yıl önce tarih sahnesinden çekilmiş ve zaman içinde unutulup gitmiş olan bir halkın bile gün yüzüne çıkarılmasını sağlayacak kadar etkili unsurlardır. Bununla beraber bir uygarlığın, başına gelenlere ve zamansal kopukluklara rağmen kendini gelecek devirlere aktarabilmesi, o uygarlığın arşivcilik alanındaki gelişimine de bağlıdır. Nitekim Hititler, dünya tarihinde bu durumun nadide örneklerinden birini temsil ederler. Bu bakımdan arşivcilik kapsamında Hititlerin incelenmesi gerekir. Kapsamlı bir inceleme içinse tarih biliminin, özünde bir disiplinler bütününü temsil etmesi göz önüne alınarak başta coğrafyaya ve konunun bütüncül bir yaklaşımla ele alınması adına hem yaşanan gelişmeler hem de coğrafyalar nezdinde kronolojik sıralamalara yer verilmiştir. Önce icat olunan yazının, ardından beraberinde gelen arşivlerin ve son olarak da Hititlerin, merkezinde coğrafi koşullar ve etkenlerce oluşumlarının ve gelişimlerinin tanıtımı yapılarak birleştirilmelerine başvurulmuştur. Ayrıca anlaşılmasında yardımcı olması için Hititlerin arşivcilikleri ve dönemlerinin gelişmeleri hem çağdaşlarının hem de günümüzün çerçevesinde karşılaştırılmıştır. Böylece Hititlerin arşivciliklerinin en temelinden başlanarak zaman ve mekân bazında genel bir tablo sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya, Çivi Yazısı, Arşiv, Hititler, Belgeler.

ABSTRACT

Writing, which enables the knowledge to become a tangible document, and archive, which preserves the document and makes it constantly available for use, together have become sole factors and primary sources in rendering recognition, studying of civilizations and also in keeping them in mind vividly even after several thousand years. Hence, they even succeeded in people such as Hittites who forget and passed the stage of history bringing into the light. Additionally, in spite of destructions that had been experienced and chronological ruptures, the ability of a civilization to transfer itself to succeeding periods is subject to its development in the field of record keeping. As a matter of fact, Hittites represent one of the most important examples of this record – keeping. Therefore, Hittites need to be assessed in respect of archives and record – keeping. For comprehensive examination, especially geographical phenomena, and related developments and chronological sequences by geographical regions are discussed, which is the result of embracing a methodology that considers history as a constitution made up different disciplines. Firstly, invention of writing, then corresponding development of archives, and finally Hittites are treated and integrated by taking primarily geographical conditions and other factors. Furthermore, to make the grasp of the subject easier, way of record keeping in Hittites and contemporary developments are examined in respect of both contemporary of Hittites and in today's standards. Thus general description is tried to be present by taking fundamental principles of Hittite's record keeping and the framework of time and space into consideration.

Key Words: Geography, Cuneiform, Archive, Hittites, Documents.